

પ્રકાશકના બે બોલ

શ્રી રાજેન્દ્ર ગુજરાતી સભા, પ્રાચીન હસ્તલિખિત ગ્રંથો આખ્યાનો, વાર્તાઓ વગેરે ખરીદી, સંગ્રહી, તેમજ ઉપયુક્ત ગ્રંથો તેમજ વિદ્વાનો પાસે સંશોધાવી, ટીકા અને ઉપદેશો સાથે પ્રકટ કરે છે. એ હેતુને અનુસરીને એ શ્રેણીના આ દ્વારો અંચ પ્રકટ કરવામાં આવે છે.

આ ગ્રંથની એક વિશિષ્ટતા નોંધવા જેવી છે. નાકરયુગના કવિ મધુસૂદન વ્યાસની આ એક વાર્તા છે; તે પરદુઃખભંજન વિક્રમના પુત્રનાં લગ્ન સંબંધી છે. કવિ તેને દેવકથા વા પૌરાણિક કથા તુલ્ય લેખે છે. તેમાં ગુજરાત સંબંધી આભિમાનિક ઉલ્લેખો હોય કવિના સ્વદેશ-પ્રેમની પ્રતીતિ કરાવે છે. પદ્યોંધ કેવળ દૃઢા ચોપાદ્ય, એને નથી, પણ તેમાં સામેરી, વચ્ચુ, રામગ્રી, ગાયા, ગોડી, ધૂલ, દોદિ, પ્રબંધ વગેરે છે, જે નરસિંહયુગની પદ્યલંકારાદીનું અવશિષ્ટ સ્વરૂપ દાખવે છે. આ વાર્તામાં સુંદર, સરસ અને હૃદયહારી જીવંત પ્રસંગો વર્ણવાયલા છે. કવિ પોતાના સમયના રાજકીય, સામાજિક તેમ જ ધાર્મિક-મુખ્યત્વે આચારવ્યવહારનિયમી વાતાવરણનાં અવધાં પ્રતિબિંબો આલેખે છે. વાર્તા એકંદરે રસભર અને ઉપદેશભર છે.

રા. રા. ચંકરપ્રસાદ રાવળે તેના સંશોધન, અને ટીકાસંપાદનમાં ભારે શ્રમ લીધો છે. મેટ્રિક આદિના અભ્યાસક્રમોમાં એક પાઠ્ય-પુસ્તક તરીકે આ ગ્રંથ ઉપયોગી તેમ જ ઉપયુક્ત છે.

શ્રી શ. ગુ. સભાનું પડતર કિંમતે આ ગ્રંથશ્રેણી પ્રકટ કરવાનું સ્વાંગીકૃત ધોરણ સુપ્રસિદ્ધ છે. તો વાચનરસિક ગુજર જંદુઓ આ શ્રેણીને યદતું હિતેજન અવરયે આપશે, એવી આશા રાખી શકાય.

જેઠ સુદ ૧૨
ગુરવાર સં. ૧૯૬૧
તા. ૧૩-૧-૪૫

} અંબાલાલ યુલાખીરામ જાની
સહાયક મંત્રી,
શ્રી શ. ગુ. સભા.

અનુક્રમણિકા

વિષય	પૃષ્ઠ
૧ મુખપૃષ્ઠ	૧
૨ અનુક્રમણિકા	૩
૩ પ્રસ્તાવના	૧-૫૪
૪ „ : અનુપૂર્તિ	૫૪-૫૬
૫ હંસાવતીવિક્રમચરિત્રવિવાહ , ...	૧-૬૧
૬ સમજૂતી	૬૨-૧૫૭
૭ પરિશિષ્ટ ગ. બ્રહ્મ સંસ્કૃત શ્લોકોનું ગુજરાતી ભાષાન્તર ...	૧૫૮-૧૬૦
૮ „ જ. હંસાનું વિદ્યાપ્રગીત ...	૧૬૦

શ્રી કાર્ખસ ગુજરાતી સભા—મુંબઈ

સાળા-પાઠસાળાઓને ઉનામ માટે, તેમ પુસ્તકાલયોના સંગ્રહ
માટે અલગથી કિંમતની ગોઠવણ

શ્રી ડૉ. ગુ. સભાએ સરકારી તેમ દેશી રાજ્યોમાં, મ્યુનિસિપાલિટી-ઓ, લોકલબોર્ડોનાં કેળવણી ખાતોમાં અભ્યાસ, પાંચન તથા છતાં દ્વારા, તેમ જ નિસાઓની અને સાંપ્રતનિક પુસ્તકાલયોમાં સાહિત્યનો પ્રચાર યોજા ખર્ચે થઈ શકે તે સારૂ પોતાનાં પુસ્તકો રાસમાળા ભાગ ૧-૨ સિવાય, અર્ધી કિંમતે વેચાતાં લેઈ શકવાની અનુરૂપતા કરી છે. રાસમાળા ભાગ ૧-૨ સાડા બાર ટકા કમીસંતથી મળશે.

અર્ધી કિંમતે પુસ્તકો લેવા માગતી સંસ્થાઓએ

પત્રબ્યવહાર કરવો.

- ૧-૨ રાસમાળા (સચિત્ર) ૩ છ આવૃત્તિ ભાગ ૧-૨, દરેકનું મૂલ્ય રૂ. ૨-૮-૦
- ૪ માર્કસ આરેલીઅસ એન્ટોનીન્સના સુવિચારો, સંમંદેશી સુભાષિત વચનો સાથે, મૂલ્ય રૂ. ૨-૦-૦
- ૫-૧ શ્રી ડૉ. ગુ. સભાનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોની સવિસ્તાર નામાવલિ ભાગ ૧-૨, દરેકનું મૂલ્ય રૂ. ૨-૦-૦
- ૭ ગુજરાતનાં ઐતિહાસિક સાધનો ભાગ ૧-૨, બન્નેનું મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦
- ૮ રસકલ્પોલ-ગુજરાતના સીદ્ધાન્તનાં ગીતો, મૂલ્ય ૦-૧૦-૦
- ૯ પ્રબોધખત્રીરીતી, અને રાવજીમદોદરીસંવાદ (બે પ્રકારે ભાગ), સટિક, મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦
- ૧૦ પ્રાચીન કાવ્યવિનોદ ભાગ ૧ લો-આખ્યાનો અને પદો, મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦
- ૧૧ અહુનવર—પારસી ધર્મવિજ્ઞાન વૈદિક દર્શનો અવલોકન, મૂલ્ય રૂ. ૦-૮-૦

૧૨ અત્તવિંશતિમ્બન્ધઃ માધ્યમી શ્રી રાજરોખર સુરિનો, મૂલ્ય રૂ. ૧-૮-૦

૧૩ પ્રવંધચિન્તામણિઃ શ્રીમેદ્વંચાચાર્યનો મૂલ્ય રૂ. ૧-૮-૦

૧૪ શાકતસંપ્રદાય—સિદ્ધાન્તો, ગુજરાતમાં પ્રચાર, ગુજરાતી સાહિત્ય પર અસરો. મૂલ્ય રૂ. ૧-૮-૦

૧૫ ગુજરાતના ઐતિહાસિક ઉત્કૃષ્ટ લેખો ભાગ ૧ લે. અરોહથી વાઘેલા વંશ પર્યન્તઃ તામ્રપત્રો, શિલાલેખો વ. પાનાં રોયલ ચાર પેજ ૪૦૦, મૂલ્ય રૂ. ૪-૮-૦

૧૬ મહાભારત ભાગ ૧ લે. (ગુજરાતી પ્રાચીન અનુવાદ) આદિપર્વ અને સભાપર્વ ઉપોદ્ધાત દીકા સાથે. મૂલ્ય રૂ. ૧-૪-૦

૧૭ ગુજરાતના કેટલાક ઐતિહાસિક પ્રસંગો અને વાર્તાઓ—ગુજરાતી રાસમાળાઃ સંપાદક અને આલેખક સ્વ. કવીશ્વર દલપતરામ મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦

૧૮ અત્તવિંશતિ મ્બન્ધ (ગુજરાતી અનુવાદઃ ૧૨મા પુસ્તકનો) સટિક, મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦

૧૯ પંચદંડ નરપતિકૃતઃ વિક્રમાદિત્યની વાર્તા, મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦

૨૦ મહાભારત ભાગ ૨ લે. (વનપર્વ—ગુજરાતી અનુવાદ) ઉપોદ્ધાત અને દીકા સાથે, મૂલ્ય રૂ. ૧-૪-૦

૨૧ અખંધચિન્તામણિ (ગુજરાતી અનુવાદ ૧૩ મા પુસ્તકનો) દીકા સાથે, મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦

૨૨ રૂપસુંદર કથા—છન્દોબદ્ધ પ્રાચીન શુભારવાર્તા, ઉપોદ્ધાત દીકા સાથે, મૂલ્ય રૂ. ૦-૮-૦

૨૩ રાજ્યચરણ ભાગ ૨ લે.—નગતનો ઇતિહાસઃ નિરૂપક સ્વ. કવિ નર્મદાસંકર લાલસંકર દવે, મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦

૨૪ જુલિપૂર્વક વ્યાખ્યાનમાળા પુષ્પ ૧ કું તથા ૨ કુંઃ સચિત્ર વ્યાખ્યાનો વગેરે, મૂલ્ય રૂ. ૦-૧-૦

૨૫ હંસાવતીવિક્રમચરિત્ર—વિક્રમાદિત્યના પુત્રની વાર્તા (કવિતા) કવિ મધુસૂદન વ્યાસકૃત ઉપોદ્ધાત, સમજીવી સાથે, મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦

પ્રસ્તાવના

૧

મધુસૂદન વ્યાસરચિત હંસાવતીવિક્રમચરિત્રવિવાહ

મધુસૂદન વ્યાસ નામના જૂની ગુજરાતીના કવિએ રચેલી 'હંસાવતીવિક્રમચરિત્રવિવાહ' નામની લોકપ્રિય લોકવાર્તા જૂની ગુજરાતીના સાહિત્યરસિકોમાં બહુ જ સુપ્રસિદ્ધ છે. એ વાર્તાની આટલી બધી લોકપ્રિયતા છતાં 'એની નાવિકાએ કયી હંસાવતી;' એનો નાવક એ કયો વિક્રમ?' એ સંબંધમાં વિવિધ તર્કો તેમ જ વિચિત્ર ગેરસમજ આજ સુધીના ફેલાઈ રહ્યા જણાયા છે. વિવિધ તર્કોવલિમાં 'હંસા,' 'હંસાગલી,' 'હંસાવલી,' 'હંસાવતી,' 'હંસા ચારખંડી,' એમ વિવિધ નામે એ વાર્તાએ ધારણ કર્યાં લાગે છે. વાર્તામાંના 'વિક્રમચરિત્ર' એ નામે પેલા મહાન વિક્રમાદિત્યની અદ્ભુત ચરિત્ર-કથા આ વાર્તા હોવી જોઈએ, વિક્રમ હંસાને પરણ્યો એવાએવા તર્કો કરાવ્યા છે. વળી આ વાર્તાની લોકપ્રિયતાને લીધે મૂળની ટૂંકી વાર્તામાં ઘણાંએક ક્ષેપકભાગ મધુસૂદનકવિને હાથે કે તેના પછીના કવિએને હાથે જોમેરાયતો જણાય છે. મધુસૂદન વ્યાસની રચેલી આ લોકવાર્તાના મારા સંશોધન અને સંપાદન પછી ચોક્કસ યાવ છે કે હંસાવતી એ જૂના ગુજરાતના વ્યાપારરોજગારથી સમૃદ્ધ ખંભાત-ખંદરની રાજકુમારી અને મહાન વિક્રમાદિત્યના પાટવીકુમાર વિક્રમ-ચરિત્રના અદ્ભુત વિવાહની વાર્તા છે, નીચેની જૂદીજૂદી હસ્તલિખિત પ્રતિયો ઉપરથી આ હકીકત વધુ સ્પષ્ટ થશે:—

જૂદીજૂદી હસ્તલિખિત પ્રતિયો

કવિમધુસૂદન વ્યાસની રચેલી આ લોકવાર્તાની ઉપલબ્ધ હસ્ત-
લિખિત પ્રતિયોમાંથી નીચેની ત્રણનો ઉપયોગ હું આ સંશોધન-
કાર્યમાં કરી શક્યો છું :—

(૧) વડોદરા સેન્ટ્રલ લાઈબ્રેરીની, (૨) મુંબાઈની શ્રી
ફાર્ગસ ગુજરાતી સભાની અને (૩) શ્રી. અ. વ્યાસલ જાનીની.
ત્રણે પ્રતિયોને મેં અનુક્રમવાર નીચે મુજબ સંજ્ઞાઓ આપી છે :—

(૧) ક, (૨) ખ, અને (૩) ગ.

આ ત્રણે પ્રતોની પુષ્પકાઓ આ પુસ્તકના પૃષ્ઠ ૯૧ ઉપર
આપવામાં આવી છે. ત્રણે પ્રતોનો વિશેષ પરિચય નીચે મુજબ
આપી શકાય.

ક: Central Library, Baroda—Sanskrit sec-
tion—Acc. No. 5264: Subject क
Gujarati—काव्य: जैन—Rs. 4-8-0: Name
विक्रमचरित्र चौपई—Author मधुसूदन व्यास
—Age of composition 1614: Extent
21L. 900—Language Gujarati—Script:
नागरी.

ખ: આ પ્રત ઉપરથી હું સાગિલીવિક્રમચરિત્ર, વિક્રમચરિત્રકંસાવલી-
વિવાહ એ નામ પણ લદીઆઓએ આપ્યા છે એ નક્કી થાય છે.

ગ: આ પ્રત શ્રી. ફાર્ગસ ગુજરાતી સભાના હસ્તલિખિત
પુસ્તક અંક ૭૮ ના ગૂટકામાં છે. ગૂટકા ઉપર સભાના
પુસ્તકાલયની નીચે મુજબ નોંધ છે :—

વિક્રમચરિત્ર: મધુસૂદનવ્યાસ, રચ્યાસંવત ૧૬૧૬,
લખ્યાસંવત ૧૬૬૫, પૂરું

આ પ્રતિ સંબંધે શ્રી. અંબાલાલ જાનીએ પણ વિગતવાર વિસ્તારથી નોંધ લીધી છે તેથી તેનો અહીં વિશેષ ઉલ્લેખ કરવાની મેં જરૂર જોઈ નથી.

૩: આ શ્રી. અંબાલાલ જાનીની પ્રત છે. પ્રત આધુનિક છે ને મુંદર નાગરી લિપિમાં લખાયેલી છે. જૂની ચોપડીમાં આ વાર્તા પૂરી થતાં કવિ રામજી ભટ્ટરચિત 'પદ્માવતી'ની વાર્તા ઊતારેલી છે. તેમાંની પુષ્પિકાની નોંધ—શ્રીરસ્તુ. કલ્યાણમસ્તુ. જયસંવત્સર પુષ્પવદ ચતુર્દશ્યામિદં પુસ્તકં નિર્ભયરામ તિરવાડી પદનાથે અણ્ણાચાર્યેષુ લિખિતમ્—એ પ્રમાણે છે.

વળી આ મંશોધનકાર્યમાં હું ઉપયોગ નથી કરી શક્યો એવી નીચેની એક પ્રતિ અમદાવાદની ધી ગુજરાત વનોંકપ્રચર સોસાયટીના પુસ્તકસંગ્રહમાં પણ છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સહકારથી એ સોસાયટીનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોની યાદી પૂર્ણ કરવામાં મેં મદદ કરી હતી તે વળતે આ પ્રત મેં નોંધવા માટે જોઈ હતી. પ્રત બહુ આધુનિક ને અશુદ્ધ છે. એ અને મેં ઉપર નોંધેલી જૂદીજૂદી પ્રતો ઉપરથી હું કહી શકું છું કે એ પ્રતવાળો મધુસૂદન વ્યાસ ને આ પ્રતોનો એક છે, જૂદો નહીં. સોસાયટી પ્રતની નોંધ નીચે આપવામાં આવે છે:—

૧૯૦૬ હંસાવતીની વાર્તા^૨ મધુસૂદન ર. સં. ૧૭૨૫
લ. સં. ૧૭૮૫ ૬૪

૧ જુઓ શ્રી. અંબાલાલ જાનીની તૈયાર કરેલી શ્રી દ્રાખંસ ગુજરાતી સ્કમાનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોની સવિસ્તાર નામાવલિ : જાગ્ય રત્ને : પૃષ્ઠ ૧૩૭-૩૮.

૨ જુઓ કવીશ્વર દવપતંગમ હસ્તલિખિત પુસ્તકસંગ્રહની સુચિ : પૃષ્ઠ ૭૬.

છેવટ :

સંવત ૧૭૨૫ વરખે માગશીર વદી ૨ દિન;

સરવ વાર, માહાં રવિવાર, કૃષ્ણપક્ષ ને પૂરવા સાર.

કથા ઉત્તમ કહીસ તાંહાં, બધું વિસ્તારી ચું કહીએ આંહાં ?

મધદેશમાં માહારી દીસા, સઘતાનગમ શાહ પાટણ તહાં.

કથા કહી મધુસૂદન વ્યાસ, વાંચે બણે તેહને મોહોએ આસ.

જેકા સાંભળે એકા મત્ર, નરનારી ગંગાદરસત્ર.

પ્રતિશ્રી હંસાવતીની કથા સંપૂરણ, સમાપ્ત.

આ પછી આ સૂચિ નીચેની નોંધ લે છે :

[નોંધ : જે થોડીધણી પ્રાચીન વાર્તાઓ મળી આવે છે તેમાં આ વાર્તા પણ જોવા જેવી છે; શિવદાસની હંસાવતીની પેઠે આમાં પણ કરવન મૂકવાની વાત આવે છે. પણ અને વાર્તાનાં વસ્તુ અને સંકેતના જુદાં માણુમ પડે છે. વળી કાન્હુદેવપ્રખ્યાનમાં થોડાઓની ભૂતિઓનું જેવું વર્ણન કર્યું છે તેવું આમાં પણ મળી આવે છે. વાર્તા છૂટી છપાવવા જેવી અને બીજી વાર્તા સાથે સરખાવવા જેવી છે.]

આ મધુસૂદન વ્યાસ તે સં. ૧૭૨૫ માં 'હંસાવતીની વાર્તા' લખનાર, બીજો નહીં, પણ સં. ૧૬૧૬ માં 'હંસાવતી'ની વાર્તાનો રચનાર મધુસૂદન વ્યાસ જ એમ ઘણાંએક કારણોથી જોઈ શકાય તેમ લાગે છે. લહીઆને હાથે કે બીજી કોઈ રીતે છેક અરાદમા સૈકામાં આમ વિચિત્ર રીતે આ વાર્તાનો રચનકાલ આવે છે તે કોઈ ગંભીર ક્ષતિને પરિણામે જ આવેલો લાગે છે.

પણ વળી આ જ વાર્તાનો રચનસંવન બીજો રથજે મંવત ૧૪૧૬માં પંદરમા ચતુક સુધી દેલાય છે, એ પણ કોઈ આવી જ ક્ષતિને લાગે યહું જણાય છે. પણ આ તકીકત વિશે આગળ ચર્ચા કરીશું.

આસાયતની હંસાવલી

આ પછી હસ્તનિખિત પ્રતોની શોધમા નિગ્તર મચ્યા રહેતા મારા પરમ મિત્ર શ્રી હીરાલાલ પારેખે 'હંસાવલી'ની વાતાની તાજેતરમા એમને મળી આવેલી બે પ્રતો મને મોકલી આપી. એમની એ પ્રતો નં. ૧ તથા નં. ૨ ની નોધ પણ અહીં દેવેલાનું ઉચિત ધાડુ છુ.

(શ્રી. હીરાલાલ પારેખવાળી પ્રત નં. ૧)

આરંભ : શ્રીગણેસાય નમ ।

અમરાવિ સમાય । પરતખ પરમાય પુરપઠકાય ।
જાણિ ત્રિભુઆય । ધૃદિ કાણુ વીર આવનીઆ ।
સીરમધ દસમિદિશ પ્રાચાદ । કનકકપસ દસિ મિદિસિ પ્રાસા ।
ગોદારીનૂ નીરમન નીર । પુરપિગણુ વસિ તમ તીર । ૨ ।
પૂરપઠકાય અહિ મનોહારિ । સખન લોકનિ સોભાકાર ।
મિદિસિ મુપિ કવી બોનછ સોષ । તસ પરચિ પાર ન પામિ મોષ । ૩ ।

x x

x x

x x

—૫૦૪ ૭૨

ગયુ કણિયાપુરપાટણુમાદિ પગણિ કુઅરી કનકમહારાય ।
હંમાહિતીગ પ્રદીકિ જિસઘ મૂપનપ્રેમ રાય વાગુ તસિ । ૧૫ ॥

અંત .

પુરપિગણુ યાદવનુ વસ । પરણાવીઆ વઠનછ હસ ।
સકન લોક સણિ રજની । કૂવજૂઝ કયા ઉભિ આવની । ૮૪ ।
દ્વદ્વાગાહાવસ્તયુપર્ધ । સન ચારી પાગ્યાસી દર્ધ ।
પદ જૂઝની ત્રણસિ વીસાન । તેહ મોહ મન માયા જન । ૮૬ ।
ચિદ્દ પડે છિ મવિ જૂઝ । પ્રસિધિ પૂનિ હ સાહિતી ।
સગવ જન મન અસાધત લદિ । કવિ કયાપિણુતર કદિ ॥

અતિ હુંસાહિસી ચતુર્થપદ સંપૂર્ણ ૧ સંવત ૧૭૨૦ વર્ષે
માગસિર વદિ ૨ રવિ લખીતા છત્રીકાદાસ નાયક વાચનાર્થે ॥ શુભ
લખતૂ ૧ કલ્યાણમસ્તૂ ૧

—પૃષ્ઠ ૧૦૫

આ પ્રત નાગરી લિપિમાં છે અને આખી વાર્તા પ્રતના
પૃષ્ઠ ૭૧ થી ૧૦૫ સુધીમાં પૂરી થાય છે. પ્રતનાં જોડણી વિરામ-
ચિહ્નો વગેરે અસલ મુજબ અહીં મેં જતાયાં છે.

(શ્રી. હીરાલાલ પારેખવાળી પ્રત નં. ૨)

આરંભ : શ્રીગણેસાય નમ ॥ શ્રી સારદાયિ નમ ॥ હુંસા-
વધીની કથા લખી છિ ॥ ગરબોમ નમહ ॥ છંદ ॥ રાગ રાંમગ્રી ॥

સંકરસંબુના પ્રથમ પાય ॥ મયા કો સરસ્વતી હુ માય ॥
વીહર વ્યાસનણી મુપકયા ॥ સરતા સરવે સાંભલજે જયા ॥૧॥
પદ્મખંધ ચતુરાધ લીલવીલાસ ॥ કિહિ કર જોડી કવી અસાધતદાસ ॥
મંનનણુ પોઆડે કોડ ॥ વરણુ જાદવ છપન કરોડ ॥ ૨ ॥
તેતણી કયા કહુ સાર ॥ સાંભલજે મંન કરી નીરધાર ॥
બાવનવીર તે બલીયા ઘણુ વરણુવ કરુ હું તે તણુ ॥ ૩ ॥

ચોપાધ

સાલીવાહનસુત ચેતન દાર, રાજ કરે નરવાહનરાય
બાવનવીર તે માહાગુમર, લોહો લાઇ તે સકતક્યાર

x x x x x x

અર્થ : x x x x x x

પુરપિઠાણુ જાદવનો વંસ વિહિનવીઆ વહરાજાહેસ
સકલ લોકે રાજ રંજની કલ્જળ કયા તે વીરબાવંની. ૧૦૮

1 x x x

મુણુતાં દોવડાં દુઃખ જ દલે x x
ભણિ અસાધતય ક્યાંકલ ક્યે... --- ... ૧૦૯

ચાર ખંડની બુધ જુગની એટલે કયા સમાપત હતી.

સરવ જનમ અસાધત લિહે કયા એક પણ ચેકમા કિતિ ૧૧૦

ચોપાઈયો । ચારસિનિ સાઠ । ખંડ ચાર મામાપન િ ।
હંસાવતીની કયા સમપુરાણુ િ । સમન ૧૮૮૭ ના વરખે માહા
સુદ ૧૨૧૧ વાર બુધે ॥ લખીનંગ ॥ નાયક નરભેરામ કુમેરદામ
વિહારદામ નારાયણદામ કાંનજી કસંનદામ હીનજી વરજી ।
ચોપડી નરભેરામ કુમેરદામની । વડમગ । જન । તરગાયા ।

આ પ્રમાણે ઉપર નોંધેલી કે, ખ, ગ પ્રતિયો તેમ જ તે
પછીની પ્રતિયો ઉપરથી મધુમુદન વ્યાસગચ્છિન હંસાવતીની વાર્તા
નોખી પડી જાય છે અને તે કયી હંસાવતી તે પણ નહીં થઈ
જાય છે.

પ્રતિ ખ ની નોંધ લેતા શ્રી અંગાધાર જાતીએ પ્રતમા
જાતરેલી વાર્તાના વિષયને તેમજ તે સળધ કંઈ વિશે નોંધ લઈ
સારો પ્રકાશ પાડ્યો છે:—

વિષયાનિ—૧. વિક્રમરાજનો કુવર વિક્રમચંદ્રિત કેવી રીતે
ત્રંબાવડીના રાજા ત્રંબકસેનની પત્નિનીસમાન પુત્રી સાથે લગ્ન
કરી આવ્યો એ પ્રમગ આ વાર્તામા વર્ણવેલો છે.

૨. દુહા, ચોપાઈ અને રાગથી પદમય બાંધેલો છે કુલ કડી
૩૪૪ છે. કવિ પેતે ૩૪૩ ગ્યાનુ ઉપગ દેહે છે.

વિશેષ—૧. આ વાર્તા છપાઈ નથી. બાપા જૂની છે. પ્રતિ
જૂની તેમજ છણું છે. વાર્તા સવન ૧૬૧૬ મા ગ્યાઈ છે અને
૪૯ વર્ષે તે પ્રતિમદ્ થઈ છે લિપિ બાવમોધ છે, છતાં અક્ષરોનો
મરોડ ગુજરાતી લિપિનો છે.

૩. આ વાર્તાની બીજી પ્રતિ નામે ‘હંસાવતી’ની વાર્તા
રા. રા. અંબાવાવ બુ. જાતી પાસે છે, તે સવત ૧૮૩૮ ના
સુમારમા લખાવેલી છે, તેમા રચનસંવત ૧૬૧૬ જ આપેલો છે,

છતાં વાર્તાનું પૂર ૭૨૭ કઠી છે; ધણો મોટો લાભ ચોપાઈનો છે. પણ તેમાં વચમાં ગીતો તેમ શ્લોકો પણ આપેલા છે કે જે પ્રસ્તુત પ્રતિમાં નથી જણાતાં. વાર્તાનું પૂર આમ લગભગ બેવડું થયા છતાં રચનસંવત તો એનો એજ જણાય છે એ એક ખાસ નોંધવાનું જણાય છે.

૪ રા. હીરાલાલ પારેખની પ્રતિ ૪૭ ૩ માં ‘હંસાવતી’ ને નાંમે છે, તેમાં કવિની ઓળખનો ઉલ્લેખ ઉપર પ્રમાણે જ છે. પણ રચનસંવત નીચે મુજબ આપેલો છે:

સંવત ૧૭૨૫ વરખે માગસર વદી ૨ દીન.

સરવ વાર માહા રવીવાર કૃષ્ણ પક્ષ ને પુરવા સાર;

તેમ તેના મધ્યે સં. ૧૭૩૫ નો ટાંકેલો છે. પરંતુ કેટલાંક કારણોએ વાસ્તવિક રચનસંવત ૧૬૧૬ જ લાગે છે.^૩

શ્રી. હીરાલાલ પારેખવાળી ઉપયુક્ત બે પ્રતો આસાયતરચિત હંસાવતીની વાર્તાની છે. એ વાર્તા ચાર ખંડમાં રચાયેલી હોવાથી વાર્તાનું શીર્ષક ‘હંસા ચારખંડી’ એ નામે પ્રચલિત થઈ જણાય છે. અહીં આસાયતરચિત વાર્તાના સંબંધમાં સાથેસાથે શ્રી. મોહનલાલ દેસાઈસિંંપાઠિત હસ્તલિખિત પુસ્તકોની યાદી માંહેની નોંધ પણ વિચારી જઈશું :

૩ વળી આ લોકવાર્તાનો રચનસંવત ૧૪૧૬ પણ કેટલેક સ્થળે આપવામાં આવ્યો છે. જુઓ શ્રી. મંજુલાલ મજમુદારનો ‘ગુજરાતની લોકવાર્તાઓ’ એ લેખ :

“વિક્રમચરિત્ર ચઉપાઈ”

વિક્રમના પંદરમા શતકના પ્રારંભમાં, મધુસૂદન બ્રહ્મચારી ‘વિક્રમચરિત્ર ચઉપાઈ’ (સં. ૧૪૧૬) એ પરદુઃખભંજન અને દાનરીતથી પ્રસિદ્ધ વિક્રમરાજના ચરિત્રની નજીમાં આવેલી નૂતની વાર્તા છે.”

—ગુજરાતી સાહિત્ય : ખંડ ૫ :

મધ્યકાલનો સાહિત્ય પ્રવાહ : પૃષ્ઠ ૪૦૨ (વિ. સં. ૧૯૮૫)”

૪૨ આસાચત

(૬૮) હંસવતસકથા ચોપધી (વત્સરાજ હંસરાજ ચોપધી)
લખ્યા સંવત સંવત ૧૫૧૩ પહેલાં

આદિ—

અમરાવધી સંગ્રાણું, પ્રત્યક્ષ ગ્રમાણું, અવર નયરાણું.

પુર પટણ પપટાણું, અયટાણું વીર જાવનયા. ૧

x

x

x

અંતે—

x

x

x

પુર પહિલાણુ યાદવવંશ વર્ણવયો વત્સરાજ નમ હંસ ૩૨

સકલ લોક રાજ રંજની કુલયુગ કથા ઉત્તમ વાવની,

ગાદા કુલુ વસ્તુ ચક્રિપદ, સુનિર્યધ આરિ જત્રિસાં દ્ધ. ૩૩

x x ભણુઈ અસાધત તિલ અદલા દલઈ. ૩૪

—૪ ખંડ છે. દરેકની અંત કડીમાં ‘ અસાધત ’ એમ

લખેલ છે: મં. ૧૫૧૩ વર્ષે ચોપ વદિ ૧૨ વિગ્ર મુસારિકે — વિવેક
વિજય ભંડાર ઉદયપુર.

—ઈતિથી હંસવતસકથામાં ચતુર્થ ખંડ સમાપ્ત. મં. ૧૬૫૬
વર્ષે બાદ્રવા સુદિ ૮ દિને ઝ. ઉદયચંદ્ર શિ. ઝ. મનોહર સિં
ના હસમા મળ્યે. પાનાં ૨૩-૧૨-નં. ૫૨. ડે. કંદ.

—મોહનલાલ દેસાઈ: જૈન ગુર્જરકવિયો:

પ્રથમ ભાગ: ૪૦૪ ૪૬-૪૭

શિવદાસની હંસાવલી

જૈનકવિ આસાચતરચિત ‘ હંસવતસકથા ’ પછી ‘ હંસાચાર-
ખંડી ’ એ નામની વાર્તા ખંભાતના શિવદાસ કવિએ પણ લખી છે.
શ્રી. મંજુલાલ મળગુદાર એ ગંભીરમાં નીચે ગુજ્જલ ઉલ્લેખ કરે છે:—

“ સંવત ૧૬૭૭ માં ‘ કૌપદીહરણુ ’ રચનાર ખંભાતના
જૈનેતર કવિ શિવદાસે ‘ હંસાવલી ’ ની વાર્તા દુદા, ચોપધ, અને

છપ્પયમાં રચી છે. એ વાર્તા ‘સાહિત્ય’ માસિકમાં ૧૯૧૯ માં કકડેકકડે છપાઇ હતી. પ્રકાશકે જણાવ્યું છે કે વીરજી, શામળજી વગેરે કવિયોને આ વાર્તામાંથી કંઈ ને કંઈ મૂચના મળી હોવી જોઈએ.

પરંતુ વિશેષ શોધને પરિણામે જણાય છે કે ‘હંસાવલી’ની નવી વાર્તા લખ્યાનું યશોધન એકલા શિવદાસને ખાતે સ્વીકારાય તેમ નથી. લગભગ પંદરમા સનકમાં (સં. ૧૪૧૧ માં) એક વિનયચંદ્રે ‘હંસવચ્છ ચોપાઈ’ રચી છે. તેનાં પછી મં. ૧૫૧૩ માં જતરાએકી એક આસાવન નામના કવિની ‘હંસવચ્છકથા’ ઉચ્છન કૌલેજના મંત્રદમાં તથા ઉદયપુરના વિવેકમંડારમાં છે. આ વાર્તા શિવદાસની વાર્તાનું મૂળ હોય એમ લાગે છે. એમાં વાર્તા ‘ચારખંડ’માં વહેંચી દીધેલી છે. શિવદાસની વાર્તાનું ખીજું નામ પણ ‘હંમા ચારખંડી’ હાથવામાં આવ્યું છે. જૈનકવિની વાર્તા શિવદાસના ત્રીજા ખંડથી શરૂ થાય છે. પેઢીમાં શાશિવાહનના પુત્ર નરવાહનની કથા એમા આવે છે.

સં. ૧૭૩૫ માં મધુસૂદને ‘હંસાવલી’ની વાર્તા રચેલી છે: તે ગુજરાત વર્તીક્યુલર સોસાયટીમાં રા. હીરાલાલ પારેખે કરેલા સંગ્રહની યાદીમાં નોંધેલી છે: તેમ જ રા. અંબાલાલ જાની પાસે તેની એક પ્રત છે. તે વાંચતાં એ કથા સ્તંભતીયની પુત્રી હંસાવલી જે વિક્રમ સાથે પરણે છે તે સંબંધી છે. તેથી માત્ર નામના જ સામ્ય એમાં છે.”

—ગુજરાતી સાહિત્ય : ખંડ ૫ મો : મધ્યકાલનો

સાહિત્યપ્રવાહ : પૃષ્ઠ ૪૨૫-૨૬

આમ સોળમા સનકના ખીજા દસકાથી માંડી અરાઢમા સતકના ચોથા દસકા સુધી હંસાવલીની લોકપ્રિય લોકવાર્તા ગુજરાતમાં જુદાજુદા કવિયોનો પ્રિય વિષય થઈ પડી છે. ઉપર્યુક્ત હસ્તલિખિત પ્રતોમાંની હકીકત ઉપરથી ક્ષિત થાય છે કે (૧) પ્રસુત વાર્તાની નાયિકા હંસાવલી છે, ને વાર્તાનો રચનાર મધુસૂદન વ્યાસ છે,

(૨) એણે એ વાર્તા વિક્રમ સંવત ૧૬૧૬ મા રચી છે, (૩) વાર્તાનો નાયક મહાન વિક્રમ નહોતો, પણ તેનો મુવગજકુમાર વિક્રમચરિત્ર છે, (૪) હંસાવતી ખંભાતના રાજાની એકની એક પત્નિની કુમારી છે અને એ અતે વિક્રમચરિત્ર સાથે લગ્નમખંધથી લેકાય છે અને (૫) જૈનકવિ આસાચતની કે ખંભાતના જૈનેતર કવિ શિવદાસની 'હંમા' કે 'હંસા ચારખંડી' સાથે આ હંસાવતીને કેશો જ મંખવ નથી.

હંસાવતી અને વિક્રમચરિત્રના વિવાહને વર્ણવતી આ લોક-વાર્તાને અપાયલા જૂઠાજૂઠા નામોમાંથી છેવટે મેં 'હંસાવતીવિક્રમ-ચરિત્રવિવાહ' એ નામ પસંદ કર્યું છે.

શ્રી ફ્રાન્સિસ ગુજરાતી સભાના મંત્રણી સૌથી જૂની પ્રત ખ મંવત ૧૬૬૫ મા ઊતરાયલી હતી. છતાં તેને આધારભૂત નહીં ગણતા તે પત્રીની પ્રત કને મેં આધારભૂત ગણી તેનું કાગળ પણ અહીં સ્પષ્ટ કરી લઈશ ખરું છે કે કંપ્રતમા ક્ષેપકભાગ ખ પ્રતની સરખામણીમા ઘણો જ છે. આટલા બધા ક્ષેપકભાગને ચરણુટિપ્પણમા મૂકવો ને ઉપર આછીપાતળી વાર્તા મૂકી તેના સતત ને બહોળા અપ્રવાહમા ખેચાતા વાચકને ખલ્લ કરવી, એ મને ઈષ્ટ લાગ્યું નહીં. આથી મારી મુશ્કેલી મેં શ્રી. અમ્બાલાલભાઈને જણાવી. તેમણે સૂચના કરી કે જૂના ગુજરાતીના ગ્રંથને કંઈક વિશેષ સખ્યાના વાચકોમા પ્રસારવો હોય તો કંપ્રતને આધારભૂત ગણવી, એ જ વિશેષ ઇષ્ટ છે, ચરણુટિપ્પણો ઘણા જ ઓછા વાચક વાચવાની તસ્દી લે છે, તો તેમ કંપ્રતમા કંઈ વાંધો નથી. આથી વડોદરાવાળા સેન્ટ્રલ લાઈબ્રેરીની પ્રતને મેં આધારભૂત ગણી છે, અને ચરણુટિપ્પણમા ખ અને ગપ્રતોના પાક્કાતરો આપ્યા છે. ચરણુટિપ્પણમાની નોંધો ઉપરથી ક્યાક્યા પાક મેં સ્વીકાર્યા છે અને જેજે સ્વીકાર્યા છે તેને ઔચિત્યમુદ્ધિથી સ્વીકાર્યા છે કે કેમ તે

કદીકત જૂની ગુજરાતીનો હમણાંહમણાંનો જરા વધતો જતો રસિક વર્ગ વિચારી લેશે.

ગાપ્રતિમાં હું સા ને વિક્રમચરિત્રનો લગ્નવિધિ દૃઢાવવામાં આપ્યો છે તે મેં ચરણદિપણીની અનુપૂર્તિ તરીકે આ પુસ્તકમાં પૃષ્ઠ ૬૦ ઉપર આપ્યો છે. ખગપ્રતિમાંનું હું સાનું 'વિદ્યાપગીત'-ને ક-ગાપ્રતિયોમાં નથી તે પણ-મેં પરિશિષ્ટ ઘમાં આપ્યું છે. જૂના કવિયો પ્રમાણ તરીકે અથવા તેમના સંસ્કૃતના જ્ઞાનનું પ્રદર્શન કરાવવા વચમાંવચમાં બૃષ્ટ સંસ્કૃત શ્લોકો મૂકતા આપ્યા છે. આ શ્લોકો પણ વાર્તાકાવ્યની કડીઓ તરીકે આણ સંખ્યાકમાં મેં આપ્યા છે તેમ જ તેમનું ગુજરાતી ભાષાંતર પણ પરિશિષ્ટ ગમાં આપ્યું છે.

ત્રણે પ્રતોમાંના પાઠોની તારવણી ને ગોઠવણી ઉપર પ્રમાણે કરી મેં છેવટની વાચના નક્કી કરી છે.

કમતની પૂરસંખ્યા ૮૦૮ કહીની છે, જો કે કવિ તે ૮૨૫ ગણાવે છે. ખની ૩૪૪ કહી છે જો કે કવિ તે ૩૪૩ ગણાવે છે.^૪ ગમતની કડીસંખ્યા ૭૨૭ ની છે. એકંદરે આમ ત્રણે પ્રતોમાંની કડીસંખ્યા સરવાળે ૮૨૬ થાય છે તેમાં પરિશિષ્ટ ઘમાંના 'વિદ્યાપગીત'ની ૪ કડીઓ ભમેરતાં કુલ ૮૩૦ કડી થાય છે.

૪ જુઓ

‘કલિપુગ માંહિ જો કયા વારુ તિ અતિ દીસ;

રુપકસંખ્યા આઠસિ ઉપરિ છઠ પચવીસ.’ ૮૦૦

—૫૫૬ ૮૬

જુઓ ચરણદિપણ : કડી ૭૪૩-ખ-

‘ત્રણસિ ત્રેતાસિસિ ખરી કયા તણિ દીધી અજીપઈ’

—૫૫૬ ૮૮

કવિમધુસૂદન વ્યાસના જીવનકાલનો નિર્ણય

‘હંસાવતીવિક્રમચરિત્રવિવાહ’ નામની એક જ સાહિત્ય-કૃતિથી કવિમધુસૂદન વ્યાસ જૂની ગુજરાતીના સાહિત્યમાં જાણીતા થયા જણાય છે. જૂદીજૂદી પ્રતો પરથી જણાય છે તેમ સત્તરમા સૈકાના આરંભમાં લખાયેલી આ એની સાહિત્યકૃતિ છે. ક્રમશઃ એની પ્રુષ્ણિકામાં વિ. સં. ૧૬૧૪ રચનસંવત આપે છે ત્યારે ખ-ગપ્રતો તે ૧૬૧૬ આપે છે. સંવત ૧૬૬૫ માં લિપિબદ્ધ થયેલી આ ખ પ્રતને એના રચનાવર્ષ માટે આધારસ્ત્રુત ગણીશું તો હરકત આવે તેમ નથી. ખીજી પ્રતિયો ઉપગ્રન્થ થશે તો આ જાન્યત્રનો વધારે ચોક્કસ નિર્ણય અર્થ શકશે.

૧૬૧૬ ના સંવતવર્ષને રચનાવર્ષ તરીકે સ્વીકારતા અને વાતાં-કાબ્યના પ્રાસાદિક રસનાં ઠરેલાં વહેણે જોતાં કવિનું આયુષ્ય એની સાહિત્યકૃતિના રચનાકાળે એનું યૌવન વીતાવીને દૃઢીકામ થયેલું કલ્પી શકાય છે. આ ગણતરીએ વિચારતાં એનું જન્મવર્ષ આશરે વિક્રમના સોળમા સૈકાના નવમા ચા છેલ્લા દસકામાં આવી શકે. કાબ્યના આરંભમાં પોતાને વિષે ઉલ્લેખ કરતાં કવિ કહે છે :

‘વ્યાસ ભણિ ગુણ વરણું જુ મતિ આપિ માય !’

એમ ‘વ્યાસ’ નામથી એ એનો પરિચય આપે છે. આ ઉપરથી કવિની અવદંક ‘વ્યાસ’ હોય અથવા તેના કાલના લોકોના રંજનાર્યે ને પોતાના નિર્વાહ અર્થે ‘વ્યાસ’ થા કયા-કારની વૃત્તિ એણે સ્વીકારી હોય. એના જન્મસ્થળ વિશે પણ કંઈ ઉલ્લેખ એ નથી કરતો. છતાં કાબ્યને અતે એ નોંધે છે કે ‘મધ્યદેશ મહિમુદ સૂલતાન ગામ સારસા ની પલ્લ રાણ; કયા કહી મધુમૂદન વ્યાસ, સાંભલતાં હોઈ હૃદિપ્રકાસ.’

આમ સારસા ગામમાં એણે કથા કરી હતી, ત્યાંનો પટેલ યા મુખી રાણુ યા રાણાપટેલ હતો અને તે વખતે દેશમાં મહમદ દેશનો-ગુજરાતનો સુલતાન હતો. સારસાગામ ખેડાજીલ્લાનું ગામ છે. તે ગામનો મુખી રાણાપટેલ, શામળ લાદના રખીદાસ પટેલની માફક, વ્યાસજીનો મુખ્ય આશ્રયદાતા હશે એમ આ ઉલ્લેખ ઉપરથી જાણી શકીએ છીએ. મધુસૂદને આમ પોતે જેમાં કથા કહી હતી તે ગામનું નામ આપ્યું છે, પણ તેથી આપણે નિશ્ચયપૂર્વક એમ કહી શકીએ નહીં કે સારસા જ એની જન્મભૂમિ હતી. આ ઉપરાંત કવિ પોતાને વિષે કે પોતાના કુલકુટુંબ વિષે માતાપિતાને આરંભમાં નમન કર્યા ઉપરાંત ખીજું વધુ કંઈ જ કહેતો જણાતો નથી.

હવે ‘ મધ્ય દેશ મહિમુદ સુલતાન ’ એ કવિના કથન વિષે વિચાર કરીએ. ઉપર કહી ગયા તેમ વિક્રમના સોળમા સૈકાના આશરે નવમા અથવા છેલ્લા દસકામાં જન્મીને આ વાર્તા લોકપ્રિય કરી તો એ કવિએ કેટલાં વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવ્યું હશે ? કથા ગુજરાતમાં સારી પેઠે લોકપ્રિય થઇ જણાય છે એમ એની જંબુસરાદિ જૂઠાંજૂઠાં રંધણોની અને જૂનામાં જૂની ખપ્પતની લખ્યાસાલ વિ. સં. ૧૬૬૫ થી માંડી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીવાળી વિ. સં. ૧૭૮૫ ની સાલ વગેરે જોતાં જાણી શકાય છે. વળી જૂની પ્રત કરતાં તે પછીની પ્રતોમાં કવિનો પોતાનો જીમેરેલો કે ક્ષેપકભાગ વાર્તાનું પૂર લગભગ વિદ્યાપગીતની ચાર કડિયા સાથે ૮૨૬૪=૮૩૩ ત્રણસો ને તેત્રીમ થવા જાય છે, ત્યારે ખપ્પતનું પૂર માત્ર ૩૪૩ ત્રણસો ને તેતાલીસનું જ છે. આમ લગભગ બમણા ઉપરાંત પૂર વધી ગયું છે. વાર્તાના રસપ્રવાહમાં ઉત્તરોત્તર વધુ ને વધુ જનસંખ્યા ખેંચાઇ આવ્યાનો તેમજ તેની બહોળી લોકપ્રિયતાનો આ પુરાવો કહેવાય. પોતાના વાર્તાકાવ્યની આટલી બધી લોકપ્રિયતા કરાવનાર કવિ આમ દીર્ઘાયુધી હોય. એનો આયુષ્યકાલ પચાસથી સીત્તરેનો અડસટીએ તો આશરે વિક્રમસંવતના સત્તરમા સૈકાના પાંચ દસકા (આશરે ૧૬૫૦) ની કવિની આયુષ્ય-

મર્યાદા બાધી શકાય આ સમયમા ગુજરાતની મુસન્માન સલ્તનતની વશાવત્તિ લેખએ ને વિ. સં ૧૫૮૦થી ૧૬૫૦થી એટલે ૪ સ. ૧૫૨૪થી ૧૫૬૪ સુધીના મુલતાનોમાથી કવિએ ઉલ્લેખેલો કયો મહમદશાહ મુલતાન હતો તે તપાસીએ

x	x	x	x
મહમૂદ બેગડો	ઈ સ	૧૪૫૯-૧૫૧૩-૫૪	
મુઝફ્ફરશાહ બીજો	,,	૧૫૧૩-૧૫૨૬-૧૩	
સિકંદર	,,	૧૫૨૬-૧૫૨૬-૦	
મહમૂદશાહ બીજો	,,	૧૫૨૬-૧૫૨૭-૧	
બહાદુરશાહ	,,	૧૫૨૭-૧૫૩૬-૯	
મહમૂદશાહ ત્રીજો	,,	૧૫૩૬-૧૫૫૪-૧૮	
અહમદશાહ બીજો	,,	૧૫૫૪-૧૫૬૧-૭	
મુઝફ્ફરશાહ ત્રીજો	,,	૧૫૬૧-૧૫૭૩-૧૨	

આમ ઈ સ ૧૫૭૩ સુધીમા અકબરે ગુજરાતમા પુનઃ સ્થાપેલી મુગનાઇને માપનો મધુમૂદન વ્યાસનો આધુનિકાન જણાય છે પણ મહમૂદ બેગડો, મહમૂદશાહ બીજો ને મહમૂદશાહ ત્રીજો એમ ત્રણ 'મહિમૂદો' એમા આવી જાય છે તેમા કવિનો ઉલ્લેખિત મહમૂદશાહ કયો એ નહીં જ્ઞુ મુશ્કેલ થઈ પડે છે આ વાર્તાકાન્થની ગચનમાન વિ સ ૧૬૧૬ (એટલે ઈ સ ૧૫૬૦) છે, તે વર્ષના મુલતાનનો આ ઉત્તેખ હોય તો ઉપરના ત્રણે મહમૂદશાહોને છોડી આપણે 'અહમદશાહ બીજા' માટેનો આ ઉલ્લેખ સમજવો પડે આમ 'અહમદશાહ'નો 'મહમદશાહ' લઈઆઓએ કરી નાખ્યો છે " ત્રણમાનો એક એક જ મહમૂદશાહ વિશેનો એ ઉલ્લેખ છે તે ખાતરીપૂર્વક કહી શકાય નથી

કવિ મધુમૂદન વ્યાસનો જીવનકાળ આમ એની આ માહિત્ય-કૃતિની ગચનામાન વિ સ ૧૬૧૬ ઉપર જ મોટે ભાગે અવરખી રહ્યો જણાય છે અને એનો કાળમાન ગુજરાતમા પુનઃ મુગનાઈ સ્થપાઈ તે પહેલાના એક મહમૂદશાહ મુલતાનના વખતનો છે

મધુસૂદન કેટલા ?

મધુસૂદન કેટલા એ પ્રશ્ન પણ આપણા સાહિત્યના ઇતિહાસને અંગે આપણી આગળ ખડો થાય છે. એક મધુસૂદન 'યુદ્ધકાંડ'નો કર્તા કહેવાય છે. ભાલજીસુત ઉદ્ધવકૃત રામાયણ બેગો આ યુદ્ધકાંડ ઇપાયો છે. શ્રી. હીરાલાલ પારેખ આ ઉપરથી યુદ્ધકાંડની રચનાસાધ સં. ૧૬૮૭ આપે છે.^૫ ઉપર આપણે 'હંસાવતી'કાર મધુસૂદન વ્યાસનો જીવનકાલ સં. ૧૫૮૦ થી ૧૬૫૦ સુધીનો અડસરે ગોઠવ્યો છે. આ 'યુદ્ધકાંડ'કાર મધુસૂદન પણ આ જ હોય તો આ જીવનકાલને આપણે લંબાવવો પડે. પણ આ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરી શકાય એમ નથી. સ્વર્ગરથ હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા અને નાથાશંકર શાસ્ત્રીએ યુદ્ધકાંડની ભાષા આધુનિક કરી હોય એ સંભવ પણ ખરો. આમ હોવાથી બન્ને મધુસૂદનો એક જ છે કે જૂદા એ પ્રશ્ન અહીં અનિર્ણયાત્મક જ રાખ્યા વગર બીજો માર્ગ નથી. વળી યુદ્ધકાંડકાર મધુસૂદનનું ગામ કર્ણપુર ને મોસાળ પાટણ છે. આ વિશે પ્રતાવનાની અનુપ્રતિમાં મેં વધુ વિસ્તારથી ઉલ્લેખ કર્યો છે.

૫

કવિ મધુસૂદન વ્યાસનું જીવનચરિત

આ પછી 'હંસાવતી'કાર મધુસૂદન વ્યાસના જીવનચરિત વિશે વિચાર કરીશું તો ઉપર નોંધવામાં આવ્યું છે તેમ એની આ સાહિત્યકૃતિના રચનવર્ષ અને તેના કથા કરવાના સ્થાન કે જન્મ-જૂમિ સારસાગમ ઉપરાંત આપણી પાસે વધારે માધનસામગ્રી

૫ જુઓ શ્રી. હીરાલાલ પારેખસંપાદિત 'અંબ અને અંબકાર' પુસ્તક ત્રીજું. ગુજરાતી સાહિત્યની સાતવારી : ૫૮ ૪૧ તથા જુઓ ઉપરનું રામાયણ ૫૮ ૧૫૧

નથી. આથી એની આ સાહિત્યકૃતિમાંના આતર પ્રમાણે ઉપર જ આપણે કવિના જીવનક્રિતિકાસ વિશે હાલ તો આધાર રાખવાનો રહે છે.

‘હંસાવતી’ની આખી રસાલ વાર્તા વાંચનાં કવિના અભ્યાસની, તેની સંસ્કારી રસકૃતિની અને તેની કૃતિમાં પ્રતિબિંબિત તેની ઉચ્ચ કોટિની કાવ્યશક્તિની આપણને પ્રતીતિ થયા વગર રહેતી નથી. લોકોની રસકૃતિને રસિકતાથી આકર્ષનાર અને પોષનાર કવિએ એના શ્રોત્રીય બ્રાહ્મણવર્ણના કુલાચારાનુસાર બાલ્યવયથી અભ્યાસ કર્યો જણાય છે. અભ્યાસ કરીને તેમ જ શુરુમુખે સાંભળીસાંભળીને પણ એણે જ્ઞાનસંપત્તિ સારા પ્રમાણમાં વધારેલી હાથે છે. સાહિત્યનું, રસનું, અલંકારનું, જૂના ઇતિહાસપુરાણોનું એનું ગાઢ જ્ઞાન આ કૃતિમાં જ્ઞાત્યા પોતાનો પૂરો પરિચય કરાવી છૂપુ રહેતું નથી. કેટલાક શુદ્ધ અને (કદાચ લઘીઆઓને હાથે થયેલા) બૃષ્ટ સંસ્કૃત શ્લોકોના અવતરણો ઉપરથી જણાય છે કે સંસ્કૃત ભાષા માથે પણ એણે ઠીક-ઠીક પરિચય મેળવ્યો હાથે છે.

આટલી જ્ઞાનસંપત્તિ સાથે કવિ તેના કાલના લોકસમૂહના વિનોદ અર્થે આ રસિક વાર્તાકાવ્યનું સંયોજન કરે છે. નરસિંહયુગના ભાષણે આરંભેલા અને નાકરસુમતી સમયમૂર્તિ નાકરે ખીચવેલા આખ્યાનો એક તરફથી જૂના ઇતિહાસપુરાણને ભક્તજનોના જીવનચરિતો ગાઈ-ગાઈ લોકશિક્ષણને નીતિ, ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ વગેરે પુરુષાર્થો માટે જોઈતી સંસ્કારપરંપરા આપતા હતા. તે સાથેમાથે લોકવાર્તાની રસિક કૃતિયો પણ આ કાલમાં મધુસૂદન વ્યાસ અને એના જેવા અન્ય કવિયોને હાથે રચાઈરચાઈ અદ્ભુત વાર્તારસ સાથે પણ એ જ પ્રકારનું લોકશિક્ષણનું કાર્ય કરતી હતી.^૧ હિન્દુ અને જૈન કવિયો

૧ વળી કવિ પણ એની આ વાર્તાને લોકપ્રિય થયેલું આખ્યાન નામ આપે છે. જુઓ.

‘એકમનો જે સાંતાલિ વિક્રમચરિતઆખ્યાન.’ ૮૦૩-૮૦૪

‘લગ્ના ભાવારથ બણીજ સમુદાં એ આખ્યાન’ ૮૦૫-૮૦૬

ખતે આવી આવી વાર્તાસાહિત્યકૃતિયો રચવા અને લોકસમૂહમાં તેનો પ્રચાર કરવાને પ્રેરાયા છે. એ હકીકતનો એ વખતના આપણા સાહિત્યનો ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે. ।

। મધુસૂદન તેની વાર્તાના વસ્તુ, વસ્તુસંકલના, પ્રસંગો અને ઊઠાવનાં વિવિધ અંગોનો સારો વિચાર કરી શક્યો છે. એની વાર્તાનો રસ-પ્રવાહ અપ્રતિહત વહે એટલી બધી સફલતા એ સાધી શક્યો છે. લોકની ભારે મેદનીઓને જમા કરી એમના ઉત્સુક હૃદયોને એ રસમગ્ન કરી શક્યો છે. આ સૌ જોતા એણે આપેલા સફલ શિક્ષણનો એ સખળ પૂરાવો આપે છે.

જૂના કવિઓના સંપ્રદાયના ચીકાને એણે કાપ્યો નથી. પણ તે જ પ્રમાણે કાવ્યના આરંભના સરસ્વતી, ગણપતિ, માળાપ, ગુરુ વગેરેને એ ભક્તિભાવે મંગલાચરણમાં નમે છે અને પોતાની લોક-કથાને રસસમૃદ્ધ કરવા એમને વીનતી કરે છે. એની કૃતિને ખાડ-ખાપણુ વગરની, સરસ અને લોકોત્તર કરવા સૌને એ વીનવે છે. મંગલાચરણમાં એ કહે છે:

‘માફઆપ ગુરુનિ નમું, સુર તેજિસે કોડિ;

વિક્રમચરિત્રવિવાહ કરું, રખિ મૂઝ આવિ જોડિ. મ

x

x

x

બ્યાસ લાણિ રસના વસી સરસા અક્ષર આણિ. ૬

આમ હિન્દુ દેવદેવીઓનો એ અટલ ભક્ત લાગે છે. એમનામાં એને જૂના ગુજરાતીની સાચા હૃદયની શ્રદ્ધા છે. તીર્થો વિષે, તેમના દેવદેવીઓના દર્શન વિષે, તે પરના પુણ્ય તીર્થોદકનાં સ્નાનમંદિરો વિષે પણ એને શ્રદ્ધા, પ્રીતિ અને પૂજ્યભાવ છે.

કથાકાવ્યને અતે એ આથી જ કહે છે :

x

x

x

‘બ્યાસ લાણિ મહસૂદન માન, કથા સાબલિ ગંગારનાન.’ ૭૬૨

પોતાની રાગજદ કયા મારે એ પોતાના શ્રોતાજનોને બુલચુક મુધારી લઈ સાબળવાનું કહે છે. સુંદર ગાયનને કસોટીએ ચડાવી નેમને તેની કસોટી કરવાનું પણ સંભેસાથે કહી, એની કૃતિ વિષેની એની જાંચી આત્મશ્રદ્ધાનું પણ સ્વયં કરે છે :

‘કયા રાગિ જે વ્યાસે કહી, સવિ ખામિ સૂધી લહી;
હરિહરદાસ ઇમ વસી, બડુ ગાયણુ સોલિ કસી.’ ૭૯૩

કવિની કયા આમ ‘ડુડી નિ રસાલ’ છે. તેના રસમ્મ શ્રોતા જનની રસવતાનો ઉત્સેખ કરી એ પોતાની જ રસવતા પ્રત્યક્ષ કરે છે :

‘જડિ અક્ષર જમલિ, અક્ષરિ અક્ષરખંધ;
જાણુ હસિ તિ જાણુસિ કયા તણેા સમંધ.’ ૭૯૭

મનુષ્યજીવનનું ગ્રેરક ‘સોહસ’ કવિના જીવનનો પણ જીવનમંત્ર જણાય છે. એ કહે છે :

‘સૂચ્યતાં સાદસ જીપજી પાર નહિ પ્રતિબોધ.’ ૭૯૮

એનું કાબ્બ બોધપ્રદ છે. પોતાના શ્રોતાજનોના બીતરનો એ રસિક ભેદુ છે. રનેક, સુખદુઃખ, રનેહના વિશેષવિરોધના તાપથી એ શ્રોતાજનો પીડિત છે તે એ જાણે છે. અને તેથી જ એ એમને સંબોધે છે કે :

“નરનારી જિ સાલ્યાલિ, તેહેના દલિ વિશેગ;
અંતર જિલટ જીપજિ, પામિ સુખસંયોગ. ૮૦૨
અવિવિચ સુખ પામિ સદા અંગિ ન વ્યાપિ કામ.

x x x ૮૦૩

ક્ષમાદયા અતિ જીપજિ, નહિ વિષયઅભિમાન.

x x x ૮૦૪

સાંભળતા સુખ પામીય, ગાતા વાધિ આન.

ભવ્ય બાવારય જાણીય સૂણતા એ આખ્યાન.” ૮૦૫

એના આ આખ્યાનના માહાત્મ્યના શુભમાનથી એની રસિકતા ઝળકી જડે છે. ધર્મ, અર્થ, કામ ને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થમાં કાવ્યની સિદ્ધિ છે એ જૂના કાવ્યસંપ્રદાયનો એ અનુયાયી છે એ પણ એ દર્શાવે છે. અડસઠ તીર્થોત્સવિ જેવી પુણ્યકારક એની આ કવિતા છે એમ કહી, એની કવિતામા વસેલા નિર્મલ ને પ્રાસાદિક શુભોનો એ ઉલ્લેખ કરે છે.

શિક્ષણ ઉપરાત કવિનું ખાલ જગતનું જ્ઞાન પણ અપરિમિત લાગે છે. પ્રવાસે એના અનુભવોને સરસ સૌન્દર્યદષ્ટિથી સંસ્કાર્યા છે. જાતે જાતે જોઈ આવ્યો હોય એમ દિલ્હનાં જૂદાંજૂદાં સ્થળોનું, ત્યાના લોકજીવનનું, ત્યાની સુંદર જાતિ સીઓનું, તેમના સ્વભાવનું, તેમની રીનભાતનું એણે જીંડુંજીંડું દર્શન કરાવ્યું છે. પ્રવાસનાં સુખદુઃખોનો એણે તાદ્રશ ચીતાર આપ્યો છે. ગુજરાતી સંસારના જીવનહૃદયમા એ જીડોજીડો જતરી રાખ્યો છે. એ જ ગુજરાત માટે દેવાનો મમકાર સેવી એણે ગુજરાતના ખંભાતનરિયાની લાડકવાળી રાજકુમારી હંસા-મુખે પૂજ્યભાવ સાથે જાંચાજાંચા જાતિઅભિમાનના તેમ જ જાંડી ને પવિત્ર દેશભક્તિના ઉદ્દગાર કરાવ્યા છે.

મધુસૂદન વ્યાસ આમ ગુજરાતનો લાક્ષણિક કવિ છે. પોતાના ધંધા કે નિર્વાહ માટે એ ચિંતાગુર લાગતો નથી. આત્રપદાતાઓના નામ ગણ્યાની, તેમને વિશે લાગ્યા ઉલ્લેખો કરવાની એને ટેવ નથી. આથી એના સ્વનંત્ર અને સ્વસંતુષ્ટ સ્વભાવનો અને તેથી એની વિકાસ પામેલી માનવનાનો એ આપણને ઠીક ખ્યાલ આપે છે. એનાં કાવ્યોની પ્રતિયો એકજે દરતાં વધારે સંખ્યામા અને જૂદાંજૂદાં સ્થળોમાથી મળી આવેલી છે તે જોતા એના જીવનકાલમાં જ એણે એના આ સુંદર કાવ્યને લીધે બહોળા પ્રમાણમાં લોકપ્રિયતા અને કીર્તિ મેળવી હોય એમ લાગે છે.

મધુસૂદન વ્યાસની કૃતિમાથી એના આંતર જીવન વિશે દાઢ તો આટલું જ જાણી આપણે સતોષ માનીશું.

લોકવાર્તાઓનો મહાપ્રવાહ અને હંસાવર્તા

(૧) મહાસંસ્કૃત. પ્રવાહ : લોકગીતા અને લોકવાર્તાઓ

આપણાં લોકગીતા અને લોકવાર્તાઓનાં મૂળ જોવા આપણે ઇશ્વર રાખીએ તો આપણે છેક સૃષ્ટિના સૃજનકાલ સુધી જવું જોઈએ. મનુષ્યના ઇતિહાસના અણુઅણુ પ્રયત્ન પ્રકરણમાં પણ આ લોક-સાહિત્યના અસ્તિત્વના ઉલ્લેખો જોઈ શકાય. લોકસાહિત્ય એ લોક-જીવનના શ્રુતિગ્રંથો અને સ્મૃતિગ્રંથો છે. સૃષ્ટિના સૃજનકાલના આઘ માનવોને મન તેમના વર્તમાનની સૃષ્ટિ અનેક અગમ્ય સૌન્દર્યો ને અનાદિ કાવ્યવાર્તાઓથી ભરીભરી લાગતી હતી. તેમના જૂતકાળના અમમ્મ પડદા ઉપર પણ મવાતી ને બોલાતી લોકવાણીની કવિતા ને વાર્તા પણ તેમને આકર્ષી રહી હતી. એકબીજાને અદ્ભુત સૃષ્ટિનાં મૂઠ સૌન્દર્યદર્શનો કરાવતાંકરાવતા ને તેમનો ઇતિહાસ જોષ્ણતાજોષ્ણતાં રસથી ભરીભરી કવિતાવાર્તાના આશ્રય તેમને લેવા પડતા. પોતાનો ઇતિહાસ, પોતાના પૂર્વજોનો ઇતિહાસ, આસપાસ આવી રહેલી અસૌકીક સૌન્દર્યલક્ષી પ્રકૃતિનો ઇતિહાસ એ આપણી માનવજાતિની આઘકવિતા ને આઘવાર્તા છે આમ આપણા સાહિત્યના એ મુખ્ય અંગ-કાવ્ય અને ગદ્ય-એ આપણા લોકસાહિત્યનાં લોકગીત અને લોકવાર્તા છે. જગતના કાવ્યસાહિત્યનાં જનકજનની આમ લોકગીત અને લોકવાર્તા છે.

પૃથ્વી ઉપર વસતા ને વિસ્તરતા લોકજીવનના વિકાસની સાથે-સાથે આમ વાર્તાનું વ્યાપક થવું જવું સાહિત્ય ખીલવા લાગ્યું છે. પ્રત્યેક નાનામોટા મનુષ્યને, પ્રત્યેક દેશમાં અને પ્રત્યેક કાલે, વાર્તા કહેવાનો, કહેવરાવવાનો, સાંભળવાનો ને સંભળાવવાનો શોખ હતો એમ જણાય છે. પ્રત્યેક પ્રજાએ, પ્રત્યેક દેશે, પ્રત્યેક જાપાએ વાર્તા

પ્રત્યેના આ સ્વાભાવિક શોખને કુળવીને ખીલવ્યો છે. વાર્તાએ માનવને આનંદ આપ્યો છે, શૂતવર્તમાનને સજીવન અને રસિક કર્યા છે, કલ્પનાને જન્માવી છે અને રસવૃત્તિને ઉત્પન્ન કરીને પોષી છે. વાર્તામાં અણુમણુ કદાચોનું સુભગ સંમેલન હોય છે. એમાં રસરસના ભંડાર ભરેલા હોય છે. ધર્મઇતિહાસપુરાણના ઉપદેશ જ્યાં પોતાના આગાથી, જૂના પુરાણા કદાપણથી કે શિખામણી લાખીચોડી ધાતોથી મનુષ્યજીવનને સંસ્કારી કરવામાં નિષ્ફલ નીવડે છે ત્યાં વાર્તા મનુષ્યસ્વભાવ અને માનવજીવનનો ઇતિહાસ કરીને એને રસમુગ્ધ કરે છે, ઉન્નત કરે છે ને સંસ્કારી બનાવે છે. એમાં માત્ર વિનોદ હોતો નથી. લોકશિક્ષણનું એ પુરાણપ્રસિદ્ધ સજળમાં સજળ સાધન છે. ધર્મને જીવંત રાખવાના પ્રયાસ કરતા ધર્મચાર્યોએ, જગતમાં પ્રવાસ ખેડતા પ્રવાસીઓએ, ગૃહસંસારના ઊમતા આશાસ્થાન બાળકોને ઊછેરનાર માતાપિતાઓએ, બહેનોએ બાપુઓને, ભાઈઓએ બહેનોને ને શુદ્ધ-ઓએ શિષ્યોને સૌએ વાર્તાઓની રસિક કથા કહીકહીને જ ગૃહશિક્ષણ, શાલાશિક્ષણ, સંસ્કારશિક્ષણ, ધર્મનીતિશિક્ષણ, ગ્રેમશિક્ષણ અને જીવનશિક્ષણ આપ્યા કહ્યું છે અને તેને સતત જાણુ રાખ્યું છે. વેદના ઋષિઓએ, ભગવાન ગૌતમ છુદ્ધે કે મહાવીરસ્વામીએ, ઇશુએ કે તેના શિષ્યમણે, શાસ્ત્રીઓએ અને પુરાણીઓએ, વ્યાસે અને માણુમટ્ટીએ રસિક વાર્તાસાહિત્યદારા જ પોતપોતાના જીવન-સંદેશ સંભળાવ્યા છે, અને વાર્તાના પોતાના સ્વાભાવિક રસને લીધે લોકસમૂહોએ તે સાંભળવા યોગ્ય માન્યા છે. વાર્તાનું સાહિત્ય આમ મુગ્ધેમુગ્ધે ઉત્તરોત્તર વિકાસક્રમે ખીલતું આવ્યું છે અને હજી એમ ખીલતું જ જાય છે.

ઈર્ષ અને છૂત્રની કથા, ઋગ્વેદમાના દયમા મંડલનો ઉર્વશી અને પુરુરવસની પ્રેમકથા, એ વેદ્યુગની લોકકથાઓ છે.

આ પછી આ કથાઓનો વિસ્તાર ને વિકાસ રાતપય આકાશ-મંચ કરે છે. એટલેય આજાણુ આ પછી શુનંશોષ અને હરિશંદની

કથા વર્ણવે છે. શતપથ બ્રાહ્મણમાં રામાયણ ને મહાભારતની કથાઓનાં ખીજ વચા છે. વેદ્યુગ ને બ્રાહ્મણ્યુગ પછી રામાયણનો અરણ્યકાંડ સંખ્યાબંધ આખ્યાનો ને ઉપાખ્યાનોની નોંધ લે છે. મહાભારતનું વનપર્વ તો આખ્યાનઉપાખ્યાનરૂપી વાર્તાઓનું જ વન છે. રામાયણને મહાભારતના યુગો પછી પુરાણ યુગે પણ જૂની દંત-કથાઓની પ્રસિદ્ધિ કરીકરી હિન્દના જૂદાજૂદા પ્રાંતોનાં નવીન કાવ્યોને નવીન પ્રેરણાના વિષયો પૂરા પાડ્યા છે.

(૨) સંસ્કૃત પ્રવાહ

આ પછી સંસ્કૃત સાહિત્યનો યુગ આવે છે. આ સાહિત્યમા પૌરાણિક આખ્યાનોપાખ્યાન ઉપરાત વાર્તાસાહિત્ય પણ ખીજેલું છે. સંસ્કૃતનાં મહાકાવ્યો ને નાટકોએ પોતાના વસ્તુ ઇતિહાસપુરાણ ઉપરાંત આ લોકપ્રિય વાર્તાસાહિત્યમાથી પણ લીધા છે.

ભાસ કવિએ પોતાના ‘સ્વપ્નવાસવદત્તા,’ ‘પ્રતિદ્યાયોગન્ધરામણ’ અને ‘દરિદ્ર ચારુદત્તમ્,’ કાલિદાસે ‘માલવિકાગ્નિમિત્ર,’ શૂદ્રકે ‘મૃચ્છકટિક,’ હુવદિવે ‘રત્નાવલિ,’ શ્રી હર્ષે ‘નાગાનંદ,’ ભવ-ભૂતિએ ‘માલતી માધવ,’ વિશાખદત્તે મુદ્રારાક્ષસ, શાજોખરે ‘વિદ્યાસાલભજિકા’ અને ‘કપૂરમંજરી’ એમ પોતાની નાટ્યકૃતિયોના વસ્તુ બહુધા લોકસાહિત્યમાની લોકવાર્તાઓમાથી લીધાં છે અથવા તો પોતે નવેસરથી કલ્પ્યા છે.

ઉપરના નાટકોના વસ્તુમાં વિવિધતા, વિસ્તાર, વિકાસ કે સંકોચ એ પણ તે લોકવાર્તાઓના વિવિધતા, વિસ્તાર, વિકાસ કે સંકોચના ઇતિહાસનાં પ્રતીકો રૂપે માલમ પડે છે.

આ પછી સુજયુની ‘વાસવદત્તા’ની ગદ્યવાર્તા પણ નાટકોમાંથી જાણે ઉદભવી લોકવાર્તાની ત્રીજી કે ચોથી અવસ્થા જાને છે. કંડીનું ‘દયકુમારચરિત,’ બાણુની જગદ્વિખ્યાત ‘કાદંબરી,’ કાલમારના

સોમદેવનો 'કથાસરિત્સાગર' આ પછી સંસ્કૃત સાહિત્યના વાર્તા-સાહિત્યને જિભરાવી મૂકે છે. કથાસરિત્સાગરકાર નોંધ લે છે કે આગળના પૈશાચી ભાષાના 'બૃહત્કથા' નામના વાર્તાગ્રંથને આધારે મેં આ વાર્તાઓ સંસ્કૃતમાં જિતારી છે. સોમદેવના સમકાલીન ક્ષેમેન્દ્રે પણ પોતાની 'બૃહત્કથામંજરી' ને એ જ પૈશાચી વાર્તાગ્રંથને આધારે આલેખી છે. આ પહેલાં ચોથા શતકમાં 'બૃહત્કથાસ્તોક સંગ્રહ' નામથી નેપાળના બુદ્ધસ્વામીએ પણ આ પૈશાચી લોકવાર્તાઓમાંથી પોતાનું સંસ્કૃત કરેલું કહેવાય છે.

આ પછી વિખ્ણુશર્માની 'પંચતંત્રની વાર્તાઓ' તો ભારતવર્ષ મૂકી ઇ.સ.ના છઠ્ઠા શતકમાં ધરિાનની પહેલવી ભાષામાં જિતારાય છે. પહેલવીમાંથી આઠમા સૈકામાં એ વાર્તા ભાષાંતર થઈ આરબીમાં હિન્દ બહાર પ્રવાસ કરે છે. આરબી પછી ત્યાંથી એ વાર્તાઓ ગ્રીક, ધરાની, રુપેનિશ, હિબ્રુ એમ તેરમા સૈકા સુધીમાં તો વિશાળ જગતની ભાષાઓના પ્રવાસે નીકળી પડે છે અને વિશ્વમાન્ય બને છે.

પંદરમા શતકમાં હિબ્રુમાંથી લેટિનમાં 'પંચતંત્ર' જન્મ લે છે. લેટિન પછી જર્મન ભાષામાં પણ એ જાય છે. ઇ.સ. ૧૫૫૨માં હિબ્રુ ઉપરથી એક ઇટલિયન ભાષાંતર થયું ને તે પછી તે પરથી ઇ.સ. ૧૫૭૦ માં અંગ્રેજીમાં તે વાર્તા જિતરી છે. ઇસપ ને એશીઅસની ગ્રીક વાર્તાઓ ને આ વાર્તાઓમાં પણ અદ્ભુત સામ્ય છે. આમ આ વાર્તાઓએ આટલી બધી વિસ્તૃત, વ્યાપક ને જિંદી અસર કરી છે. 'અરેબીઅન નાઇટ્સ'ની કથાઓનાં દારૂપિંજર ઉપર ને સ્વરૂપ ઉપર પણ આપણા 'કથાસરિત્સાગર'નાં સ્વરૂપ અને રચનાની અસર છે.

પંચતંત્રનાં વાર્તાસંગ્રહ જેવા બીજા 'હિતોપદેશ' નામે છે.

પૂર્વ જન્મની કથાઓ તરીકે જોદ્ધ ધર્મની 'જાતકકથાઓ' અને જૈનોની અહિંસાધર્મકથાઓ પણ આપણા દેશની લોકકથાઓનો

ખીજો મહાને અને ત્રિશાળ પ્રદેશ છે. હિંદુ ધર્માનુયાયી લોકોની લોકકથાઓ ઐાદ્યોએ ને જૈનોએ તેમ જ ઐાદ્યોની ને જૈનોની હિંદુઓએ પણ પોતપોતાના ધાર્મિક દષ્ટિબિન્દુથી અપનાવી છે. અને એમ એમણે પોતપોતાના સ્વધનની સમૃદ્ધિ કરી છે.

આ પછી ગુજરાતના સૌરેલ નામના વાણલ કાયરથે અગ્નિ-આરમા શતકના પ્રથમાર્ધમાં ‘ઉદયસુંદરીય’પૂકથા’ લખી છે.

આ વધતા જતા વાર્તાસાહિત્યમાં મેરુતુંગાચાર્યના ‘પ્રબંધચિન્તા-મણિ’એ, વિક્રમવિષયક ‘વેતાલપંચવિંશતિ’એ ને ‘સિદ્ધાસનદ્વાજિ-શિકા’એ તેમ જ ‘ભોજપ્રબંધ’ અને ‘શુકસપ્તતિ’એ વળી અસંખ્ય વાર્તાઓ ભેરી આપી છે.

(૩) પ્રાકૃત પ્રવાહ

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ગૂંચાતી લોકવાર્તાઓ વળી લોકભાષા પ્રાકૃતમાં તે પછી ગૂંચાવા લાગી. ઈ. સ. પૂ. ૭૫૦ સૈકામાં યુદ્ધ ભગવાન પ્રાકૃત લોકભાષામાં પોતાનો ધર્મોપદેશ કરવા લાગ્યા. એમના પૂર્વ જન્મ વિષેની દંતકથાઓ તેમના સ્વમુખેથી તેમ જ તેમના અનુયાયીઓ તરફથી કહેવાઈ પ્રચાર પામવા મંડી. ‘યુદ્ધલીલાવિસ્તાર’ અથવા ‘લલિતવિસ્તાર’ નામથી આ વાર્તાસંગ્રહ લોકોમાં ફેલાવા લાગ્યો. વળી ભગવાન મહાવીરસ્વામીએ લોકભાષા દ્વારા આરંભેલા ઉપદેશને પરિણામે અને તેમના ધર્મોચાર્યોને હાથે પણ પ્રાકૃત ભાષાઓનો વિકાસ થવા લાગ્યો. હિંદુઓની અવતારકથાઓને આમ ‘જ્યોત્સિસ્તવ’ની ઐાદ્ય કલ્પનાને અને ‘તીર્થકર’ની જૈન કલ્પનાઓનો સંગ્રામ મળ્યો. એક-મેકની ધાર્મિક ભાવનાઓ અનુસાર થયેલ ઘટાવીને હિન્દની આ ધર્મ-ત્રિવેણીએ પોતપોતાની દેવચરિત્રકથાઓને, અવતારકથાઓને અને લોક-વાર્તાઓને એકમેકમાં વિસ્તારી, ભિતારી ને અપનાવી. યુદ્ધદેવ પણ હિન્દુધર્મના દસમાં અવતાર બની ગયા. જૈન ઋષભદેવજી હિંદુધર્મના ચોવીસમા અવતાર બની ગયા. રામચરિત્રે જૈન ધર્મના નવસંસ્કાર

સમને 'પદ્યચરિત્ર' નામ ધારણ કર્યું. આમ વાર્તાસાહિત્યની રસિક, વિશાળ ને ઉદાર ભૂમિ ઉપર ધર્મો, તેમના ઉદ્દેશો ને ઉપદેશો બહુ જ ઉદારતાપૂર્વક એકમેકને ભેટ છે.

આ કાલમા પાલી, આગધી, અર્ધમાગધી વગેરે પ્રાકૃત ભાષાઓમા લોકવાર્તાનું ચોક્કસ સાહિત્ય ખીલ્યું હોય એમ લાગે છે, પણ તેમાના કેટલાક સાહિત્યનો નાશ પણ સંભવે છે 'બૃહત્કથા'ની પ્રેશાચી કથાનો ઇતિહાસ આ વાતનો પુરાવો કહેવાય.

આગળ જતા પ્રાકૃત ભાષાઓ ઉપર સંસ્કૃતે ચોતાનો પુનઃ સર્વોપરિ અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યો ત્યારે આ પ્રાકૃત ભાષાના મથિના વળી પુનઃ નનીન સંગ્રહરણો થવા લાગ્યા 'બૃહત્કથા'ની માફક ખીજ કે મીઝ શતકમા રચાયેલી એક 'તરંગવતી' નામની સરસ કથાનો પણ રસિક ઇતિહાસ છે. આ પ્રાકૃત 'તરંગલેલા' અથવા 'તરંગવતી' વાર્તા સંસ્કૃત 'વાસવદત્તા' જેટલી જ વાર્તારસિકોમા લોકપ્રિય હતી પાદલિખાચાર્ય નામના જૈનાચાર્યની રચેલી આ લોકવાર્તા ગુણાદ્યની 'બૃહત્કથા' માફક આજ સુધી ગૂઝ થઈ ગઈ છે. એની મૂળ કથાના સારરૂપે ૧૭૦૦મા પ્રાકૃત આચાર્યોમા એક જૈન યતિ નેમિચંદ્રગણિએ એ વાર્તાને જમારી લીધી છે અને તેની બે હાથ-પ્રતોપરથી જર્મન શિક્ષિત ડૉ. અર્નેસ્ટ લેાચમેને એનો જર્મન સંક્ષેપ કર્યો છે (ઇ. સ. ૧૯૨૧). તે ઉપરથી શ્રી. નરસિંહભાઈ પટેલે તેને ગુજરાતીમા 'સાખીની કથા' એ નામે ઇ. સ. ૧૯૨૭માં જિતારી છે. વાર્તારસિકોમા જે વ્યાપક ખ્યાતિ આ વાર્તાએ મેળવી છે તેના પડખા હજી પણ આ છેલ્લા ગુજરાતી ભાષાન્તરમા પડે છે.

આમ ઉત્તરોત્તર ખીલતી લોકવાર્તા એના જન્મ, વસ્તુસંકેષના, રૂપગુણ અને જીવનવિકાસમાં દિવ્ય ન્યોતિઓનો, દેવ અને માનવ વચ્ચેના સેતુરૂપ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષના પુરુષાર્થોના આશ્રય કરીને, એમને ચોતાનો પ્રિય વિષય બનાવીને માનવજાતિથી

ઘડાતા સમાજના જીવનમાં અગિયમી અને આત્માઆત્માએ પ્રવેશ કરે છે. એ દિવ્યકુમારી પોતાનું નિર્દોષ જીવન વિકસાવી કાઢક્રમે સુવર્તી બને છે. પ્રેમનાં અભિલાષા અને આદર્શ જામતાં એ પછી નવોદા બને છે અને ઉચોત્તમ કહે છે તે પ્રમાણે એ નવોદા, અવંકારવર્તી, નૃપુરના સ્મરુમ ઝંકાર કરતી, સૌભાગ્યના ઉન્નત ભાવથી ભરીભરી, છટાએ ચાલતી, ક્ષેમજ, સુંદર અને ભવ્ય બની પુરુષના મનને અને જીવનને અનુકૂલ બની રહે છે.

(૪) દેશ ભાષાપ્રવાહ

પ્રાકૃત પછી લોકવાર્તા દેશ ભાષાઓમાં હિંદી, બંગાળી અને મુકાબલે થોડા પ્રમાણમાં પણ મરાઠી વગેરે સંસ્કૃતની પુત્રીઓમા તેમ જ ક્ષાત્રિય પુત્રીઓમાં જન્મ અને પ્રતિજન્મ ધારણ કરી, વિવિધભિન્ન સ્થાનકરુચિને તેમની પ્રાંતીય લાક્ષણિક રસરુચિ અનુસાર વ્યાપક વિકાસક્રમ સાધે છે. ગુજરાતમાં પણ એ ગુજરાતીઓ જેવી સાહસિક, રસિક, વૈભવવિકાસી અને સંસ્કારી પ્રજાના જીવનના ભીતરમાં જીવરી છે અને અને મહાસંસ્કૃતથી માંડી પ્રાકૃત અને અપભ્રંશમાં ગૂંચાઈ જૂની ને અધ્યક્ષવીન ગુજરાતી ભાષામાં ગૂંચાઈ નરસિંહ યુગમાં, નાકરયુગમાં, ત્રિમાનંદયુગમાં, શામળયુગમાં ને છેલ્લા દયારામયુગમાં એ આવી પહોંચે છે.

‘હંસાવતીવિક્રમચરિત્રવિવાહ’ની વાર્તા (સં. ૧૬૧૬) આપણા નાકરયુગ જૂના સાહિત્ય (સં. ૧૬૦૧-૧૬૯૩)ની વાર્તા છે. જૂની ગુજરાતીમાં લખાયેલી આ વાર્તા નરસિંહયુગ (સં. ૧૪૦૧ થી ૧૬૦૦) અને નાકરયુગમાં આલેખાયેલા લોકહૃદયમાં રચાયેલી રચાન પામેલા વિક્રમાદિત્યના ઐતિહાસિક યુગને લગતી વાર્તા છે.

(४) आपष्टी लोकवार्तासाहित्यकृतियोंना आनुपूर्वी

वि. सं.	वार्ताना नाम	लेखक
१-२	सैकाभा भूदकथा (पेशापी)	अष्टादश
६-७	सैकाभा पंचतंत्र (संस्कृत)	वैष्णवसर्मा
११	हराकुमारचरित	हंड़ी
१२	वासवदत्ता	सुभद्र
१३	कादंबरी	भाष्य
८३५	कुवलयमासा	हाक्षिण्य अंद्रसरि
...	कथाकोश	अंद्रमुनि
...	भविस्यत्कथा (सुपंचमीकहा)	धनपाल
१०६३	भूदकथाभंजरी (संस्कृत)	होमेन्द्र
...	यौरपंचाशिका	भिल्लधु
...	तिथकभंजरी	धनपाल
११२३	विनासवधकिहा [विनासवती कथा]	साधारण
...	लीलावती	भूषणभट्टसुत
११२६	कथासरितसागर (संस्कृत)	सोमदेव
१२५०	(आशरे) अंजुतरयानक (संस्कृत)	रत्नसरि
१२८५	विद्याविद्यासिनी	विनयचंद्र
१४-१५	सैकुं द्वितीयादेश (संस्कृत)	(?)
१४११	हंसवत्सयजिपथ	विनयचंद्र
१४१६	वेनालपंचविंशति	(?)
१४१३(?)	सिंहासनद्वान्त्रिशिका	(?)
१४६६	सद्यवत्सवीरचरित	भीम
१४८५	विद्याविद्यासपवाडे	हीराणुंदसरि
...	कादंबरी	लालधु
१५१३	हंसवत्सकथा	आसायत
१५१७	सद्यवत्सकथा	हंसवत्सनाथि

૧૫૧૯	સીંઘાસણુખત્રીસી	મલમયંદ્ર
૧૫૨૯	સિંહાસનદ્વાત્રિંશિકા	(?)
૧૫૩૬	"	હીરકલરા
૧૫૪૫	નંદખત્રીસી	નરપતિ
૧૫૫૬	પંચદંડચતુષ્પદી	જનકર્ષ (?) જનકર (?)
૧૫૬૦	" ની વાલી (વિક્રમકથા)	નરપતિ
૧૫૬૦	નંદખત્રીસીચળિપદ	સિંહકુશલ
૧૫૬૦	વિક્રમસેનચળિપદ	ઉદયભાણુ
૧૫૬૫	વિક્રમરાસ	ઉદયભાણુ
૧૫૭૧	અંબડકથા (ગદ્ય)	જયસોમ
૧૫૭૪	માધવકામકુંડલાપ્રન પ	નરસાસુત ગણપતિ
૧૫૭૮	પૃથ્વીચંદ્રચરિત્ર	મોણિકમસુદરસરિ
૧૫૮૭	મારુટોલાચળિપદ	કુસલલાલ
...	પ્રેમાવતીની ગાથા	(?)
૧૬૦૫	કપૂરમંજરી	મતિસાર (જીનેતર)
૧૬૧૩	" સાર	કનકસુંદર
૧૬૧૬	હંસાવતીવિક્રમચરિત્રવિવાહ	મધુસૂદન વ્યાસ
"	સિંહાસનદ્વાત્રિંશિકાચળિપદ	સિદ્ધસરિ
"	માધવકામકુંડસારાસ	કુસલલાલ
૧૬૧૭	મારુટોલાચોપદ	"
૧૬૧૯	વૈતાલપત્રીસી	દેવશીલ
૧૬૨૧	વિક્રમપ્રગ્ધ	રાજધર
૧૬૨૨	પંચોપાખ્યાનચતુષ્પદી	રતનસુંદર
૧૬૨૬	ખિલ્લણુપચાસિકા	ચાનાચાપ
૧૬૩૩	કપૂરમંજરીરાસ	કનકસુંદર
૧૬૩૫	રસમંજરી (ઓચરિત્ર)	પછરાજ
૧૬૩૬	કપૂરમંજરીરાસ	કનકસુંદર

૧૬૩૮	વિક્રમ અને ખાપરા ચોરનો રાસ :	મંગલમાણેક
"	સુઝાબોહોતેરી	રતનસુંદર
૧૬૩૯	અંબડકચારાસ	મંગલમાણેક
૧૬૪૧	રૂપસુંદરરાસ	નયસુંદર
"	કેનકાવતી	હેમશ્રી (બી)
૧૬૪૬	સુરસુંદરીરાસ	નયસુંદર
"	વૈતાલપત્રીશી (ગઘ)	હેમાનંદ
"		હીરકલશ
૧૬૪૮	પંચાખ્યાનભાષાયજીપદ	વજરાજ
૧૬૫૧	ભોજમળધ્યોપાધ	સારંગ
૧૬૫૭	મારુટોલાયોપાધ	(?)
૧૬૬૭	સગાળસાહરાસ	કેનકસુંદર
૧૬૭૦	ત્રોચરિત્રરાસ	ચાનદાસ
૧૬૭૨	વિદ્યાવિદ્યાસયોપાધ	માણેક
૧૬૭૩	હંસા ચારખંડી (હંસાવતી)	શિવદાસ
૧૬૭૮	સિંહાસનબત્રીસી	સંપવિજય
૧૬૮૩	વિક્રમચરિત્રયજીપદ	મંગલમાણેક
૧૬૯૭	સદયવતસભાવલિંગાયજીપાધ	કીર્તિવર્ધન
૧૭૦૦ (?)	શીશવતીનો રાસ	નેમવિજય
૧૭૦૦	તરંગવતી	નેમીચંદ્ર
...	શનિચરવિક્રમરાસ	ધર્મસિંહ
૧૭૦૭	રૂપસુંદરની કથા	માધવદાસ
૧૭૦૮	કુસુમશ્રીરાસ	ગંગવિજય
૧૭૧૧	ચંદનમલયાગરીનો રાસ	સુમતિદેસ
૧૭૧૫	ચપકસેનયજીપદ	(?)
"	વૈતાલપત્રીસી	(?)
૧૭૨૪	વિક્રમચરિત્રયતુષ્પદિકારાસ	અભયસોમ

૧૭૨૪	વિક્રમચરિત્ર	પરમસાગર
૧૭૨૫	કામાવતીની કથા	વીરજી
૧૭૨૭	માધવાનેળની કથા	(?)
૧૭૩૨	વિનેયટની વાર્તા	જૈનજીવિતો અને સુખજીવિતો
૧૭૩૬	ચંદનમલયાગરીનો રાસ	અભિજિતચંદ્ર
૧૭૪૦	વિક્રમપંચદંડચોપાધ	લક્ષ્મીવલ્લભ
૧૭૬૦	મિત્રધર્મોપ્ચાન	વલ્લભ
૧૭૭૪	સિંહાસનજત્રીસી (પંદર વાર્તા)	શામળ ભટ્ટ
૧૭૭૭-૮૫	પદ્માવતીની વાર્તા	શામળ ભટ્ટ
૧૭૮૨	નંદજત્રીસી	(?)
૧૮૨૧	સુગળોતેરી	શામળ ભટ્ટ

પગર સાલની કૃતિઓ

(૧)	સિંહાસનદ્વારિચિકા	દ્વેષંકર
(૧)	સદ્ગવતસચરિત્ર	નિત્યમાલ

હંસાવતીવિક્રમચરિત્રવિવાહ : વાર્તાસાર

ભૂમકાળવિખ્યાત અવતીનગરીમા વિક્રમાદિત્ય રાજાધિરાજ રાજ્યાસને હતો રાજાધિરાજના આધિપત્ય તળે અવતીનગરી સર્વ પ્રકારની સમૃદ્ધિઓથી ભરપૂર હતી રાજા એક દિવસ સભા ભરીને ધિરાજના હતા તેવામા પુવરાજકુમાર વિક્રમચરિત્ર ત્યાં આવ્યો પોતાના પરાક્રમી વીરપુત્ર અને ભાવિ સમ્રાટને યોગ્ય કાંઈ સામાગ્રી જોઈએ, અને તે વગી પંચિની જોઈએ એવી રાજાને ઇચ્છા થઈ, આવી પુત્રવધૂ શોધી કાઢવા મહારાજાએ બીકું ધર્યું અને તે રેવીકારવા એમનો પ્રધાન રાજપાલ જીભો થયો પંચિની શોધી કાઢીને સાત જ દિવસમા પાછા આવવાની પ્રધાને ખાતરી આપી જોઈતી સાધનસામગ્રી લઈ પ્રધાને પ્રસ્થાન કર્યું. અનેક પ્રદેશો ખૂંદનોખૂંદતો તે ગુજરાતના ખંભાત બંદરે જઈ ચડ્યો ખંભાતમા પ્રવેશ કરતા જ શુભ ચક્રન જાણે આપતી હોય તેમ માળણુ સામી મળી ખંભાતનો ગળા ચંબકરાય અને લક્ષ્મણરાય કરી તેનો પ્રધાન હતો માળણુ અવતી ના અતિથિને લક્ષ્મણરાયને ઘેર લઈ ગઈ લક્ષ્મણરાયની પત્ની દીલીલાવતીએ રાજપાલપ્રધાનને આવકાઁ આપ્યો ને તેના આગમનનું કારણ પૂછી વાગેઁ થઈ ખંભાતપ્રધાન ઘેર આવ્યો ને બંને પ્રધાનો અરસપરસ મન્યા ખંભાતની રાજકુમારીનું માગુ કરવા રાજપાલે લક્ષ્મણને કહ્યું અને રાજાને ખબર કરવા પીનતી કરી વિક્રમ જેવા રાજાધિરાજના પુત્ર માટે પોતાની પંચિનીરાજકુમારીની માગણીથી અબકસેન રાજાને આનંદ થયો એક મહીનાની અવધ નહીં થઈ એટલામા વિક્રમચરિત્ર પરણવા માટે નહીં આવે તો પછી પોતાની પરણના યોગ્ય પુત્રીનો વિવાહ ફાગ ગણારો

પ્રવાસમા ખંભાત આવતાઆવતા પ્રધાનને અહીં વળો ને સાત દિવસ થયા તે ઉતાવળો અવતી ગયો પણ બહુ જ વખત

ગૂમાવવા માટે વિક્રમરાજના કોધનો પાત્ર થયો. એને નોકરીમાંથી છૂટો કરવામાં આવ્યો. રાજપાલનો પ્રવાસશ્રમ અને મહેનત બરબાદ થવાથી એ નિરાશ થઈ ગયો. મહારાજાએ એનું કંઈ જ સાંભળવા યોગ્ય ના પાડી.

એને માટે હવે એક જ ઉપાય રહ્યો. એ વિક્રમચરિત્ર પાસે ગયો. પશ્ચિનીની શોધમાં થયેલા પોતાના અપાર શ્રમની અને ઋતુ-ઋતુના આહુ પ્રવાસની દુઃખવાર્તા તેને સખેદ સંભળાવી. છેવટે પશ્ચિની શોધવામાં હું સફળ થયો ત્યારે અવંતી આવતાં મારું સર્વ ઊંધું વળ્યું. મારા દુઃખનો હવે પાર નથી. પણ પશ્ચિનીનાં ભારોભાર વખાણ કરીને રાજપાલે છેવટે રાજકુમારને હંસાના રૂપચુલ્લથી બહુતો અને પ્રેમચુલ્લ ક્યો.

રાજકુમાર હંસાધેતો થયો. એનાં મુખદર્શન કરું તો જ અત્ત લઈ એવી પ્રતિજ્ઞા કરી પોતાના પવનવેગી મંંગાજલ થોડા ઉપર એ સવાર થયો અને ખંભાત તરફ ઊપડી ગયો.

ખીજી તરફથી અવધ વીતી ગઈ હતી તેથી ખંભાતરાજાએ હંસાના વિવાહ કંનોજના રાજા મંગલરાયના પુત્ર દીપકરાય સાથે નક્કી કરી દીધા અને જન તોડાવી. કંનોજની જન ખંભાત આવી પહોંચવાની તૈયારી હતી. વિક્રમચરિત્રને ખંભાતમાં પ્રવેશતાં પેલી માજલુ મળી. તે તેને દીલીલાવતી પાસે લઈ ગઈ. સુવરાજકુમાર માટે જન્મવાની તૈયારીઓ થઈ પણ એને તો હંસાને મળ્યા વિના જન્મવાની આખડી હતી. પ્રધાન અને પ્રધાનપત્ની બંને મૂંઝાયાં. હવે શું કરું? હંસા પરણીને હમેશની સાસરે જશે માટે રાજાને વીનતી કરી તેને જન્મવાનું આમંત્રણ કરવા દીલીલાએ પ્રધાન સાથે કહેવરાવ્યું. લગનની વરદોમાં બીજે જન્મવા જવા રાજકન્યાને નહીં મોકલું એમ પહેલાં તો રાજાએ આનોંકની કરી. પણ પ્રધાનના આગ્રહને છેવટે માન આપવામાં આવ્યું. રસોઈ તૈયાર થઈ. રાજપુત્રી પ્રધાનને ઘેર

ગઢ અને લીલાવતીએ તેને યુક્તિથી વિક્રમચરિત્ર સાથે મેળવી દીધી
ખન્ને એક બીજને જોધને ગ્રેમલુબ્ધ થયા. રાજકુમાર હું'સાને હાથે
જમ્યો ખન્ને વચ્ચે કોલ, નિશ્ચય ને સંપ્રેત થયા. હું'સાએ કહ્યું —

‘x x ટાડિ રહિન્યો આવી સહી

એક જમાડિ બીજો વરિ, તેહેનો પિડ તે પાપિ ભરિ

પુરુષ દૂધનિ જાઇ ટલી તે સમ તેહેનિ લાગી વલી’ ૩૨૨-૩૨૪

કનોજની જાન આવી ગઈ વાગતુંવાગતું જાનનું સાજનમડળ
માડવે ગયું સાજનો વખત થયો. રાજકુમાર અંબાજી પનાશીને
રાજમહેનની પાસે ગયો હું'સાને નીચે આવતાં વાર થઈ રાજ-
કુમારે ગઢમા તપાસ કરવાનો વિચાર કરી ત્યાં જિભેલા એક પાલાને
થોડી વાર ઘોડો ધીરો પણ એટલામા હું'સા નીચે જતરી આવી
ઘોડે ચઢી ગઈ અને પાલાએ ઘોડો મારી મૂક્યો

કનોજનો રાજકુમાર પોખાયો પણ પરણવા કોણ આવે? એક
દાસી હું'સાને ખદ્દમે આવી ને ખનર ક્યાં કે હું'સાને તો કોઈ વીર
લઈ ગયો. લગ્નમા આવી પડેલા અણુધાર્યા વિધ્ને ભારે ધાધમ
મચ્યું ને બધે હો હો થઈ.

ભેદમા ને ભેદમા હું'સા ને પાળો રતોવાઈ આગળ ને આગળ
એક દિશામા ચાલ્યા જાય છે ખંભાતમા વિક્રમચરિત્ર ખની ગયો
થોડી વારમા સંકેતસ્થળે આવ્યો તો હું'સા ને ઘોડો ખન્નેમાથી
કોઈ મગે નહીં કનોજનો રાજકુમાર પણ ખની ગયો હું'સાએ
રત્તે પાળાને જિખાણા ઉપર જિખાણા પૂછવા માડ્યા, પણ તેની
આગળ પાળાનું ક્યાં સુધી ગયું? એ તો કંડો જ થઈ ગયો હતો
ઉત્તર ન મળતા હું'સા ગભગઈ એને કંઈક વહેમ આવ્યો સવાર
થયું ને પાળાએ ખરી દડકીકત કહી કળ્લાત કરી હું'સાના દુખ
ને નિગયાનો હવે છોડો ગયો નહી

વિક્રમચરિત્ર ગયો. ૫૨ પુરુષને અને તે પણ બુઝવણને હાથ
હુંસા પડી. હવે શો હિપાય ? પસ્તાવો થાય છે, પણ હવે શું ? કમનો
દોષ કાઢીકાઢી આગળનાં સુખ ને વસતી વીતકો યાદ કરીકરી
અનાથ રાજકુમારી છાતીફાટ રડવા લાગી.

‘રુદન કરિ બિધસિ બિર, મહાનદી જિમ આવિ પૂર !

નયણિ નીર ન માર્છ ખરૂં, અરે દૈવ ! હવિ કિમ કરું ?’ ૪૦૭

x

x

x

વર વંસહ કાં હું અવતરી ? વિક્રમચરિત્ર કાં હું અનુસરી ?

કાં મિ મહિપરસુખ પરદખું ? અરે દૈવ ! હવિ સ્થૂં કરું ?’ ૪૧૦

ખીચારી હુંસા રહીરહીને ચાકી. ગત વીતી જવાની થઈ.
શું કરવું તેનો મનથી ઘાટ ધડવા મંડી : કોઈ પણ રીતે આ
ભૂતથી તો ‘હું ભાગું’ જ.

એક ગામ આવ્યું. તે પાશ્વને કહે છે : ‘અહીં જિતરો. આગળ
શું ખાધશું ? હવે ચનાર વસ્ત્ર થઈ ગઈ. મન મૂકી મારી સાથે મળો.
જરા અને કહેશો કે આ ઘોડાનો અસવાર ક્યાં ગયો ? પાળાએ
બધીએ બાકીની કબૂલાત કરી દીધી. હુંસા ફરીથી કપાળ ફટીને
સરથ સ્વરે ગાઢ વિશાપ કરવા લાગી :

‘હૈ ! હૈ ! દૈવ ! તિ સ્થૂં કરું ? આમ કાં નાખ્યાં હો રાનિ !

કનક સોહાવ્યું રે કાગનિ ! માણિક્ય મીનીનિ કાનિ !

રુદન કરે રે હુંસાવતી ! ૪૪૦

x

x

x

નિર્મથ કુલમાં હું બિપની, કમિં દીધી બિપરાટિ ;

સ્વાંસ્વાં દુઃખ રે મજ સાંભરિ, હૈયડા ! હવિ સિ ન ફાટિ ! રુદન. ૪૪૨

x

x

x

મજ મુખ માઠી નીલાવતાં, કહિતાં ફુંચરીસોભાજ ;

પુરુષ પનોતો કો પામસિ જેહરૂં હોસિ રે ભાગિ ! રુદન. ૪૪૭

x

x

x

વર વરામો રે જો મલિ, સાંભલિ હાખમણુ ! વાત;
અમ્મ ધરિ આવી રહેજો નહિ તો આપું સવલી ગુજરાતિ.

૨૬૧. ૪૫૧.

x

x

x

વિપયારૂપી રે શાકિની ! હજી ન મૂકિ રે પૂંઠી ?
નેહ લગાડો રે નાહસું, હવિ કિમ કિનિ રે તૂટિ ? ૨૬૧. ૪૫૪

x

x

x

મહિપર મેહેલી નીસરી, કાંઈ ન સીધું રે કાજ !
પુહોક ન ખાધો હાથિ બલી, રાત્રંબક લાગી રે લાજ. ૨૬૧. ૪૬૧
ટિલકું બિહૂં રે તાતનિ, ચોખિ કુસિ લાગી રે લાખ;
માંચી બિહા રે મૂઝ થકી, ખાંપણુ લાગું રે સાખ ! ૨૬૧. ૪૬૨

સદાની શુદ્ધ પદ્મિની યાદી છેવટ કહે છે : કર્મ કરે તે હોય-
એણે દેયું હેકું કર્યું અને ધીરજ રાખી કે દુઃખ પાછળ મુખ
આવશે જ આવશે.

હું સામે મુક્તિ કરી સાત દંકા આપી, પાસાને ગામમાં ખાવાનું
લેવા મોકલ્યો. એ ગયો કે પોતે પુરુષવેષ લઈ લીધો. ગંગાજલને
પગે પડી ભવેભવે વિક્રમચરિત્રને જ બરતાર માગ્યો. સૂર્યોદય જોઈ
એણે પૂર્વ દિશા બહી ગંગામુનાના સંગમ તરફ ઘોડો મારી મૂક્યો.

એચાર દિવસ વીત્યા. એક બચંકર મહાવન આવ્યું. રાત્રિ
પડી. એક વડો થડ બતરી પડી હું સા વિશ્રામ લેતા બેઠી.

વડ ઉપર એક ગરુડપંખી રહે છે. તેના ચાર પુત્રો ચારે
દિશામાં પ્રવાસે જાય છે અને પાછા આવી દરેક દિશાનો દત્તિદાસ
પોતાના પિતાને કહે છે. તે રાતે જ્યાં જ પુત્રો સામટા ઘેર
આવ્યા હતા.

ઊભેણી જઈ આવનાર ગરુડપુત્રે વિક્રમાદિત્યની ને પુત્રવિન્નેગી-
સાતવતીરાણીના કુમાર વિક્રમચરિત્ર ગૂઝ થવાની દુઃખદ વાર્તા કહી.
સાંતવન કરવા વિક્રમે બધે શોધાશોધ કરાવી. પણ કંઈ જ ન વળ્યું.
રાણી સાથે બધો રણવાસ રૂઢન કરવા લાગ્યો. એક બાહ્યણે આવી
રાણીને પુત્રવિન્નેગ દૂર કરવા માટે શક્તિપૂજા કરવાની ભલામણ કરી.
રાણીએ અનરાગ મત લીધું છે અને તે શક્તિપૂજામાં રોકાઈ ગઈ છે.

ખીલે ગરુડપુત્ર જે પશ્ચિમ ગુજરાત તરફથી-ખંભાત તરફથી-
આવ્યો હતો તે બોલ્યો : પિતાજી! એક અસંભવ વાત બની ગઈ છે.
ખંભાતના ત્રંબકસેનરાજાની કુંવરી માટે કનોજથી બલકાભેર જન
આવી હતી. ભીમકરાય આવી માલ્હરામાં બેઠા અને કન્યાની
પદ્મરામણી થવાની હતી એટલામાં તો કોઈએ એ જ કન્યાનું હરણ
કર્યું. કન્યાને બદલે કોઈ દાસી પરણવા આવી! કન્યા ગૂઝ થયાથી
બંને પક્ષમાં હાહાકાર થયો. કન્યાની બધે બહુ શોધ કરવામાં આવી;
પણ પત્તો જ લાગતો નથી. પરણવા આવનાર બિચારો બની જવાથી
આંશાભંગ થઈ ગયો છે. એને વીલે મોંએ પાછા કનોજ જવું નથી.
કન્યાના ભારે વિરહનો માર્થો તે જનથી છૂટો પડી કહી નીકળી ગયો છે
અને તેનો પણ પત્તો નથી. વર વગરની જન પાછી કનોજ ફરી છે.

ગરુડનો ત્રીજો પુત્ર કનોજ બહીથી આવ્યો હતો. અંબલસેન
રાજાનો પુત્ર ભીમક જન લઈ ખંભાત ગયો ત્યાં કન્યાનું અચિંત્યું
હરણ થયું. જનૈયા વર વગર ડાહ્યું જેવા પાછા આવ્યા છે ને રાજાના
શોકનો પાર રહ્યો નથી. રાજા પુત્રવિરહના શોકથી ખૂરવા લાગ્યો છે.
એક પુરોહિતે તેને ત્રણ દિવસનું અશોકવ્રત લેવાનું કહેવાથી એણે
ત્રણ દિવસના ઉપવાસ આદર્શ છે.

ચોથો ગરુડપુત્ર જે ગંગાધરનાના સંગમ ઉપર પ્રયાગરાજ
જઈ આવ્યો હતો તે બોલ્યો : પ્રયાગરાજ જેવું પૃથ્વીતટે કોઈ તીર્થ
નથી. એ સ્કર્પની વાટ જેવું છે. લાનો રાજા વૃદ્ધ હોવા છતાં ને

તેના સુખનો પાર ન હોવા છતાં એ અપુત્ર છે. પુત્ર વગરના પિતાના દુઃખની શી વાત કરવી? રાજ્ય અંતે કંટાળી રાજ્ય ત્યાગી ત્રિવેણી જઈને કરવન મૂકાવવા તૈયાર થયો. એ કરવત મૂકાવતો હતો ત્યાં તો આકાશવાણી યઈ: “શા માટે તમે ખાલી જીવની હાથાનું પાપ વહેરો છો? તમે કાઠને ધર્મપુત્ર કરી લો.”

સવાર થયું. હુંસાકુમારી વિચાર કરે છે: મારી ઓળત છપાવી છપાવી શકારો નહીં. ચાલ જીવ! હું પણ ત્રિવેણી જઈ કરવત મૂકાવું ને દુઃખનો આરો લાવું. એ પ્રયાગ ગઈ. રનાન કર્યું. બ્રાહ્મણોને દાન દીધાં. કરવન મૂકાવે છે એટલામાં ત્યાં દસવીસ બ્રાહ્મણો આવ્યા. તે બોલ્યા: આ તો આંપણા રાજાજનો કુંવર થયા યોગ્ય છે. એકે જઈને રાજાને વધામણી આપી. રાજાએ એકદમ કરવતના મનાઈ-દૂકમ કાઢ્યા. હુંસાને રાજગદમાં બોલાવવામાં આવી. રાજાએ ગુરુ આગળ જાહેર કર્યું: હું આ સુંદર કુમારને મારો ધર્મપુત્ર કરીશ. ગુરુએ પણ તેમાં સંમતિ આપી ને ઉત્તજ્વળ ભવિષ્યવાણી બાપી. રાણીએ પણ ખુશખુશ થઈ ગઈ. હુંસાને આમ રાજ્ય મળ્યું. એની આજીવ વર્તાવવા સમસ્ત દેશમાં જાહેરાત કરવામાં આવી. કરવતની કૂર પ્રથા પણ ખર્ચ કરવામાં આવી.

પાછળ રહી ગયેલો પેલો મંડુ પાળો ગામમાં ગયો. વિવિધ જાતિનાં પક્ષવાન ત્યાં મળતા હતાં છતાં ફરીફરીને દાગિયા ને ગોળની તેણે મોટી ખરીદી કરી. આખું ખર્ચર એને જોઈ દસવા લાગ્યું. એ પાદરે આવી જુએ છે તો હુંસા પણ પચાવન કરી ગઈ છે. હવે એ શું કરે? પોતાના અભાગિયા કમને દોષ દઈ બારે વિજાપ કરી એ રડવા લાગ્યો. આપઘાત કરવાની એણે તૈયારી કરી. છેવટે એણે પણ નિશ્ચય કર્યો:

‘પ્રાગે જઈને પ્રાણ તનું માધવદેરે રે ખારિ;

ધોડો માહારૂં એસજૂં, હું માગું એક ધરનારી!’

અભાગિયા કમ! ન પોહોતી આસ!’ ૫૬૩

દુઃખનો માર્થો એ ત્રિવેણીપરના કરવત લણી ચાલ્યો. કરવત મૂકાવતાં પહેલાં એણે સ્વાભાવિક પોતાને મળેલા ઘોડાની અને સ્ત્રીની વાત કહી. પ્રયાગરાજના રાજાએ કહ્યું : લે આ ચારસો ટંકા ને ખીન્ન ઘોડો ને સ્ત્રી લાવજો. પાલાભાઈ તો ખુશખુશ થઈ પોતાને રસતે ચાલતા થયા.

પણ એટલામાં કરવત ઉપર ક્રોધનો રાજા પણ આવ્યો. તેણે પોતાના મહાદુઃખની વાત કહી. એને આશ્વાસક જવાબ મળ્યો :
'શ્રુષ્ઠિ ભૂપતિરામ ! તારા હોય તો કિંદાં ન જાઈ ; ૬૦૮

x

x

x

આપું ટંકા સહસ્ર ત્રીસ, જીપરિ આપું ઘોડા વીસ;
જો જાત્રા કરિ ધરિ જમ, બેટિ દેસિ કોએક રામ.'

કહેવા પ્રમાણે ટંકા આપીને લીમકસાયને વિદાય કરવામાં આવ્યો.

આ પછી વિક્રમચરિત્ર પણ કરવત પાસે આવ્યો. એ મરવા તૈયાર થયો. આ ખજર હુંસા આગળ ગયા. તે એકદમ પોતાના પુરુષવેશ માટે મનમાં હસતીહસતી ત્યાં આવી. પોતે રાજકુમારને પોતાને આવાસે લઈ ગઈ. હુંસા પુરુષવેશ બદલી 'હુંસા' બની ગઈ. બંનેના આનંદનો પાર રહ્યો નહીં. આમ ત્રણ માસ વીતી ગયા. વૃદ્ધ રાજાને સમાચાર મોકલવામાં આવ્યા કે પુરુષવેશમાં એક અપ્સરા જેવી કોઈ આવી હતી તેને મેં મારી પાસે રાખી છે. એને પરણવાની તમે મને રજા આપો તો જ હું તમારા સિંહાસને ભેટું. રાજાએ ખુશ થઈ એમાં સંમતિ આપી. લગ્નના મુહૂર્તના છ દિન બાકી રહ્યા છે. બધી સજાઈઓ સજવામાં આવી છે.

હુંસાવિક્રમચરિત્રના ધામધૂમથી હસ્તમેળાપ થયા. એમનું જોડું રતિ અને કામદેવ જેવું શોભવા લાગ્યું.

લગ્નને ત્રણ માસ વીતી ગયા. હવે વિક્રમચરિત્રે પિતાને મળવું જોઈએ. એક મંત્ર રચાયો. વૃદ્ધ રાજાને કહેવાયું કે તમારી ભૂમિ દખાવનાર વિક્રમ ઉપર ચાલો આપણે સેના સાથે આક્રમણ કરીએ.

રાજાએ મહાભાગ્ય માની હા કહી. વળી વધુ રાજ માગવામાં આવી : 'કહો તો સાથે આપની પુત્રવધૂને પણ લઈ લઉં'. તેમ કરવાની પણ રાજ મળી. લશ્કર માલવવેદ્ય લણી ધમધોકાર ધપવા લાગ્યું.

ઊંજેણી આગળ મુકામ નંખાયો. વિક્રમદેવને જન્મવાનું આ મંત્રણ મોકલવામાં આવ્યું. તમે નહીં જન્મવા આવો તો અમે રાજ્યમાં પેઢીશું ને રાજ્ય સર કરીશું. વિક્રમ જન્મવા આવ્યો તો પુત્રમુખ જોઈને રાજરાજ થઈ ગયો. રથજેરથજે આનંદ ફેલાયો. વિક્રમે રાજપાલને પુનઃ તેડું કર્યું. ખંભાતનરેશને વધામણી આપવા રાજપાલને જ મોકલવામાં આવ્યો. પેલો વૃદ્ધ રાજા તો વિચારમાં જ પડી ગયો.

રાજપાલ, લક્ષ્મણ, હીલા અને ખંભાતનરેશ સૌ મળ્યાં. ગુજરાતના રાજાએ વિક્રમાદિત્ય અને જમાઈને શામે તેવી કંઈકંઈ મેટા મોકલી આપી. આઠસ દિવસે પ્રધાન પાછો ઊંજેણી આવી ગયો.

દીવાળી જેવા આનંદોત્સવથી ઊંજેણી શોભવા લાગ્યું. રાજ્યમાં ન્યાંત્યાં લગ્નોત્સવનાં પર્વ મંડાયાં. સુખનો સાગર હલકાયો.

અહીં કાવ્યમદિમા ગાર્હ વ્યાસ કથાની સમાપ્તિ કરે છે.

૮

મધુસૂદન વ્યાસની કાવ્યસૃષ્ટિ

'હંસાવતીવિક્રમચરિત્ર'ની કાવ્યસૃષ્ટિનું ચોક્કસ અહીં અવલોકન કરી લઈએ. નરસિંહયુગમાં સર્ગમ કાવ્યોની સંખ્યા જૂજ હતી. અને તે મર્ગમ કાવ્યો પણ છૂટક પદોને જોડવીજોડવીને રચવામાં આવેલાં હતાં. નરસિંહ મહેતાનાં લાંબાં કાવ્યો—મુરવસંગ્રામ, ગોવિંદમન વગેરે—આ હકીકતની સાતતા દદ કરે છે. આ પછી લાવજે કાદંબરીના અનુવાદરૂપે અને નગાખ્યાન, ક્રુવાખ્યાન, ચંદીઆખ્યાન વગેરે તથા ખીજા કવિઓએ આખ્યાનના કાવ્યસ્વરૂપનું મંડાણ કર્યું. નાકરે એ પ્રધાને ચાલુ રાખી. મધુસૂદન વ્યાસ નાકરમુખના કવિ

છે. વિક્રમચરિત્રના વિવાહને પવિત્ર દેવકથા જેવું માની એ એના માહાત્મ્યને આ કાવ્યદ્વારા બહુલાવે છે. આ વિવાહકાવ્યનું સ્વરૂપ આખ્યાનનું છે. આ આખ્યાનને રસ, અલંકાર અને કલાથી સાદો પણ સુંદર રીતે ખીલવી એમાં એ પોતાની સરસ કાવ્યસૃષ્ટિ રચે છે. આગળ કહેવામાં આવ્યું છે તેમ એણે કાવ્યસ્વરૂપને ઘડવામાં કોઈ નવીન પ્રયાસ પાડી નથી. મંગલાચરણ, દેવ, ગુરુ, માતૃપિતા, ઊજ્જેષ્ઠી, વિક્રમરાજ : એ સૌને પૂજ્યભાવથી યાદ કરી, એ પોતાના આખ્યાનનો આરંભ કરે છે. ખંભાત વિષે એ કહે છે :

‘સ્તંભતીર્થં ત્રંભાવટી, સુદ્ધ ખંડિ ભથ્થુંત,
આગલિ રણજાર ગડગડિ મહીય નદીનો કંથ.’ ૧૮૬

જૂના ગુજરાતનું ખંભાત એક સમૃદ્ધ બંદર હોવાથી ચારે ખંડમાં એની નામના ચર્ચા રહી છે. મહી નદીનો કંથ રાત્રાકર ત્યાં રાજરાજ ગડગડી રહ્યો છે. એ નગર ખીજાં નગરોને ઝાંખાં પાડી તેજસ્વી બની ઝળહળી રહ્યું છે. ત્યાં દરિયાની ભરતી આવે છે. વળી તે બધાં તીર્થોનું ભૂષણ છે :

‘અગ્નિતેજ અધારિ જસુ, પુર ઝંઘહલતું દીસિ અસુ;
મહીસંગમનું આવિ ભરણુ, સઘણાં તીર્થં તજુ’ આભરણુ.’ ૧૮૭

આ પછી જૂના બંદરની દીપમાળાનું ને ફરફરતી જ્વળાઓનું એ દ્રેકેં પણ દેવું સરસ વર્ણન કરે છે :

‘દીઠો કલસ હેમમય સ્તંભ, દીડી પતાકા લિહિકંતિ તિમ.’ ૧૮૮

પોતાની પ્યારી વતનભૂમી ગુજરાત માટે કવિને અભિમાન છે. દેશે ખીજા ધણા છે પણ ગુજરાતે તો એમાં હદ વાળી છે. દેશમાં નગરો ધણાં હશે પણ નગર તો ખંભાત જ :—

‘દેસમાંહિ સીમ ગુજરાતી, નગરમાંહિ થી ખંભાતિ.’

કવિની દષ્ટિ દરિયાપરનાં ખીજાં તીર્થો તરફ જોવાનું ચૂકી નથી. તીર્થ અને તીર્થોના સ્નાનમહિમાનાં એ ગાન ગાય છે :

‘સમીપમાં મહીસાસર પ્રભાસ, સ્નાનમાત્રે અવિચલ વાસ.’

રાજપાલ પ્રધાનને પાછા વળવાનું મોડું થયું. તેને નોકરીથી છૂટો કરવામાં આવ્યો. રાજનું લાલું કરવા જતાં એની મહેનત બરબાદ ગઈ ને બિલકો ઝુનો ગણાયો. એના દુઃખની વાત એ રાજકુમાર આગળ ફેટલી દર્દભરી કરણવાણી કહે છે? કવિએ કરેલું સુંદર વર્ણન કોઈ પણ કાવ્યને રસવંતું કરે એવું છે :

‘રાજ ! તુમ્હ કારણિ કરી મિ દમિત્રી બહ દેહ;
વરસાતિ વમડિ વસો, માહારા બિપરિ વૂહા મેદ. ૧૧૧
હેમિ હડખા મડમડિ, દાદિ કપિ દેહ,
ઝાકલ્હાર પડિ દરિ, જાણિ વૂહા મેદ ! ૧૧૨
સેહેજ સીધાસિ સાંભરિ સ્વામા કેરાં મુખ;
રાજ ! તુમ્હ કારણિ કરી મિ વેહાં બહ દુઃખ. ૧૧૩
સિર સુરજ, તલિ વેર તપિ, અગ્નિ સમોવડિ થાય;
સિર બિખાડિ ચાલિયો, બરબિન્દાવાનિ માદિ. ૧૧૪
ઝલ જલિ, ઝાંઝવા બલિ, નદિ સીતાદક થાય;
આઠ દિસિ દવ બિહલિ, ભરિ બિન્દાવામાંદિ.’ ૧૧૫

‘માધવાનલકામકુંદલા’ના સ્વરૂપસુંદર નાલક માધવ વિશે પણ પરદેશના પ્રવાસ વિશે આવા જ ઉલ્લેખો છે.

પ્રધાનપત્ની લીલા અને રાજકુમારી હંસાનો મંવાદ રૂવો રસિક છે !

‘હંસાકુંઝરી એકલી લલ લીલાવળી તિલાં ગુઝિ ગઈ.
“તું રૂઢી નિ રાજકુમારી, તું સરખી નવિ દીસિ નારી. ૨૫૧
તું નાહુનાથી નરતું બોલતી, છોરખાંદિ ન જણાતી છતી;
તું ગરદામાંદિ ગરવી દીસિ, કુંઝરી ! તુન્દિ ન અદિ રીસ. ૨૫૨
જુએક તું માહારી વત લદું, તુ એક વત ત્વમ આમલિ દુંડું,
દસેઠ કદિ, “સજિ લીલામાલ ! મૂઝથી વાત ન જાણી રાવ. ૨૫૮

જે મન માંહિ હોય તિ કહો વાત, ઘર માંહિ જાણું રાજ સાત;
તે હોદી મેહેલું પરભાતિ, સીની કોય ન જાણિ વાત. ૨૫૬
મૂઝથી વાત ન જાણિરિ પડિ, મૂઝથી વાત ન ચગિરિ ચદિ;
મૂઝથી વાત ન જાણિ કોય, સાચી વાત કહો મૂઝ સોય.' ૨૬૦

હુંસાના રૂપના વર્ણનનું કવિ ઘણું જ સુંદર ચિત્ર આલેખે છે :
'દેખિ ચંદ્રસરીખું વદન, દેખિ હીરાસરીખાં નયણ;
દેખિ માંગ સિંદૂરિ ભયો, મધ્યસ્થક જાણિ ચિત્રાતણા। ૨૬૬
દેખિ અધુર જિસા પરવાલ, દેખિ ચેણિ સુરંગી વાલ;
દેખિ મણિ માથિ રાખદી, ખરે હીરિહિમિ જડી.' ૨૭૦

હુંસા ને ઘોડો એકાએક અદશ્ય થયાં જોઇ રાજકુમારના
દુઃખનો પાર રહ્યો નહીં. ક્યુદ્ધિયા કર્મ ને પોતાની મૂર્ખાઇને એ નિદે
છે. છેવટે હૈડાને એ ધારજ આવે છે.

'હૈડા! તું સખલું યાએ જિમ દુઃખ જીપડિ લાર;

આસાસાયરે જિતરી જાવું પેલી પાર.' ૩૪૮

કર્મ કરાવે તે કોઈ કરાવે નહીં. વિક્રમચરિત્ર કર્મથી શિક્ષા-
પાત્ર બનેલાની નામાવલિ મળે છે :

'કર્મિ રામિ લીધો વનવાસ, કર્મિ હમથંતી છાડિ આસ;

કર્મિ જૂન મછા તરિ, કર્મિ હરિશ્ચંદ્ર પાણી લારિ.' ૩૫૧

x

x

x

કર્મિ રાહ કાપાવિણુ હોય, કર્મિ કરિ તે ન કરિ કોય;

કર્મિ જોહો તપ મૂઝતણો, કર્મિ વિજોહ હૂઓ કન્યા તણો.' ૩૬૧

રાજકુમાર વિયોગજાણથી સખત રીતે વીધાયો છે. દેવદેવેશ્વરને
સંભારી પ્રેમવિયોગની અસહ્ય વેદના એ વર્ણવે છે :

'માહેસમદાસુર જે એહેવા મ સરજે માનુષજન્મ;

આ જન્મમાં જે પ્રેહવા તે પ્રેહવા વિયોગ. ૩૬૨

કરવતદી! કિરતાર જે સિર મેલ્હત તાહારિ;

તો તું જાણત સાર વેદના વિજોહાતણી!' ૩૬૩

કનોજનો રાજકુમાર ભીમકરાય પણ પોતાનાં અપમાન ને
પ્રેમનિરાશાના દુઃખનો કોઇ જાણકાર નથી તેથી અફસોસ કરે છે :

‘વિરલા જાણુંતિ ગુણા, વિરલા પાલુંતિ નિધણાનેહા !

વિરલા પરકાજજકારણા, પરદુઃખિ દુઃખિયા વિરલા !’ ૩૭૪

ભીમકરાય પોતાના પાપનાં વિકલ્પો કેવા ગણાવે છે ?

‘કિ મિ આલજીવાટ જીદાદી લીદ ?

કિ મિ મુખિ માનું આપણું ન દીદ ?

કિ વુદરા તણું મિ નાખું વ્યાજ ?

કિ મિ બિદિન તણી ન આણી લાજ ? ૩૭૬

કિ મિ ગોચર જાંજ વાવી સાલિ ?

કિ મિ જર્થો સરોવર ફોદી પાલિ ?

કિ મિ રણ મેહેલ્યો સ્વામી આપણો ?

કિ બાધવ હણ્યો પાપ લાગ્યો ધણો ? ૩૭૭

કિ મિ બાલજીગીદત્મા કરી ?

કિ મિ નારિ પિમારી પ્રાણિ હરી ?

કિ મિ ગોત્રગોદિરો કિજી ?

કિ ગોત્રી હણીનિ આસે જ સિજી ? ૩૭૮

કિ મિ દાણ આપવું ન દીધું પાટ ?

કિ મિ અણપરણ્યાં જીદાક્યાં પાટ ?’

x x x ૩૭૯

પતિવિરહિણી હંસાકુમારીના હૃદયના મા વજ્રપાત જેવા છે :

‘તર્જપાત સિ હજી માતા ? જણતાં સિ હૃદ જીપમાન ?

દવિ પ્રાણ કદિ પિરિ ધડું ? અરે દેવ ! દવે સ્થં ધડું ?’ ૪૧૧

રાજકુમારી ઓળતિનાં પાપની ચાદી કરતીકરતી દેવ આગ
કટકી બધી દીન બની રહી છે ?

‘કિ મૂઝ મતહિવાયન રણાં ? કિ આરબી અધવગિ મૂક્યાં ?

અમણુંમત સ્થં ન આચરૂ ? અરે દેવ ! દવે સ્થં ધડું ?’ ૪૧૨

કિ મિ માત વિઠોલા ખાલ ? કિ મિ સતી ચઢાવ્યા આવ ૧
 કિ મિ ફેડૂ સરોવર ભર્યું ? અરે દેવ ! હવે સૂઈ કડુ ? ૪૧૭
 કિ મિ પારકી ચાપણિ હરી ? ફૂલી સાખિ પિયારી ભરી ?
 કિ પેલિ ભવિ પરધન હર્ષ ? અરે દેવ ! હવે સૂઈ કડુ ? ૪૧૮

અયાગના અપુત્ર રાજના દુખને કવિ વણવે છે —

‘એકે દુખ મોહોટ્ટે રાજન, જે નહિ એકે પુત્રસંતાન,
 અપુત્રનતની મોહોટ્ટી ખોડિ, ખીજૂ દુખ ન આવિ જોડિ ૫૪૬
 તેણિ દુખમ્મ રાજ મલિ, હયામાહિ સમડિ બલિ,
 રાજ વિના સેના યયા, પુત્ર વિના ઘર સૂત્ર તયા. ૫૫૦
 સસિ વિના જિમ મુનિ રાતિ, સૂર્ય વિના સુનો પરભાત,
 મહાનદી પાણી વિણુ યયા, પુત્ર વિના ઘર સૂત્ર તયા’ ૫૫૧

હું સા જીટકી જતા પાલો વિયોગી થયો એ દેવને ખો વીનવે
 ? હું સાને યાદ કરતા આ ગરીબ પાલાના દુખ જોઈ આપણને
 હસવું આવ્યા વગર રહેવું નથી

“સ્વામીદુખિ દુખિયા થયા રે, ક્યા ન કીધી રે દેવ !
 વિણુવખ્યુ કિમ પામીધ ? માહારા કર્મના નિખ્ય એક ૫૮૪
 અરે કર્મ ! એ સૂઈ કઈ ? નયણિ ન દેખુ રે નારી !”
 ઝાડિ ચઢો જિએરડો, દિસિ નિહાલિ રે આરિ
 અભાગિયા કર્મ ! ન પોહોતી આસ ! ૫૮૫

અભી પિયારી જે હરિ રે તિ કિમ પામિ ધરવાસ ? અભાગિયા ૫૮૬
 પગના નીહાલિ પદમણીના હમડિ લાગી રે ઝાલિ,
 પિરિપિરિ નીહાલિ પાન્હીજિરે, ૫૬ સરોવરપાલિ અભાગિયા ૫૮૭
 ધમ કહીનિ આકલો રે જૂમિ પડયો આલોટ,
 પાનરમાયો પરજલિ જિમ વાઝણિકેરૂં પેટ અભાગિયા. ૫૮૨
 “પ્રાગે જઈનિ પ્રાણુ તજુ, માધવકેરે રે ખારિ,
 મોડો માહાદુ બેસણુ, હ માણુ એકે ધરનારી !” અભાગિયા ૫૮૩

રાજકુમારી પોતાનાં લગ્ન વખતે પોતાના ખંભાતની ઉત્પત્તિનાં જ વસ્ત્રો વિશેષ ચાહે છે. પરણતી હંસાનું ચિત્ર દ્રાઈપથ ગુજરાતી રાજકુમારીનું મનોહર ચિત્ર છે :

‘સહિયર દેખાડિ અનેક જાતિ, ફૂંજરી તે ન ગમિ ભાતિ;
હંસાનિ અંખર તે રુચિ જેતલા ખંભાચતિ નીપજિ. ૬૮૧
પીલી પીતાંબરની જાતિ, ચરણામાં ચાંદરણી ભાતિ;
જાત્યું જાદર સિદ્ધર્ રંગ, ચોલી માંદિ ન માઈ અંગ. ૬૮૨
ચૂંનડીઈ ચાંપાનો વાન, અતિરુડો નિ રંગનિધાન;
વીણતણી વિતપતિ છિ ધણી, દલવણતી દલકિ ગોદણી.’ ૬૮૩

કવિની કાવ્યચૃષ્ટિનું આટલું દર્શન બસ યશો કવિએ પદ્યબંધ તરીકે દુહા, ચૈત્રપદ ઉપરાંત સામેરી, વસ્ત્ર, રામગ્રી ગાથા, ગોઠી, ધુલ, દુદિ, પ્રબંધ વગેરેવગેરે એના કાલના પ્રચલિત પદ્યબંધોનો ઐશિવ્યાનુસાર ઉપયોગ કર્યો છે. એનાં વિદ્યાપગીતો રાગબદ્ધ, સરસ, સુંદર, પ્રવાહી અને તેથી અસરકારક છે.

૯ .

‘હંસાવતી’માં પ્રતિબિંબિત સમાજજીવન

હંસાવતીની વાર્તામાં કવિના જીવનકાલનું ગુજરાતી સમાજજીવન કેટલું પ્રતિબિંબિત થયું છે તે હવે જોઈએ.

ઉપર દલી ગયા તેમ કવિના વખતના ગુજરાતમાં દીન્દીયા સ્વતંત્ર યદ્ય મયેલા ગુજરાતના મુલનાનોનો રાજકીય યુગ પ્રવર્તતો હતો. આ કાલના સાહિત્યનાં ઝરણાં એાછાં અને છાછરાં રાષ્ટ્રીયી ભરેલાં દતાં એ જૂનો અભિપ્રાય આ અને આવી બીજી સંખ્યાબંધ જૂની સાહિત્યકૃતિયો દાખ આઆ પછી અને તેમના પ્રકાશન પછી હવે ખોટો દરતો જાય છે. આ યુગનું વિપુલ સાહિત્ય દમણાંદમણાંનું

એટલું બધું તો પ્રકારમાં આવતું જાય છે કે એથી આપણાં એ દેશકાલ-
નાં ભાષા, સાહિત્ય, સમાજજીવન, લોકનાં રીતરીવાજ અને
રુઠિયો ઉપર વધુ ને વધુ પ્રકાશ પડતો જાય છે. માત્ર એકમાર્ગી ધર્મથી
જ રંગાયલું સાહિત્ય પહેલાં ખેડાતું હતું તે મતને ઐતિહાસિક અને
લોકવાર્તાનાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં સંખ્યાબંધ કાવ્યોએ હવે ફેરવ્યો છે.

મધુસૂદન વ્યાસ વિક્રમના પ્રતાપી અને સુસમૃદ્ધ સુરાન્યના
દેશકાલને એના કાવ્યમાં પ્રતિબિંબિત કરવાનું માથે લે છે. એ પ્રાચીન
સુવર્ણ કાલનાં આજંઝાંખાં ચિત્રો આપીને એની કૃતિમાં વિશેષ
બહાર પડી આવતાં એના જ વખતનાં સમાજચિત્રો આલેખતો એ
જણાય છે.

પ્રવાસીઓને ગામમાં પેસતા જ મળનારી શુભ શકુન આપનારી,
રાત્ર્યના કાવાદાવામાં વિચ્છેદન દ્વારી તરીકે ખબર મેળવતી અને
આપતી માલધનું ચિત્ર કવિના કાલનું ને છેક હાલના કાલના
શુજરાતનું એક અતિપરિચિત ચિત્ર છે. નટખટ પ્રધાનપત્ની તરીકે
પતિના ને રાજના કુટુંબને સાંકળતી પ્રધાનપત્ની લીલાવતી તે પછી
ખીજું આગળ પડતું એક ચિત્ર ખડું કરે છે. રાજપુત્રો અને રાજપુત્રી-
ઓના વિવાહસંબંધમાં રસથી ભાગ લેતા પ્રધાનો રાજપાસ અને
લક્ષ્મણ પથ કવિના જ કાળના પ્રધાનો છે. તેઓ બન્ને બાજુએથી ઢાંઘ
વગાડતા જણાય છે. તીર્થના રથજ અને સૌંદર્યધામ સ્ત્રીઓનાં વિવિધ
પ્રાંતનાં વિવિધતામય ચિત્રો આ પછી આપણું ધ્યાન ખેંચે છે.

મુસલમાનયુગમાં જ બાલલગ્નની પ્રથા શુજરાતમાં પડેલી તે
હુંસાનીતેર વર્ષની નાની ઉંમર આપી કવિ પોતાના જીવનકાળનું ચિત્ર
દેરે છે. સ્ત્રીના ન સમજાય એવા ચરિત્રો હોય છે અને કવિએ હુંસાની
બાળતમા તે રજૂ કર્યો છે. હુંસા લીલાવતીને કહે છે :

‘જે મન માંહિ હોઈ તિ કહો વાત, ધર માંહિ બાંધુ રાજ સાત;
તે છોડી મેહેલું પરલાતિ, સ્ત્રીની કોઈ ન બાંધુ વાત’.

લગ્નના, રીવાજોનું ચિત્ર પણ ગુજરાતી છે. ચોરીમાં કંસાર જમવો એ ગુજરાતનો, લોકાચાર છે અને હજીએ તે ચાલુ છે.

વ્યાસજીની કાવ્યસૃષ્ટિના આટલા જ સરસ ખડેા જોઈ અહીં આપણે અટકીશું. પોતાની સૃષ્ટિ સાથે સર્જક એકતાન ને એકલીન છે. એણે એમાં એનો આત્મા ઊતાર્યો છે. આમ આખીએ કાવ્યસૃષ્ટિ એણે સાદી છતાં સુંદર, સુશ્વિષ્ટ અને સુભગ બનાવી છે. એનો મનોહર ઊઠાવ હૃદયને રસલીન કર્યો વગર રહેતો નથી.

મધુસૂદન વ્યાસની કાવ્યસૃષ્ટિ એના કર્તાની સફળ સર્જન-કલા છે. એમાં સૌંદર્યદર્શન ઉપરાંત એના કાલ્પની કાવ્યસમૃદ્ધિમાં ધર્મ, યાન, નીતિ, બ્યવહાર, લોક, પરલોક, સુખદુઃખ વગેરેવગેરે એમાં કલાપૂર્વક મૂંઝાયું છે. એમાંનું યાન શુદ્ધ યઈ જતું નથી. એમાં રસ, અલંકાર, શબ્દ, અર્થ સૌ રસિકતાથી ભળ્યા એ સૃષ્ટિને આર રીતે શોભાવે છે અને એના નિર્માતાને મશસ્વી કવિ બનાવે છે.

લોકજીવન સુસઘભાની પરરાત્ન્ય તળે કચકાઈ ગયું છે. એના પ્રતાપી તેજ ઝાંખાં યઈ ગયાં છે. દુઃખનાં કારણોના મૂળ પોતાનાં જૂઠાં કર્મોનાં જ જોવાતાં. આ કર્મનાં સિદ્ધાંતને હુંસા, લીમકસેન, વિક્રમચરિત્ર, પ્રયાગનો વૃદ્ધરાજઃ સીકેઈ ચર્ચે છે. પેલા ભવના પાપનું તેઓ રમરણુ કર્યો વગર રહેતાં નથી. પ્રત્યેક પાત્ર કર્મનાં બંધન ઉપર બંદુ જ બાર મૂકે છે. કવિ પંખીઓને પણ વાર્તામાં ભૂમિકા આપવાનું વિસર્મી નથી. ગરુડના ચારે પુત્રોના લોકવાયકાંદ્વારા જાણેલા સમાચાર આ પંખીઓ પોતાના પિતાને કહે છે ને હેડે બેઠેલી હુંસા તે સાંભળે છે પણ ખરી. પ્રત વગેરે તરફ લોકશ્રદ્ધા પુષ્કળ હતી. રાક્ષાસ આરાધન, અશોકવ્રતના આચાર, લગ્નના મંગળવિધિ, પોતાનાં પ્રાત ને પ્રાંતની વસ્ત્ર માટે પ્રેમ અને પક્ષપાત : એ જૂના, મધ્યકાલીન ને હાલના સદાણુ ગુજરાતી જીવનના દૃજદ સાંસારિક ચિત્રો છે.

એ કાલના ગુજરાતનાં ઔપરુષોના લગ્નનો પ્રદેશ સંકુચિત નહોં પણ વિશાળ જણાય છે. અંજાતની રાજપુત્રી ઊંજેણીના દૂર વસતા

રાજકુમારને સુખેથી પરણવા તૈયાર થાય છે. તેનાં માતપિતા પણ તેમાં બહાલી આપે છે. સ્ત્રીઓ નિડર હતી. રાત્રિનાં તેમ જ જંગલના પ્રવાસો વેઠવા એ હામ બીડી શકતી. યાત્રાઓનું અને તીર્થોનું માહાત્મ્ય પણ બહુ જ મનાઈ હતું.

કરવત મૂકાવવાની જૂની પ્રથા પણ તે કાલના અદ્વાણુ લોકોના જીવનની એક બાજુ પ્રગટ કરે છે.

આવાંઆવાં વિવિધ સામાજિક જીવનચિત્રો આ વાર્તાકાવ્યમાં અહીંતહીં ગૂંથાઇને તે કાળના ગુજરાતી સમાજના ઇતિહાસનું યથારિથત દર્શન આપણને કરાવે છે.

૧૦

મધુસૂદન વ્યાસની ભાષા : જૂની ગુજરાતી

મધુસૂદન વ્યાસ નાકરયુગનો (વિ. મં. ૧૬૦૧-૧૬૯૩) કવિ છે. જૂની ગુજરાતીનું સ્વરૂપ નાકરયુગમાં જોવા આલેખાયલું છે તેવું જ મધુસૂદન વ્યાસ એની આ કાવ્યકૃતિમાં આલેખે છે. નાકરની ભાષાનું સ્વરૂપ જોઈએ :—

- (૧) 'પૃથ્વીની પાવન કરવાની અવતરીઆ શ્રીરામજી;
એણે તાં અજગ્રેલ બધેયો, વાસ્યો વૈકુંઠધામજી.
માહરિ સાસુની ધણુધણુ કિલિયો કૌસલ્યા કૃપાલજી;
વણુ અપરાધિ તિજિ હું બાઈ! મિથ્યા દીધી આલજી.
આત્મહત્યા દોષથી ખીદ્રું છું, નહિતર હવડાં આણું કાલજી.
વલી માહારિ એક કારણુ મોહોટું ઉદર માંદિ બિ બાલજી.'

—નાકર : લવકુશાખ્યાન : સ્વ્યાસંવત (?)

- (૨) 'મિ જાણું તું કુંઅર કાણો, જૂડો પુત્ર અન્તાન;
ભાંજિ પત્ર માથિ મૂકી આવો, તજું તલસીપાન.
જાતિપુષ્પ અને ચંપક, કેતકી, કેસર કુસમ વિશાલ;

તેહેનિ નાખી અલપધી ! ક'ઠે ધાતી અણુગોલ માલ.
 ધિક ધિક ! એ અમ્મ તાહરો, ધિક ધિક ! તાહારૂં ધીર;
 નીઝરણુ માહિ નાહિયો તજી ગંગાનીર.
 શીફલફલ નિ કલ્લીફલ સહી કરિ ફલ વિચાલ;
 તેહને નાખી અલપધી ! લઈ આવો ફલ તાલ.
 માહારી વાણી જે કહું તે પુત્ર ! માનો સાચ;
 અંતામણ્ય નથી કરી કરિ, મહી આવો કાચ.'

—ભાતુસુખરામ મહેતાસંપાદિત નાકરકૃત મોરખવળખ્યાન : કંઠકું . :
 સાહિત્યમાળા : મથુકા સાતમે :

(૩) 'પુત્ર વિના કરુણા નહિ અંગ, પુત્ર વિના નહિ મોક્ષપ્રસન્ન.
 પુત્ર વિના પૂર્વજ નહિ લહે, પુત્ર વિના કુલ નિશ્ચે દહે.
 પુત્ર વિના સુગું નહિ કાચ, પુત્ર વિના કો મુખ નવ જોય.
 પુત્ર વિના સહુ નિંદા કરે, પુત્ર વિના દુઃખ કોણુ પરહરે ?
 પુત્ર વિના કોણુ પામે નીર ? પુત્ર વિના અગ્નિ ન પામે શરીર.'

—નાકર : ઓખાહરણુ : યુદ્ધિપ્રકાશ : ૧૯૨૩ : પૃ. ૩૫૫

'પ્રાચીન કાવ્યમાળા'ના તેમ જ બીજા જૂના સંપાદકોએ ભાષાને
 આધુનિક કરી નાખી છે, એ હકીકત નજર આગળ રાખ્યા છતાં
 એક દર નાકરના યુગની ભાષાનું આ સ્વરૂપ છે. આ હકીકતને વિરોધ
 હદ કરવાને નાકરયુગના બીજા કવિઓમાના કેટલાકની ભાષાના
 નમૂના પણ જોઈ લઈએ —

'બિ દીજઈ જઈ કિમઈ કલત ? મનસા હોઈ સહી વિચિત.
 ઇક આઘી ઇક પાછી કરઈ, તિણિ પાપઈ નર ગૂઝા બરઈ.
 ઇક ધરણી તા ધરતી મેદિ, બીજી દુષ તવ વાધઈ વેદિ.
 ઇરની કલિ કુણુ આગલિ કહઈ ? ચોરમાઈ જિમ જાનજી રુઅઈ.'

—જયશંખરસરિ : પ્રબોધચિંતામણિ : સં. ૧૫૮૧ (આશરે)

‘ નિમિષ એક દિન હયા, રચણુ હર્ષ છ માસિ;
વાલિંભ ! વિરહ વૃક્ષ તણુમ્ જીવ જલમ્ નીસાસ !

હીમડા ! ફૂટી પસાળિ કરિ, કેતા દુઃખ સહેસ ?
વાલંભ ગ્રી વિછોલીયો જીની કાલ કરેસિ ?

કેહી કીજમ્ વાતડી ? કેહી કીજમ્ કલ્ય ?
જેહા સજણુ વિછડમ્ તેહા ન ચડસ્યે હલમ્.

રે હીયા ! વજૂમ્ ધડો કમ પાપાણુકુરંડ !
વાલંભનરવિછોલિતા ફૂટો ન ખડોખંડ !

‘ કરવતડી ! કિરતાર જઈ સિર દીસઈ તાહારમ
તો તું જાણિ સાર વેદન વિછોલયા તણુમ્ !’

—કુશલલાલ : માધવાનલની કથા :

કામકંદલા વિરહ : રમ્યાસંવત ૧૬૧૬

‘ કરવતડી ’ એ રાખદયી રાત્રી થતી કહી જૂના સાહિત્યમાં ધણી
જ લોકપ્રિય હતી અને ઘણા કવિયો એક જૂના મુક્તક તરીકે એનો
અપભ્રંશ લેખ્યો કરે છે.

‘ હીમડા કરો ! પધામણાં સહી સુધરિયા કાજ;
જે સુખનાતર દીસતા તે નવણે દીઠા આજ.

મારવણી દોલઈ મિલી.....

ચક્રવીમન આણુંદ હયો જાણે જીજો મરિ !

મન મલીયા, તન રંજ્યા, દોહન દૂર ચપાહ;

સજન વાણો વાણિમમ્ ખેલી ખીર દયાંદ.

+ + + +

દોલામાત્રુ એકઠા કરમ કુણહલકેલિ ?

જાણે ચંદનરુખડમ્ ચંદિત નાગરવેલ !

+ + +

પંચાયનઠ પાખ્યો, મેધલનઠ મદ પીધ,
મેદલુવેલી મારવી કંત સોદાગિણુ કીધ.' ૧

—કૃષ્ણલાલ : ઢોલામારવાણીની કથા : ઢોલામારવાણી—

સંયોગ : રમ્યાસંવત ૧૬૧૭

‘ગુણગણુધર પડિત વધરાગી નયસુંદર ઝપિરાય;
વાચક માહિ મુખ્ય લણિજી, તસ શિખણી ગુણુ ગાય.
કથા માદધ કહઉ રસાણુ કનકાવતીસંબંધ ૨.
કનકાવતીઆખ્યાન રચણ મધ સુઅદ્વા સરસ સખદ.’

—હેમશ્રી : કનકાવતી : રમ્યાસંવત ૧૬૪૧

ઉપરના અવતરણોમા મધુસૂદન વ્યાસની વ્યાસપાસના કાલની સાઠ ક્ષીતેર વર્ષની જૂની ગુજરાતી ભાષાના સ્વરૂપના રૂપદર્શન થશે જ. ફરીથી કહેવાની જરૂર નથી કે મધુસૂદનની ભાષા જૂની ગુજરાતી ભાષા છે.

૧૧

મધુસૂદન વ્યાસ : જૂના ગુજરાતી સાહિત્યમાં સ્થાન

મધુસૂદન વ્યાસ ખરસિંહનાકરમુગના કવિમંડળના નામાકિત નરસિંહ, મીરા, લાલજી, પદ્મનાભ, મતિશેખર, અલ્પજનદાસ, હર્મજી, જ્ઞાનસાગર, હીમ, વચ્છ, જનાર્દન, માંડલુ, શ્રીધર, ગણુપતિ, જયશેખરસુરિ, વિજયશેખરસુરિ, નાકર, કૃષ્ણલાલ, હેમશ્રી, સંઘવિજય, એ કવિઓ અને સીકવિંઓના મંડલનો માનવતો કવિસભા-સદ છે. જૂના વાર્તાકાર કવિઓમા એણે પણ વિક્રમના યુવરાજનો ને પોતાના પ્રિય ગુજરાતની રાજકુમારી હંસાનો પ્રેમગાથ પોતાના જીવનને સાર્ય કર્યું છે. એની કવિત્વશક્તિ બીજી છે. એનામા લોકપ્રિય થવાના ગુણો છે ને તેથી જ એ લોકપ્રિય યથા ગુજરાતની લોકવાર્તાના ભંડારમાં એક વધુ રસિક સાહિત્યરત્નનો વધારો કરે છે.

૧૨

ઉપકારદર્શન

જૂની ગુજરાતીમાં આલેખાયતા આપણા લોકસાહિત્યની આ રસિક વાર્તાનું સંશોધન અને સંપાદન કરવાનું કાર્ય શ્રી ફ્રાન્સ ગુજરાતી સભાએ મને તા. ૧૪-૧૨-૧૯૨૯ ને રાજ નરપતિદત્ત 'પંચદંડની વાર્તા' સાથે જ સોંપ્યું હતું. તેમાંથી 'પંચદંડ' ૧૯૩૮ની આખરમાં અને આ વાર્તાનું પ્રકાશન આ વર્ષે ધણે લાંબે વખતે હું પૂરું કરી શકું છું. આ સાહિત્યકૃતિને અંગે જૂની ગુજરાતીના અભ્યાસને એક વધુ પ્રસંગ મને મળ્યો છે તે માટે ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યના ઇતિહાસમાં નિરંતર રસ લેતી અને તે માટે પ્રત્યેક ઉપયોગી સામગ્રીનું પ્રકાશન કરી ગુજરાતના વિદ્વાન સમાજ આગળ રજૂ કરતી એ સભાને અને એના વિદ્વાન અધિકારીમંડલને હું એક વાર ફરીથી બહુ જ ઝાણી થયો છું.

નરસિંહ મહેતા અને નાકરના મુગની જૂની ગુજરાતી ભાષાના અભ્યાસ માટે જોઈતા પૂરેપૂરાં સાધનો પૂરાં પાડે એવી પુસ્તકાલયસંસ્થા ઝુંબાઇ જેવી ગુજરાતીઓની સમૃદ્ધિથી છલકાતી નગરીમાં પણ નથી તથા મિત્રોની મદદ વગર આવા કાર્યને સાંગોપાંગ પાર પાડ્યું એ બહુ જ મુશ્કેલીભર્યું કાર્ય થઈ પડે છે. આ મુશ્કેલીઓમાંથી પસાર થવાને મને હમેશાં જ્યારે ને ત્યારે જોઈતું સાહાય્ય આપવા સભા તેમ જ પોતાના તરફથી શ્રી. અંબાલાલ છુ. જાની ઉદ્ધરતા બતાવે છે તે માટે તેમને હું ખાસ આભાર માનું છું. આ ઉપરાંત મારા પરમ સ્નેહી શ્રી. હીરાલાલ પારેખે પ્રતોપુસ્તકો વગેરે મેં જ્યારેત્યારે જેકંઈ માગ્યાં તે સાધન પૂરાં પાડીને અને શ્રી. મ જુલાલ મજમુદારે વડોદરા સેન્ટ્રલ લાઇબ્રેરીમાંની પ્રતિની નકલ બિતરાવી મોકલીને મારા ઉપર જે ઉપકાર કર્યો છે તેની પણ હું અહીં આભાર સાથે નોંધ લઉં છું.

જૂની ગુજરાતીની જોડણીને અનુરૂપ બીજાથી તથા મુદ્રણકલાથી આ પુસ્તકને યોગ્ય રીતે છાપી આપી, અમલવાદના જ્ઞાનમંદિર પ્રિન્ટિંગ પ્રેસના માલિક શ્રી. શંકરરાયભાઈ, તેમના પુત્ર શ્રી. સુબોધચંદ્રભાઈ ઉપરાત મુદ્રણાલયના ઉત્સાહી સંચાલક શ્રી. શંકરભાઈ પટેલે કરી આપેલી અનુકૂલતા માટે પણ ઉપકારના બે બોલ બોલવાનું હું અહીં યોગ્ય ધારું છું.

જૂની ગુજરાતીના ધીમા પણ દૃઢતાથી આગળ વધતા જતા અભ્યાસમાં મારા આ નાત્ર સંશોધન ને સંપાદનકાર્યથી હું કોઈ પણ જૂની ગુજરાતીના રસિકને જરા મદદગાર થઈ સકીશ તો મારા આ દીર્ઘકાલના શ્રમથી હું અને કૃતાર્થ થયો સમગ્રીશ. એમા ધણેધણે સ્થયે કંઈકેઈ ક્ષતિઓ રહી ગઈ છે તે જોઈવિચારી મારા સાહિત્યપ્રિય વિદ્વાનજન્યુઓ અને કંઈ ઉપયોગી સૂચનાઓ કરશે તો તે માટે તેમનો હું અંતઃકરણપૂર્વક ઉપકાર માનીશ.

સી. પી. ટેંક, અનંત ટેરેસ, }
 મુંબઈ નં. ૪ } શંકરપ્રસાદ જગનલાલ રાવલ
 તા. ૧૫-૩-૧૯૩૫

પ્રસ્તાવના : અનુપૂર્તિ

‘હંસાવતી’કાર મધુસૂદન વ્યાસ કથો ?

પ્રસ્તાવનાના પૃષ્ઠ ૧૬ ઉપર આ પ્રશ્નની કેટલીક ચર્ચા કરવામા આવી છે. ‘યુદ્ધકાંડ’કાર મધુસૂદન વ્યાસ એના યુદ્ધકાંડની સાથે સં. ૧૬૮૭ આપે છે. ઉપલબ્ધ સાધનો ઉપરથી ‘હંસાવતી’-કારનો જીવનકાળ મેં સં. ૧૫૮૦ થી ૧૬૫૦ સુધીના અડસટે આપ્યો છે. વળી તે સાથે મેં ઠણું છ કે બન્ને મધુસૂદનો એક જ હોય

તો આ જીવનકાળને સં. ૧૬૮૭ સુધી કે તેથી વધારે વખત સુધી લંબાવવો પડે. આ સાથે શ્રી. હીરાલાલ પારેખવાળા પ્રતિ ૪૭ ફેનો રચનસં. ૧૭૨૫ છે. તે દકીકત દલીલ ખાતર સાચી માની ‘સુદકાંડ’કાર મધુસૂદનને ‘હંસાવતી’કાર મધુસૂદન માનીએ તો તેના જીવનકાળને હદથી બંદે લંબાવવાની ફરજ પડે છે. સંવત ૧૬૧૬માં ‘હંસાવતી’ની વાર્તા લખનાર મધુસૂદન અને સં. ૧૭૨૫માં એ જ વાર્તા લખનાર મધુસૂદન એક હોય, એ તો સંભવતું નથી. જૂની ભાષાનો પુરાવો અને બીજા ધણા પુરાવા સં. ૧૬૧૬ તરફ વધારે બંધબેસતા લાગે છે. આમ આ પ્રશ્નનું કોઈકું વજુજિદેત્યું જ અહીં રાખી, ‘સુદકાંડ’-કાર મધુસૂદન વ્યાસનો જરા વધુ પરિચય તેનો જ શબ્દોમાં આપી, આ અર્થાને વધારે સાધનો મળે ત્યાં સુધી અહીં મુલતવી રાખીશું.

‘સુદકાંડ’કાર મધુસૂદન વ્યાસ સુદકાંડને અતે લખે છે :—

‘ગુજ’ર ભાવાએ કલ્પુ પુધ સાડુ મધુસૂદન;
કલ્પુપુર ગ્રામ તાતનું, મોસાલ પાટણપુર પાવન.
ચાત સર્વ બટ વર્તિયો વાગ્વાણીનો દાસ;
તેની પુત્રીને પુત્રે કલ્પુ : કહી કયા લીમજી વ્યાસ.
ચાત રામસ્થાન વાડવ વાડુ, મુળલદે નામે વ્યાસ;
તેના કુલમાં રામજી, મુખે શારદાનો વાસ.
હરખાસી તેને સાધવી, કુંવર જનમ્યા ચાર :
તેમાંહે એક લીમજી સુદકાંડ સંભળાવ્યું સાર.
પ્રાકૃત ભાવાએ સુણીને કલ્પુ મધુસૂદન;
સંવત સોળ સત્યાશીએ ફાલ્ગુન વદી તૃતીયા દિન.
ગુરુવાર તે દિવસ હતો, પૂરણ કર્યો અંચ સહી;
સત્તાવન કડવાં કર્યો, સાદી અધાવીસે ચોપાઈ કહી.

સાબળતા સુખ ઊપજે, પોતકે સમજા જાય,
વાગ્વાણીપ્રસાદે રામજીના ગુણ મધુસૂદનજન માય,'

—હરગોવિંદદાસ કાઠિયાના તથા નાયાલાલ શાસ્ત્રી સંપાદિત ભાલણમુદ
ઉદ્ભવકવિમૃત રામાયણ પૃષ્ઠ ૬૫૧

આ ચર્ચાની અત્રી સમાપ્તિ કરી 'યુદ્ધકાંડ'કાર મધુસૂદન
'વ્યાસની આ યુદ્ધકાંડ કૃતિને વિસ્તારથી અવલોકવા તેમ જ મળે તો
કેઈ વધુ બાજુ અને આતર પ્રમાણે તારવી કાઢવા કોઈ બીજે પ્રસંગે
કે દમિછા રાખુ છું દરમિયાન આ પ્રશ્ન વિશે વધુ ચર્ચા કરવા અને
તે ઉપર વધુ પ્રકાશ નાખવા જૂની ગુજરાતીના આપણા રસિક
વિદ્વાનબધુઓને કું નમ્ર વીનતી કરે છું.

૫-૬-૩૫ કે

/ શંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવલ

મહાસૂદન વ્યાસકૃત હંસાવતીવિક્રમચરિત્રવિવાહ

મંગલાચરણ

પ્રાસ્તાવિક

જૂપાલી દૂહા

- પ્રથમ સારદા ! પામિ નમું, વાગચાણીવર દેઉ !
હંસગમની ! હરખિ કરિ સારું અક્ષર મજ દેઉ ! ૧
વીણાપુસ્તક કરિ ધરિ તું બ્રહ્મકુમરી ! અવિધાર્ય,
વ્યાસ ભણિ શુણ વરણું જુ મતિ આપિ માય ! ૨
શુણ વૈ ગૌરીનંદના ! વરદાયક વર આપુ !
અવિચલ વાણી આનંદસું તોરી ચરણિ થાપું. ૩

૧—૧—આરંભની કહી નીચે મુજબ છે —

‘દાતા તું યુગદે ! ત્રિપુસ તાદ્ધારું નામ,
ખાસ જાણી દરા આણી વૈજિ દક વરદાન.
હંમય કાપિ છુધ્ય આપિ, આપિ નિમંસ બાન,
ફૂં બાલક આઈ તણે છુધ્યહીન અસન્ન.’

“પ્રભાત તાં સેવક તણે એક વિભય (અભય ?) કરંત.”

‘વાગ’, ‘વાક્ય’. ઉત્તરાર્થ : હંસગમની ! હરખિ સ્તવું,
સારો અક્ષર લેય.

૨—ખ-પૂર્વાધું પહેલું ચરણ : કર વીણાપુસ્તક ધરિ. બીજું ચરણ :
‘બ્રહ્મકુમરી વર દીઉ.’ ગ-પૂર્વાધું : વીણાપુસ્તકધારણી તું બ્રહ્મ-
કુમારી અવિધારણ.

૩—ક-‘શુણ વૈ’ ખ-‘આનંદસું’ ને બદલે ‘આઈ ! હીઓ.’ ગ-‘શુણ-
વદો ગૌરીનંદન’ ‘થાપું’ ને બદલે ‘ચિર થાપું.’

આગિ એક અનેકિ હવા કવિમધ જેણિ બદ્ધ;
મતિ માગિ મધુસૂદન, બોલું અક્ષરબધ.

૪

માયબાપગુરુનિ નમું, સુર તેત્રિસે કોડિ;
વિક્રમચરિત્રવિવાહ કવું, રખિ મૂઝ આપિ જોડિ!

૫

વિક્રમાદિત્ય વસિ જિહાં બજેણીઅદિકાણુ;
બ્યાસ બણિ રસના વસી સરસા અક્ષર આણિ.

૬

શ્લોક

અયંતીનગરં શ્રેષ્ઠં વિક્રમાદિત્યમૂપતિઃ ।
પ્રધાનો મદ્રમાયસ્ય દ્વિતીયો રાજપાલકઃ ॥

૭

પદ્મિંશત્કોશયિસ્તારા, દ્વિકોશલંચિકા ।
તેન માલવકે દેશે, અયંતી સુભગા પુરી ॥

૮

યથ સ્થાને મહાર્લિંગં મહાકાલો મહેશ્વરઃ ।
તેન લિંગપ્રભાવેન, અવતી સુભગા પુરી ॥

૯

યથ સ્થાને મહાદેવી હરસિદ્ધિર્દિ મટ્ટિકા ।
તેન માતૃપ્રભાવેન અવતી સુવરી પુરી ॥

૧૦

૪-ખ-‘અનેકિ’ ને બદલે ‘એક અનેકિ.’ ઉત્તરાધઃ: ‘મઝ મતિ મધુ-
સૂદન બણિ બોલું અક્ષરબધ.’ ગ-‘એક અનેકિ.’ ‘અક્ષરબધ’ ને
બદલે ‘અક્ષર સુધ.’

૫-ખ-‘માય બાપ ગુરુનિ’ ને રથજે ‘માય સુદતગુરુનિ.’ ‘સુર’ ને
ને બદલે ‘નમું’ ગ-ઉત્તરાધઃ: ‘મય આરંભું સુલવત તમે, સુધ
આપે મહોડાડા.’

૬-ક-ખ-‘સરસ સુઅક્ષર’ ‘બજેણી અદિકાણુ’ ને બદલે ‘બજેણી-
નગરી અદિકાણુ.’ ઉત્તરાધઃનું બીજું ચરણ: ‘રસિયા અક્ષર આણિ.’
ગ-‘સરસા અક્ષર.’

૭-૧૦- ગ-આ રીતે નથી. ગ-પ્રોડામાં કોઈકોઈ રથજે સબદેર છે.

ચરિત્ર

ઊજ્જેણીનગરી અતિરૂપ, વસિ જિહાં વિક્રમનરબૂપ; જ્યોતિ
 આઠાણુ વેદવંત બહુ વસિ, અવર રાત્ર ચોતિક અબ્યસિ. ૧૧
 કરિ રનાન નેમ ન ચૂકિ નિત્ય, નિર્મલ મનસા, નિર્મલ ચિત્ત;
 અગ્નિહોત્રસૂં સંખ્યાકર્મ, ચતિસંન્યાસી બાણિ ધર્મ. ૧૨
 મુવણું કલસ સિરિ શોભિત ધણા, સાત સદિસ ધર આઠાણુ તથા.
 ગંધર્વ, બાટ વસિ અતિધણા, મેરાધની નહિ કો મથા. ૧૩
 દ્યોત પદુસિઆ પરીઅટ તિ સાર, છીપા વસિ સદસ પાર,
 વિહિવારીઆ વસિ દો લાખ, જિ મુખિ ન મોલિ જૂદી લાખ. ૧૪
 સત્યધર્મસૂં વુદુરિ વાટ, લાલ ન દીધ આઠાણુભાટ;
 લખેસરી ન લાલિ પાર, કોટિધજ વસિ મિં બાર. ૧૫
 તીર્થયાત્રા કરિ બહુ યનિ, જૈનધરમી નિ જૈનસાસની.
 કૃઆ નવાણિ વાવિ બહુ કરિ, પૂર્વજનિ આપિ ઉદરિ. ૧૬

- ૧૧—ખ-ગ-ઉત્તરાધનું બીજું ચરણુ : 'અવરિ એક જ્યોતિસ અબ્યાસી.'
 ૧૨—ક-પૂર્વાધનું પ્રથમ ચરણુ : 'કરિ સ્નાન નષ્ટ નિમન સુનિત્ય' ખ-ઉત્તરા-
 ધ' : 'સૂં' ને બદલે 'નિ.' 'ચતિસંન્યાસી' ને બદલે 'ચતિ
 સનીના.' જ-પૂર્વાધનું બીજું ચરણુ : 'નિર્મે મનસા ન ચલિ ચિત્ત.'
 ઉત્તરાધ' પ્રથમ ચરણુ : 'સૂં' ને બદલે 'કરિ.'
 ૧૩—ક-'મુવણું કલસ સાતિ ધણા.' ખ-'મુવણું કલસ સિરિ શોભિત
 ધણા.' ઉત્તરાધ' નથી જ-ઉત્તરાધ' નથી. 'ખ' અને 'ગ' માં
 શાંતિઓ સંબંધી ચરણોમાં ફેરવેક સ્થાને સ્થાનફેર છે.
 ૧૪—ખ-પૂર્વાધ' નથી. ઉત્તરાધ' બીજું ચરણુ : 'જે લાણિ ન લીલિ જૂદી
 સાખ.' જ-પૂર્વાધ' નથી. આ પછી નીચેની અર્ધી કડી : 'અતિધણાં
 મેસીનાં હાટ, લાલ ન લિજે આઠાણુભાટ.'
 ૧૫—ખ-'દીધ' ને બદલે 'લીનિ.' જ-ઉત્તરાધનું બીજું ચરણુ 'કોટિ-
 ધજ વસિ વણું અદાર.'
 ૧૬—ક-'જૈન ધરમી નિ જૈન સાસની.' ખ-'વતિ' ને બદલે 'ધની.'
 ગ-'તીર્થયાત્રા કરિ બહુ સત્ય, જેહનો ધર્મ નિધન મનમત્ય.'
 'પૂર્વજનિ' બદલે 'પૂર્વજન્મ' એમ 'ક' મુજબ પાઠ છે.

- રાગ્ગનિ રાગિન નવરંગ, પરરાષ્ટ્ર તણું નહિ ભયભંગ.
 દાન દીધ અદારિ વણું, માસ દિવસનું માનિ કણું. ૧૭
- નેમ ન ચૂકિ નર વૈ ધણા, ત્રણિ કોડિ રાગિત રાય તણા;
 સાતસદસ ધરિ મોનિવાસ, મુનારુપામું વહુરિ તામ. ૧૮
- વીસસદિસ કંસારા સાર, મરહંદીઆ મગણુ અપાર;
 રસણીઆ વસિ અતિમહુ, સરહીઆ ધર પાર ન લહું. ૧૯
- મોદ સદિસ લિસાયત વસિ, વીસ સદસ હથીઆરા ધસિ.
 વિનાણીની વાત સી કહું? ધરમાલીના પાર ન લહું. ૨૦
- કંદોઈ કહીધ કેતલા જે મોદિક માંડિ અતિમલા ?
 સદુરા ગાછીની ન્યાતિ, સદસ પાંચ ધર વાજિ તાંતિ. ૨૧
- જુહિ નગર તણો વિસ્તાર, સાતસદસ વાસિ સુતાર.
 મોઈ ભલા કહું જેતલા, કો જાણિ ગોલા કેતલા ? ૨૨
- ધાંછી, વણુકર નિ વેવાર, તેડના કો ન લહિ પાર;
 ચૂનારા, ચીતારા સુણી, મદનિઆની ન્યાતિ જ ધણી. ૨૩
- પ્રજપતિનો પાર ન લહું, પગર સદિસ ધર મોચી કહું;
 પદ્માણી મોજગર સાર, ખેડગર વાસિ સિ ગાર. ૨૪

- ૧૭—ખ—પૂર્વાધનું બીજું ચરણ : ‘જસા હર તણા ન દોઈ ભંગ.’ ઉત્તરા-
 ધનું બીજું ચરણ : ‘માસદિવસ રા માંડિ કરણ.’ ગ-રાવત.
 ‘પરરાષ્ટ્રતણું’ ને બદલે ‘વસિયર તણું.’ ‘માનિ’ ને બદલે ‘માંડિ.’
- ૧૮—ગ-‘નર વૈ ધણા’ ને બદલે ‘નીર વદિ ધણાં.’
- ૧૯—ખ-૧૬ થી ૨૫ સુધીની કડીઓ નથી ગ-‘સાર’ ને બદલે ‘વાસ.’
 પૂર્વાધનું બીજું ચરણ : ‘મોદોરહીઆ મગણુ આસ.’
- ૨૦—ગ-‘મોદ’ ને બદલે ‘વીસ.’ ‘વનોણા.’
- ૨૧—ક-કડી ૨૧, ૨૩, ૨૪. ૨૫, ૨૬, ૨૭ તથા ૨૮ ના ધણુએક શબ્દો
 ધસાઈ ગયા છે તે ‘ગ’ માંથી લીધા છે. ગ-‘સદુરા’ ને બદલે
 ‘સુદરિવા.’
- ૨૩—ગ ‘વેવાર’ ને બદલે ‘પૂવાર.’ ‘સુણી’ બદલે ‘સુણા.’ ‘ધણી’
 બદલે ‘ધણા.’
- ૨૪—ગ-ઉત્તરાધનું બીજું ચરણ : ‘પદ્માણા વસિ સદિસ અગિવાર.’

સવા લાખ ધર ગુણકો તથાં, અંગ સ્વરૂપી આલરણુ ધણાં.
 જૂઆરી વસિ જૂવેટિ, કોલાહલ દુધ ચોહટિ. ૨૫
 ત્રીસસહિસ તંબોલી ગિહાં, વાસિ વરણુ અદારિ તિહાં.
 રાજદારિ સાંકલિયા સિંહ, નયરિ બણિ નિશિ જિગૂં દીહ ! ૨૬
 પોલિ પગાર સુવણુ નિસંદ, લક્ષ એક હયગાલા બદ
 હરતીચાલા હરતી અતિધણા, માણુકદીક નહિ કો મણા. ૨૭
 ત્રણિસઈ સાહિ અતેજરિ તાસ, રૂપિ કંદપ્ સીધવિલાસ.
 સભા પૂરી સિંહાસનિ બિહા, વિક્રમચરિત્રસુત નયણિ દીહા. ૨૮
 સાહામું જોઇ સતોખા રાય, વનહી ક્રેલિ જસા દોઈ પાય;
 નયણિ દીહો નવરંગ સુત, વાણી કોમલ વયણુ વિચિત્ર. ૨૯
 અતિરવરૂપિ માનિની બોલવિ, ચોદ વિલા જાં મુખિ ચવિ.
 કંદપ્ અભિનવ કુમાર, વિક્રમાદિત્ય મન કરિ વિચાર, ૩૦

દૂહા

સુત દેખી સાહામું જોઇ રાજા બોલિ ધમ :
 વિક્રમચરિત્રવિવાદનું કહો કરીસિ કિમ ? ૩૧
 સભા માહિ સદ્ સાલસો : ધમ બોલિ નરનાથ;
 કોઈ જુઠ પદમની ? આપું સંબલ સાથ. ૩૨

- ૨૫—પ્રમાણુમૂલ પ્રતિમાં કેલ્લાક શબ્દો વૃદ્ધિ છે ને ઘસાઈ ગયા છે.
 ૨૬—ખ-ઉત્તરાધર્મ' બીજા' ચરણુ : 'નવરમાંહિ ન્યમ જિગૂં દીહ !'
 'સાંકલિયા સિંહ' એ શબ્દો 'ક'માં ઘસાઈ ગયેલા હોવાથી
 'ખ'માંથી લીધા છે.
 ૨૭—ખ-'માણુક દીક નહિ કો મણા.' જા 'નિસંદ' ને બદલે 'કાસંધ.'
 ૨૮—ખ-'રૂપર જાસ.' જા-'અતેજરિ તાસ.'
 ૨૯—ગ-ઉત્તરાધર્મ : નયણિ દીહો નવ નવરંગ વિક્રમચરિત્ર સુત કોમલઅંજ.
 ૩૦—ખ-'કંદપ્'બવન જયો કુમાર' જા-'ચોદવિલાગુણુ નિ રતવે.'
 'કંદપ્' અભિનવ કુમાર.
 ૩૧—પ્રતોમાં આ અને બીજો સ્થલે કોઈ સ્થલે દૂહા તો કોઈ સ્થલે
 'પૂર્વછાયા' છે.
 ૩૨—ખ-ગ-'માંહિ' ને બદલે 'સહિત.' 'સંબલ,' 'સંભલ.'

ક્રા કન્યાનિ કારણિ, દેખિ દેસવિદેસ;
ખોલી કરી વલી ખીડૂ ધૂં વિક્રમાદિત્યનરેસ.

૩૩

ચઉપધ

રાજપાલ રાજ પ્રતિ કીલિ: “આપો ખીડૂં આપસ લલિ.”
ત્રણિસઘ રાજિત પાલા અસવાર, તેજ આસનનૂં તોખાર. ૩૪
આપૂં એકાગિસિનૂં હાર, આપો અંગતગૂં સણુગાર.
સાત સાંઢિ સોનધધ જરી, એતલૂં આપૂં આગલિ કરી. ૩૫
રાજપાલ જોડિ ખિ હાય, વલતા વીનવીઆ નરનાથ:
“સાતિ દિવસિસ્વામી! અવધારિ, હું રુદી જોધસિ રાજકુમારી. ૩૬
પદ્મની તણી પરીક્ષા કરી, હાયપગ હું જોધસિ ફરી;
જો તુડે જલ્લા નિ ધસિ તો લાલિ લક્ષણુ બત્રીસ. ૩૭
જો માગિ તે આપિ રાય, યુક્તિમ્મં દેસાગિરિ ભવ.
ઉત્તર દેસ કીધૂં પપ્પયાણુ, ગદ ચિત્રોડ કીધૂં મેહેલાણુ. ૩૮
કુંબલમેર, ધડર, સીરાહી, આણુ નિ ભલ્લોર, સિધ જોધ;
જૂનોગદ જોયો અજમેર, મંડલગદ મધુરાનૂં ફેર. ૩૯
દીક્ષીનગર ઊધ તે નવરંગ, આગલિ રણચંલર અમંગ.
દીડૂં દેસવાણૂં રાણપુર, કંઈરવાડૂં કહીધ નાધૂર. ૪૦

૩૪—ક—‘પાલા’ ને બદલે ‘ભલા.’

૩૫—ખ—‘પૂર્વાધ’ નથી. ‘આગલિ’ ને બદલે ‘આદર.’

૩૬—ખ—‘પૂર્વાધ’ નથી. ઉત્તરાધ: ‘સ્વામી’ ને બદલે ‘રાજ’ ‘હું’ રાખ્ધ નથી. ગ—‘સાતિ દિવસિ સ્વામી!’ ને બદલે ‘આદેસ રાજ! અવિધારિ.’

૩૭—ખ—‘લાલિ’ ને બદલે ‘જોધસ.’

૩૮—ખ—‘ગદ ચિત્રોડ કીધૂં’ ને બદલે ‘ચિત્રોડ નજ કડું મેહેલાણુ.’

૩૯—ખ—‘કુંબનેર,’ ‘સિધ’ નથી. ‘મંડલગદ’ ને બદલે ‘મંડવગદ.’

ગ—કુંબનેર. ‘નિ ભલ્લોર’ ને બદલે ‘ભલ્લધર.’

૪૦—ગ—‘મધુરા.’

- મછેદૂં મહિલી માડવા, ગોરખપુર નિ મગહાટવા.
 ચંપારણિ ઊહતરિ ખુરસાણુ, વડૂં પાટણુ નિ ધુર મુલતાન. ૪૧
 મુદકા પોલિ અનિ ખુરહાટ, સવા લાખ પર્વતની વાટ.
 ખોહલ સીહરુ ચરણાટ, રાસિણુમઠ નિ મગસિર માટ. ૪૨
 જિહા નગર લખણુપુરથી ગોડ, કામરુ કામાક્ષ જોવા પ્રીદ;
 અતિરુદૂં જમલાપુર જાણુ, જોડેય જોસેર નિ જોડીઆણુ. ૪૩
 ગઢ મુકેસર ગયો વડ વીર, નાહો-ગગાનિર્મલનીગ.
 નવાપાટ નિ સીહર, લાગીમઠ નિ લખમણુપુર. ૪૪
 વારાણુસી ગયો કેઠાર, જોડીસો જાન ધર સાર.
 વિજયનાથના ધાલા પાટ, વાટમા સીની ચાલો વાટ. ૪૫
 કામરુ કામાક્ષ ખરીદ, ખેડલુ હમ્તિનાપુર દીદ.
 રાણપુર રતનાગર ગામ, સોપાગમઠ કંટક નામ. ૪૬

- ૪૧—ખ—‘મછેદૂં’ ને બદલે ‘મજપુર’ ‘મગહા’વા’ ને બદલે ‘મહારા’વા’
 ‘ઊહતરિ’ ને બદલે ‘ચહતર’ ‘વડૂં પાટણુ’ બદલે ‘દગિયાપોર’
 ગ—‘મુદકા’ ‘ચંપારણિ’ બદલે ‘પચગણુ’ ‘વડૂં પાટણુ’ ને
 બદલે ‘ધરિયાપાટણુ’
 ૪૨—ખ—‘મુદકા પોલિ’ ને બદલે ‘મુ-પુર’ ‘ખોહલ’ રથાને ‘ખેહલ’
 ગ—‘પૂર્વાધ’નું પહેલુ ચરણુ ‘સમોમઠ નિ ચોવના ખેટ’ ‘ખોહલ’
 બદલે ‘ચોવ’ ચીણાટ, કરણાટ ‘નિવાટ’ ને બદલે ‘નિખટ’
 ૪૩—ખ—‘પૂર્વાધ’ . ‘દીવ જાલનગર લખણુ દીગોટ, કામરુ કામરખા
 ધરિયાપોર’ ઉત્તરાધ’નું બીજું ચરણુ ‘અડલ જસા તે જોડીઆણુ’
 ગ—‘જહામનગર લણાણુ અતિ ગોડ’ ‘જમલાપુર’ બદલે ‘જમલાપુર’
 ૪૪—ગ—‘ગગા’ બદલે ‘સરોવર’ ઉત્તરાધ’ બીજું ચરણુ ‘લાજિપુર
 લણાણુપુર જોય’
 ૪૫—ખ—‘વારાણુસીથી’ ને બદલે ‘ચાણુપુરથી’ ગ—‘ધાવા’ બદલે ‘પોહોવા’
 ઉત્તરાધ’ બીજું ચરણુ : ‘ખાણુપુરથી લીધી વાટ’
 ૪૬—ખ—‘દીદ’ ને બદલે ‘સારીદ’ ‘રતનાગર,’ ‘રતનાપુર.’ ‘ક’ માંના
 ‘ખોખારામઠ કંટક નામ’ ને બદલે ‘ખ’ નો ‘સોપારામઠ કંટક નામ’
 પાઠ સ્વીકાર્યો છે. ગ—‘ખદીર’ ઉત્તરાધ’ બીજું ચરણુ : ‘ખોખારામઠ
 સરંકા નામ’

માગહાટ નિ મુગદ્ધ, વિખનગર નઈ ગૂંદીયાનદ્ધ.	
મૂંગીપદ્ધથુ દેઝિલકંડ, કાહાલરપાટથુ નિ કરદંડ.	૪૭
રાજકુંડ નિ રાગોમતી, સીંગલ, જાવા, ચંદ્રોમતી.	
શ્વેતખંધ રામેસર રામ, કલ્લદથપુર નિ કંદલીગામ.	૪૮
સંજાથુ, સીકોત્તર, મલખાર, ચૂડા, કોયલાપુર, ચૌઆલ,	
જખીરી, સેવંત્રી સાર, દીવા, દીવીડ, ભોલ અપાર.	૪૯
કૂકથુ નાસિકત્રંબક નામ, અગાસી, સોપારાગામ,	
વેતરણી વિમલા જલ ખંભ, મધ્યમેશ્વર જીઝરમા ખંભ.	૫૦
એરંડવેલિ દેવજિરિ દેસ, માંડવગદ માલવીજિ દેસ.	
કલ્લદથ કલ્લવર ગયો આસેદ, યાલનેર બદરી દેવેર.	૫૧
પાટથુ લાંગપુર પિહિદાથુ, જુરુઅચ ઘોધા ભલું વખાથુ;	
ગિરુજિ પાવો નિ ગધાર, જિના મહિલા દીવ અપાર.	૫૨

૪૭—ખ—‘મુગદ્ધ’ ને બદલે ‘મુદ્ધ’ ‘કાહાલર’ ને બદલે ‘કાહાલ.’
 ગ—‘મગહર’ ને નિ મદગલા. ‘ગોડા અનલા,’ ‘કેદેરાપાટલ.’

૪૮—ખ—‘રાગોમતી’ ને બદલે ‘સંજોમતી’ ‘ચંદ્રોમતી’ સ્થાને
 ‘ચંદ્રાવતી.’ ગ—‘રાજેવતા.’

૪૯—ખ—‘જખીર.’ ‘દીવીડ’ ને બદલે ‘દીપક.’ ગ—‘પૂર્વાધ’ બીજું
 થરણુ. ‘વેવલ દેવાપુર દેઆલ.’ ઉત્તરાધ બીજું થરણુ: ‘દાવા
 દેવલ ભલું અપાર.’

૫૦—ખ—‘અગાસ’ ‘જીઝરમા ખંભ’ ને બદલે ‘નિ માંદિ ખંભ.’ ગ—
 ‘સોપારા’ બદલે ‘જોપારા.’ ઉત્તરાધ: ‘વેતરણી લાધી ત્યાં ખંભ,
 માંદિ માદેશ્વરનું બિંબ.’

૫૧—ખ—ઉત્તરાધ પ્રથમ થરણુ: ‘અયો આસર’ ને બદલે ‘નિ આસેર.’
 ‘બદરી’ ને બદલે ‘બેદરા.’ ‘રામેસ’ ને બદલે ‘દેવેર’ પાઠ ‘ક’
 નો છે, ગ—‘દેવલદેસ.’ ‘યાલનેર’ બદલે ‘યાલમેર.’ ‘બદરી દેવેર’
 બદલે ‘બદરીકેદાર.’

૫૨—ક—‘પાટપુર નિ પિહાલુ.’ ખ—‘પાટપુ લાંગપુર પિહિદાલુ.’ ‘દીક’
 ને બદલે ‘દીવ’ પાઠ ‘ક’ નો છે. ગ—‘પાટપુ લાલપાર પદાંજા.’
 ઉત્તરાધ બીજું થરણુ: ‘જિના મહી ને દેવ અપાર.’

ઝાંઝમેર તલાજૂ નિહાં, પ્રાચી માધવ પ્રત્યક્ષ તિહાં;
 દેવકુ પાટણુ દેગિલવાસ, ચોરવાડિ બાણિ કૈલાસ ૫૩
 મૂલ મહાદેવ મહિમા ગામ, માંગલૂર વાસ વિસરામ :
 જગતિ ભૂમિ ભલી સંખોદાર, કછ પંચાગિલિ નિ ગિરિનારિ. ૫૪
 ખુરાસાણુ ખેત દિંગલાજ, અણુદલવાઈ પાટણુ આજ,
 ઘોલઈ પંધુઈ અહિઠાણુ, ખંભાણુ ઠીધૂં મેહેલાણુ. ૫૫

ફહા

ત્રંખમેન ત્રંખાવતિ ગદ ગિરુઉ અહિઠાણુ;
 અપૂર્વ નર આવા પછી, દેખી માગિ દાણુ. ૫૬
 જુ કહી બાઇ એકલો, વલી વિદેસી હોય;
 પોલિ નયરની પિસતા, સુધિ પૂછિ સવિધાય. ૫૭
 રાજપાલ રાજ ભણી ચાલૂં નયરનિવેસ;
 અવર જિતારિ મેહેલીઆ, કીધૂં નગરપ્રવેસ. ૫૮

અઉપર્ધ

એકયો અણુખોલો બાઇ, મુખ દેખીનિ માલણિ આહિ. ૫૯

૫૩—ક—‘તલાજૂ’.

૫૪—ક—પૂર્વાધ: ‘મૂલ મહાદેવ મુક નામ માંગલૂરિ વાહાણિ વિસરામ.’
 ઉત્તરાધ: ‘વઈ ગિરિનાર.’ ખ—મૂલ મહા વિમઈ ગામ (૧)
 માંગલૂર વાસિ વિસરામ.’ ગ—‘પંચાગિલિ’ બદલે ‘પંચાયણુ.’

૫૭—ક—‘કિમ બાણિ.’ ખ—‘કહી બાઇ.’

૫૮—પૂર્વાધ:નું બીજું ચરણ: ‘પુદુલૂં નગરપ્રવેસ.’

૫૯—ક—કડીનાં ચરણો: જિવડાંસુવડાં છે:—

“એકલું નિ અતિરૂપ એ મૂલું કો આવું ભૂપ;
 રૂલડલ લીધ સાદામી રહિ, ‘કો વિદેસી આવું’ માગણુ રહિ.”

‘હુ રાજમંત્રિ’ રાજ કહિ, ‘કન્યા કહો કુંઆરી રહિ ?

અનેકે માગાં આવિ ઇહાં, જિ સરજૂં તિ હસિ તિહાં.’ ૭૬

તતખણુ ગુરુ બોધાવો તામ, પરકન્યાનાં પૂજાં નામ.

મેલાપકે જ્ઞેપું મનસુધિ, સવિ વાતની હોષ સિદ્ધિ. ૭૭

તાંહાં હંસાનારી નીરક્ષણુ કરી, રાજપાલિ જીજિ ધરિ.

હંસાવતીદાધિ રૂઝ દીદ, સકલ કાજ અમ્હારાં સિદ્ધ. ૭૮

રાજપાલ પ્રતિ રાજ કીહિ: ‘એક માસ અમ્હ બોલ જ વહિ.

માસ દિવસ નહિ આવુ ગુઝે, અવર હામિ પરણાવું અમ્હે. ૭૯

વિક્રમચરિત્રવર કન્યા ધણી, એ મોહોટો જાજેણીધણી.

વિક્રમચરિત્ર નહિ આવિ ઇહાં, એવડી પ્રદગતિ ધાહું કિહાં ? ૮૦

અવધિ એક માસની હ્રહ, માસ પૂઠિ રખિ આવુ કાઈ.’

કરી જૂહાર જીતારિ ગયો, પરધાન જી જીભો યયો. ૮૧

પરધાન આગલિ એહેવું કીહિ, ‘એહ વાત મિ કીધી સહી.

આય ન કરી થાઉ અસવાર, મિ કીધો માસદિવસનો કાર.’ ૮૨

૭૭—ખ—ઉત્તરાધ’ બીજું ચરણુ: ‘સહી વાત હોષ પ્રસિદ્ધ.’

૭૮—ખ—પૂર્વાધ’: ‘હંસાનારીનિ નીરખી કરી.’ ઉત્તરાધ’ બીજું ચરણુ: ‘આજ કામ અમ્હાકું સિદ્ધ.’

૭૯—ખ—પૂર્વાધ’ બીજું ચરણુ: ‘આપું બીજું આયસ લહી.’ ઉત્તરાધ’: ‘નહિ’ ને બદલે ‘જુ ન.’

૮૦—ખ—ગ—પૂર્વાધ’ પ્રથમ ચરણુ: ‘મોહોટો’ ને બદલે ‘રાજ.’ ‘ઈહાં’ ને બદલે ‘આંહાં.’ બીજું ચરણુ: ‘કીહિ સા વિદેસ ભસુ કાંહાં’: અ

૮૧—ખ—ઉત્તરાધ’: ‘રાજપાલ મૂકલાવો રાય, લક્ષમણુ બાંદિ વલગું ભય.’ આ પછી નીચેની કહી છે:

‘લક્ષમણુ ધરિ બિહુ પુહુતા ભય, તાં મુકલાવી લીલામાય.

કીહિ ન’ જૂહાર વલીઆ જિમ પર યોડી જી જીભું તિમ.’

૮૨—ક—‘એહેવું’ ને બદલે ‘કારણુ.’ ઉત્તરાધ’: ‘આય ન’ ને બદલે ‘આયત.’ અ—કહી નથી.

બિજેણિ જમ બિજું રહું, રાજ આગલિ કારણુ કહું.
 આવો બિજેણિઅહિંકાણુ, જમ રાજાનિ કીધું જાણુ. ૮૩
 કરી જૂદાર જવ કારણુ કહું, તવ રાજા ઉદારો યથું.
 રીસ ભરી રાજા ધમ કહિ, “ત્રીસ માસ રાજીત! કિહાં રહિ? ૮૪
 તૂંનિ તીરથનું હવું જાણુ, તુ તિ પાછું સે ન કીદ પ્રયાણુ?
 તીરથ કાજિ દ્રામ હ દેત, બિહાં પુન્યનું લાભ હું લેહેત. ૮૫
 રાજપાલ! તૂં સાંભલી વાત, જુ તૂં મૂઝનિ પૂછી જાત. ૮૫+૧
 તૂં તાહરા કાજિ ગથું, અમ્હે આગલિ અનેકું કહું.
 રાજપાલ! ધરિ જહિ તુમ્હે, એ કાજ કીધું હમ અમ્હે.” ૮૬

પૂર્વછાંચુ

રાજપાલ અરંજિયો, અનિ અતિ હઝો બિદાસ.
 દેસાઝરિ દુઃખ દેખિજો, ધરિ ચૂકા ધરવાસ. ૮૭
 કર્મવિહુણો કાં લવિ? બોલા હમ ધમ બોધ.
 સભા સહિત સાચું કહું, કુહું કરિ નિટાલ. ૮૮
 વિક્રમચરિત્ર જમ વીનવું: “સાંભલો રાજા! બોલ.
 પરતક્ષ લક્ષ્મી પરહરી, નીરસ તમ્હે નિટાલ. ૮૯
 તુમ્હે લક્ષ્મી નિ લાડિકા, સ્ત્રીયુ ન જાણો વાત;
 પુન્ય લાભિ પદમની જુ સરનિર્જી છટ્ટી રાત. ૯૦
 હેમાચલ તન ચૂરિજો, કરવત કરિ કેદાર.
 બૂખો ઘમ ભિરવ પડિ, તિ નર પામિ નારી. ૯૧-

૮૪—ખ—ઉત્તરાધ: ‘રીસ ભરી’ બદલે ‘રીસાવું.’

૮૭—ક—‘અરંજિયો.’ ખ—‘મનિ રાજિજો.’ ગ—‘દેખિજો’ બદલે ‘લેખિજો.’

૮૮—ક—‘કુહું કરિ નિટાલ’ ને બદલે ‘ખ—કુહું નહિ નકુલ.’

૮૯—ખ—પૂર્વાધ:નું બીજું ચરણ: સુણિ રાજા! અહા બોલ. ઉત્તરાધ:નું બીજું ચરણ: ન રહી સકું નિટાલ.

૯૦—ખ—‘વાત’ ને બદલે ‘વાતી.’

૯૧—ખ—૧-‘ન’ ને બદલે ‘જિનિ.’ ‘પામિ’ ને બદલે ‘લાભિ.’

- સવિ સણુગાર અનિ અતિરૂપ, એ બૂલોં કેા આબો બૂપ !
 : ફૂલફૂલ લેધ આગલિ રહિ, “કેહિ આવા?” માલણિ કહિ. ૬૦
 “અમ્હો આવા જીજ્ઞેણીગામ, ત્રંબસેનરાખસું કામ.” ગામત્રંબ
 માલણિ કીહિ! “સુણિ માદારી વાત, લલો અમ ધરિ આવુ રાતિ. ૬૧
 ભોજન કરુ, બૂખા કાં મલો? સારી કાજ તુમ્હારું વલો.”
 સખદ સૂણી લેધ કરો જૂદાર, માલણિ! મૂઝ મ લાઉ વાર. ૬૨
 આલો ધરિ પ્રધાનદ તણિ, કહિ વાત તે કાઠીજી સુણિ.
 કહિં કાઠીઆ કુણુ પ્રધાન? તસ અઝીનું કુણુ છંધ નામ? ૬૩
 કહિ પરદાર: સ્વામી! સૂણો વાન, લીલાનારી નધ લખમણુરાત.
 લખમણુ છિ રાખનિ આવાસિ, ધરિ લીલા વસિ દાસદાસી. ૬૪
 કહિ પરદાર જાનિ માંહિ, પુરુખ એક જભો છિ આંહિ.
 લીલાવતીઈ લક્ષણુ જોય. બાંધવ લણી બોલાવું સોય: ૬૫
 “કેહો ભાઈ! દિસિ આવા કોણુ?” “બાઈ! અમ્હિ આવા નગર
 જીજ્ઞેણિ,
 ત્રંબકસેનનિ કહીછ કુમારિ, વિક્રમચરિત્રવર જોઈછ નારી.” ૬૬

૧૦—ખ-કાઠીનાં ચરણો લલણાંસવયાં છે :—

“અમ્હો આવા જીજ્ઞેણીગામ, ત્રંબસેન રાખસું કામ.”

માલણી કીહિ : “સૂણુ અમ્હ વાત, આવુ અમ્હ ધરિ આહુ રાત!”

૧૧—ખ—“ભોજન કરુ, બૂખાં કાં મહુ? સારી કાજ તુમ્હારું વહ.”

સખદ સૂણી લીધ કરું જૂદાર, “બાઈ! અમ્હ લાગિ વાર.”

૧૨—ખ—“પુરુષો ધરિ પ્રધાનદ તણી કીહિવા વાત તે કાઠાદિજં સૂણી;

કીહિ કાઠાદિયા કવણુ પ્રધાન, તસ સ્ત્રી તણું કવણુ છિ નામ ?

૧૩—ક-ઉત્તરાધર્માં કેટલાક રાખ્દો ઘસાઈ ગયા છે.

ખ—“કીહિ કાઠાદિજં સાંભણિ રાત! લીલાનારી નિ લક્ષમણુરાત,

લક્ષમણુ છિ રાખની પાસિ, ધરિ લીલા વસિ દાસદાસી.”

તવ દીધી જિન્હી અંધોલી સાલિદલિધૃત ભોજન ઘોલ.
 ખાટ તલાઈઈ બિઠો જિમ, લખમણરાત પધારા તિમ. ૬૭
 લીલાવતીઈ કારણ કીહિ: “એ આવું ઉજેણીરા સકી.
 એ વિક્રમાદિત્ય તણું પરધાન, આધા થઇ તુમ્હે દેળે માન. ૬૮
 હંસાવતીકન્યાનિ કાજિ, એ મોકલા છિ આપણિ કાજિ.
 તિમ કરેળે જિમ હોઇ સહી,” લીલાવતીઈ ધમ વાત કહી. ૬૯
 રાજપાલ લખમણ દોઈ મલા, ભાઈ ભણી બહેરા બલા:
 “તું વિક્રમાદિત્ય તણું પરધાન, તંબસેન તુમ્હે દેસિ માન. ૭૦
 એક વાર રાજનિ કહું, તુમ્હે મિલવાનુ આયસ લહું.”
 લખમણરાત તવ તિહાં ગયો, જઇ રા આગલિ બિભો રહો. ૭૧
 “રાજન! એક વાત અવધારિ, હવિ પોલી થઇ રાજકુંઆરી.
 આવો વિક્રમતણું પ્રધાન, આધા થઇ તુમ્હે દેયો માન. ૭૨
 અમ્હે ધરિ છિ બિહરું તેડીઇ, મેલાપક નેઇ નેડીઇ.”
 રાજપાલ તેડો તસ દાય, માન દેઇ બેલાવિ રાય. ૭૩
 રાજ પૂછિ: “સૂણો રાજપાલ! તમ્હો કેતા ઘોડા, કેતા પાલ?
 કહો બિતારા કીહિ હામિ? તુમ્હે આબ્યા છો કીહઇ કામિ?” ૭૪
 “સાત સાઠાડી અસવારહ, ઘણા, અમ્હે બિતારા નદિ દો મણા.
 સાથ રહો સરોવરપાલિ, રાજ! અમ્હે વારા છિ દેવાલિ.” ૭૫

૬૭—ખ-પૂર્વાધનું બીજું ચરણ: ‘ભોજન સાલિદલિધૃત ભૂતરોલ.’ ઉત્તરાર્ધ.
 ‘ખાટ’ ને બદલે ‘પાટ.’

૬૮—ખ-પૂર્વાધ: ‘આધા થઇ’ ને બદલે ‘માગિ આવુ’

૬૯—ખ-પૂર્વાધ: ‘આપણિ કાજિ’ ને બદલે ‘ઈણિ રાજિ.’

૭૦—ક-‘વચન’ ને બદલે ‘વાત.’

૭૧—ખ-ઉત્તરાર્ધ: ‘તવ’ ને બદલે ‘તતક્ષણ.’

૭૨—‘આધા થઇ’ ને બદલે ‘ભણી આવો.’

૭૩—ખ-પૂર્વાધનું બીજું ચરણ: ‘તેડી વિપ્ર મેલાપક નેઈ.’

અસી નહિ બીજી કાચ, મિ જોઈયા દેસવિદેસ.	
મોરકલા મૃગયોચની, વપુ હિ મોહનવેસ.	૯૨
દેસદેસાઠરિ હું લગો, નવખંડ નીરખી નારી.	
તોલિ નાવિ તારુણી હંસ તણિ આકારિ.	૯૩
દે ॥ દેવ ! તિ સું દરૂ ! અવથી ગતિ મંસારિ !	
રામારુપ વખાણના, મોરું હમરું આવિ બાહારિ.	૯૪
વરસ લગિ હ વર્ણવું, તોહિ ન આવિ છેક;	
કાઠી પિગિ રુપ વખાણીધ, જુ મુખિ નિર્દા એક ?	૯૫

અઉપધ

દેમદેમાણિ જોયા ફિરી, તે તણનિ બોયું વિતરી,	
મિ મનમાથી છાડૂ રાગ, પ્રથમ દેસ જોયો પ્રાયાગ	૯૬
જોઈ અયોધ્યા સરથૂતીર, મિથિયા, અ પા નિ આહીર,	
મધ્ય દેમની જોઈ નારી, નહિ સમોવડિ હ સદુંઆરી.	૯૭

શ્લોક

આહીર મગહા ચંપા કૌસંચા કૌશિની તથા ।	
વાન્યકુઙ્ગે પ્રયાગં ચ મેઘલા મધ્યદેશગા ॥	૯૮
કાલપીય ગુરુશૈષ કનુજં હસ્તિનાપુરમ ।	
પતન્મધ્યે ન વૃદ્ધયતે હસાતુલ્યા હિ સુંદરી ॥	૯૯

૯૨—ખ—વપુ હિ મોહનવેસ' સ્થાને 'નારી હંસિ વેસ' આ પછી નીચેની કડી ॥ :

'એક કન્યા વર યો વરી વરકન્યા તથા સાત,
પિરિ સુ નણુ તેહ તણી ? રહુ અણુબોધા રાતા'

અને તે ૧૭૪ માં કડી તરીકે 'ક' માં જાગમ આવે છે.

૯૩—ખ—આ કડીથી ૧૭૨ કડી મુધીની કડીઓ નથી

૯૪—ગ—'મોરું હમરું' આ વિ બાહારિ'

૯૭—ગ—પૂર્વાર્ બીજી ચરણ : 'મરીત્યકી ચ પા લેલી' "

અઉપધ

- ગોડદેસ જોયો કામરુ, હસ્તિનાપુર મિ જોયું ખરૂં.
 પંચરાટ નિ વારાણસી, માધવ જોયું બહુ દિન વસી. ૧૦૦
 ઊડીસાની ઉત્તમ નારી, યાદા વાસિ શ્રીદેવભોરાસિ.
 રેવાતટ મિ જોયું ભમી, નહિ નારી કો હંસા સમી. ૧૦૧

શ્લોક

- સગોઠં હસ્તિવંધં ચ, પંચરાટં ચ કામરુઃ ।
 ધારાણસી પ્રયાગં ચ મધ્યમસ્ય તથૈવ ચ ॥ ૧૦૨
 મગધેષુ માનિની રમ્યા રૂપલાયણ્યસંયુતા ।
 મૂર્ધદેશે નિરોક્ષેત, હંસાતુલ્યા ન સુંદરી ॥૧૦૩॥

અઉપધ

- અંગ, વંગ, કુરુક્ષેત્ર, કલિંગ, કોસલ, ગાહલ જોયું તિલંગ,
 ભક્ષધર, ઊડાણુ, વિરાટ, નહિ નારી કો હસનિ ઘાટિ. ૧૦૪

શ્લોક

- અગવંગકલિંગેષુ, કુલ્બુકઋષિ કૌસલઃ ।
 ડાહલોઢાણકઋષિ, જાલધરો ધરાટકમ્ ॥ ૧૦૫ ॥
 યમપ્રસથ નિરોક્ષંતે, નગરં સર્વશોભનમ્ ।
 મત્તદેશે ન મુદ્યંતે નાર્યાં હંસાસત્મા ધ્રુવમ્ ॥ ૧૦૬ ॥

અઉપધ

- દક્ષિણમાહિ દુર્ધરદેસ, જિહ્વા નારી નવધીવનવેસ;
 ત્રિકૂટ માલવની સખ્ય પેહ, નીરત કરી નિ નીરખી તેહ. ૧૦૭

૧૦૦—ગ—‘માધવ’ ને બદલે ‘મગદ’

૧૦૩—ગ—‘લગ્ન્ય’ ને બદલે ‘લગ્ન’

૧૦૪—ગ—નથી.

૧૦૭—ખ—‘સખ્ય’ ને બદલે ‘શિખ’ ‘નૃત્ય.’ ગ—‘દક્ષિણ દેસ માંહ દુરિયટ દેસ.’ ‘નિરત.’

તાપીતટ જોયું વિસ્તાર, શ્રીપર્વતની નીરખી નારી;
સવિ દેસ તમ જોયો ભગી, નહિ નારી કો હંસા સમી. ૧૦૮

શ્લોક

દૂરે ચૈય મહેદ્રઘ ઘનવાસઘ સિંધુલઃ ।
તાપી ધૈરવમગાહાટ ત્રિકૂટં માલવ તથા ॥ ૧૦૯ ॥
ઘો પર્વતઘ વિષ્કધા ચિષ્કધા મુદ્રલો ગુદિ ।
યતદેશે નિરીક્ષ્યતે હંસાતુલ્યા ન સુંદરી ॥ ૧૧૦ ॥

અર્થ

કૂકળુ કેરો દેસ નિધાન, જિહા શેફલ શ્રીફલ અતિપાન;
ત્રંબક નાસિક જોયા ફિરી, સૌરાષ્ટ્રકુત્રમુંદરી. ૧૧૧
પુર પિઠાણુ જોયું દિન બાર, મરહક જીનપુસ્તી નારી;
વિભનગર જોયું પ્રકમી, નહિ નારી કો હંસા સમી. ૧૧૨

શ્લોક

નાશિકં ચૈય સારાષ્ટ્રં ધૃતં ચ માલક તથા ।
પ્રકાશં મરહકું ચ પિઠાણ કુકળ તથા ॥ ૧૧૩ ॥
પેટાવટં ચ માંટાર કનઢી ધીજાપુરં ગતા ।
વૃષ્ટા યહુચિયા નાયોં હસાતુલ્યા ન સુંદરી ॥ ૧૧૪ ॥

અર્થ

પવિત્ર દેમ જિ ગંગાદાર, કુરુખેત્ર પૃથિવિમા સાર.
અનિપુહજૂં પ્રચિત્રીનું પીઠ, અમ્મમુખા તિહા માણુમ દીઠ. ૧૧૫

૧૧૧—ગ—‘પૃથિવિનું’ જીનુ’ ચરણુ : ‘ જિહાં શ્રીફલ સાર અમ્મગર પાન ’ ‘સૌરાષ્ટ્ર
કેરી જોય સુંદરી ’

૧૧૨—ગ—‘ પિઠાણુ ’ ને બદલે ‘ પદ્મ ’

૧૧૪—ગ—‘ પવિત્રમાં ’ બદલે ‘ પૃથિવિમાં. ’ ‘ સતગમ ’ પદેહું ચરણુ : ‘ વિપુલ
પૌત્ર પૃથિવિની પીઠ. ’

એકકર્ણ દીઠા જળકર્ણ, સ્નાનમુખા નિ વિષ્ણુઆભર્ણ
વેસરમુખા ખરનિ આધારિ, જડિતદેહ દીઠાં નરનારી. ૧૧૬
તે દેખીનિ રાગિત ખવલલા, વિમાંસીનિ પાછા વલા;
ધણિ પિરિ પૂંખ કારણ દેહ દમો, અસ્માં વિકટ દેસાગિરિ ભમો. ૧૧૭

૨લોક

ચંગાદારં, કુરુક્ષેત્રં, શ્રીકંઠં, હસ્તિનાપુરમ્ ।
ઈશાને અશ્વઘ્નપ્રાશ્ન, પદપાદા તથેય ચ ॥ ૧૧૮
શ્વાનઘ્નપ્રા કરિકર્ણા, સ્વરઘ્નપ્રા દુરાનનાઃ ।
પુંસહોસંપુટાકારા વૃશ્યન્તે રાક્ષસા इव ॥ ૧૧૯

અર્થ

ઉત્તર દેસ મિ ભોધું ધણું, પુરાસાણ મથુરા ગાજણું;
કાસમેર ભેધું કંદાર, એજદેસ હેમાચલ સાર. ૧૨૦
લાખણપુર નગર અદ્ભુત, સવા લાખ પર્વતના યુથ;
ગોરખપુરની નિરખી નારી, નહિ સમોવડિ હંસધૂંઆરી. ૧૨૧

૨લોક

નેપાલં, કેર, કાશ્મીરં, ગાજળ સુરસાળવમ્ ।
મથુરાં મ્લેચ્છદેશં ચ શૈવલં કેદારમંદલે ॥ ૧૨૨
ગિરિમાલાં સમસ્તાં ચ ગોરલં લક્ષણાપુરમ્ ।
મિથિલાદિકદેશસ્ય હંસાતુલ્યા ન સુંદરી ॥ ૧૨૩

અર્થ

મારુઆડિના મોહોટા દેસ, તિહા નારી નવયૌવનવેસ;
પાન કરી ભેધું ભલોર, ત્રિણિ દિન બપરિ મિ પોહોર. ૧૨૪

૧૧૬—ગ—‘એકકર્ણ’ બદલે ‘એકપગ.’

૧૨૦—ગ—ઉત્તરાર્ધ : એજદેસ હેમાચલ સાંત, લાખપુર નગર અદ્ભુત.

૧૨૧—ગ—પૂર્વાર્ધ : સવા લાખ પર્વત નિ બેઠ, ભોયો દેસ કરિયાબેઠ.

- ઈડરગઢ જોયું અજમેર, આણુગઢ છિ જોયણુ તેર;
કુંભલમેર જોયું અમ્હો લગી, નહિ નારી કો હંસાસમી. ૧૨૫
- ચિત્રકૂટ પહિલું ખપ કરો, જિજ્ઞેષી જન્મનિ અનુસરો;
મહદેસ મિ જોયો લગી, નહિ નારી કો હંસાસમી. ૧૨૬
- સીરાહી, જોયું નાધોર, જલધર, રતનાકરપુર,
રાણુપુર, મંડલગઢ સાર, નહિ નારી હંસાનિ આકારિ. ૧૨૭
- મિ ઘણો દેસ નિરખો નરનાથ ! અઠી વરસ જીપરિ દિન સાત;
દેસમાંહિ સીમ ગુજરાતિ, નગરમાંહિ શ્રીખંભાતિ. ૧૨૮
- એ સત્ય વચન માનુ રાજન ! જીવા તેહ તણું પરિમાણુ;
સમીપમ્ મહીસાગર પ્રભાસ, રનાનમાત્રે અવિચલપદવાસ. ૧૨૯
- ત્રંબસેન મોહોટો રાજન, તેહતણો લખમણુ પરધાન;
ખત્રીસક્ષણુ પૂરી સતી, લખમણુનિ ધરિ લીલાવતી. ૧૩૦
- હું તેહ તણિ ધિરિ જમ્ જીનરો, પ્રથમ મંત્ર લીલામ્ કરો.
લખમણુ પ્રેરો લીલાવતી, તુ મિ દેખી હંસાવતી. ૧૩૧

૧૨૪—ગ-‘યતન’ બદલે ‘મન.’ નાધોર’ બદલે ‘મોહોદોર.’ ‘જિ
પોહોર’ બદલે ‘આફેર.’

૧૨૫—ગ-‘કુંભલદેસ.’

૧૨૬—ગ-કહી નથી.

૧૨૭—ગ-‘નાધોર.’ પૂર્વાર્ધનું બીજું ચરણુ : જલધર જોયું તિ પોહોર.
ઉત્તરાર્ધ : રાણાપુર બલમનાદું સાર, ત્યાંહાં નારી નવિ હંસકુમાર.
આ પછી નીચેના શ્લોક સંસ્કૃત શ્લોક છે :

‘વિચિત્રકોટિઃ મેરુધારમુરદેશે સરસ્વતી ।

જાલંધરો દૈરાઽથ વાલુકોદધૌચ ॥

અજમેર સારો દેશ ઈડરગઢ શુભમંડલઃ ।

સ્તન્મલ્યે ન દૃષ્ટવાન્ હમાતુલ્યાં હિ મુદંરીમ્ ’ ॥

તેજ તનતણી સી કહીછ વાત ? શિવાનમે પાખલિ મઠ સાઠ;
 તે માહિ મોહોટો આવાસ, સાત ભૂમિ જિયો આકાશ ૧૩૨
 ભસ્ત કમાડ લોહકાના પાટિ, ભોગલિ લોહોટ સિ મથુ સાત
 સપુટ તાલા બીઝ સાર, તે કૂચી મૂકિ ભડારિ ૧૩૩
 પોહોર ખિઈની નોખતિ ફરિ, ઈણિ પિરિ સગ્ગ રક્ષા કગિ,
 તે જપગ રહિ પદમની, અસી ત્રિભોવનિ નહિ કામની ૧૩૪
 ચિત્રગપંદા આદિ અનેક, મેના કગિ દાસી ગત એક,
 રમતિ કરિનિ દિન નિગમિ, કરિ કાજ જિ મનનિ ગમિ ૧૩૫
 અસી નારી નહિ નવખડમાહિ, રપિ રવિમડલ રુધીય,
 તેર વરસનીવેસે વડી, રવય વિધાતા હાથિ ધૂડી ૧૩૬
 વદન મનોહર અદ્ર સમાન, નવયોવનભર, બીનિ વાનિ,
 સ્તન ઉત્તુગ અધુગ પ્રવાત, વેણિ દડ યસૂ મહાકાત ૧૩૭
 શિસ રાખડી જડિત લાન, ગાનિ ખિમતી ઝમકિ ઝાલિ,
 કઠિ મુક્તાદનહાર અમૂન, નિર્મલ નામિકા જીપરિ ફૂન ૧૩૮
 અક્ષ આનતા પ્રચિની અનિ, તેજિ કરિ ત્રિભોવન અનલલિ,
 આખિ વખાણુ કરુ કિમ કરી ? અણીઆલી નિ અજનભરી ૧૩૯
 તિ જોતા મન નરહ ધડિ આખિ જોછ ઇદ્રાદિક પડિ,
 નિમેય કરતા ઝમકિ વીજ, રગા દાત દાડિમના બીજ ૧૪૦
 સિદ્ધકી તિ સવિકા કીદિ, તિ આગલિ સહી કુડી લહિ,
 યતિ અનિ જોના કટિલક, કામી પુરુષ તણો સૂ વક ? ૧૪૧

૧૩૨—ગ- ભૂમિ ને બદલે 'આકાશ'

૧૩૪—ગ- ખિઈની ને બદલે 'પોહોરનિ' 'માગિનિ' બદલે 'લામનિ'

૧૩૫—ગ- 'કાજ' ને બદલે 'વાત'

૧૩૭—ગ- 'મનોહર' ને બદલે 'મોહન'

૧૩૮—ક- 'નિર્મલ લાલ' ને બદલે ગ 'લાલ'

૧૪૦—ક- 'તિ જોતા મન અનલલિ'

કાંકણચૂડી નિ મૂંઢી, રમ અમૂલક હીરમ 'જડી.
ચરણચિર પોતાંજરતણો, ઝોલીધ ખાપ કીધો ઘણો. ૧૪૨
નાભિ જોયાંતાં મગ ખલભાલિ, મુકસનકાલિકના મન થલિ;
હંસાતણું મુખ 'જોવું અસુ', જાણિ સોનિ કુંદણ રસુ ! ૧૪૩
લીલાઈ પાંગ ભરિ સુંદરી, ગજગતિ પાંગ અધકિ નેજરી.
નવ ખડિ ધત્રીસી ખારી પામિ બિ પૂજે ત્રિપુરારિ. ૧૪૪

શ્લોક

શ્યામાંહગી, નવયૌવના, શશિમુંહી, કામિમનોહારિણી,
કંઠે મૌલિકમાલિકા સુષિમલા, યા શુદ્ધવંશોદ્ભવા ।
દસ્તે કકળમુષ્તિકાસુજહિતા, કેયૂરદિવ્યાંધરા,
ધિર્ઘોષ્ટોષીનકુચમારમમિતા, પાદો રણન્નુપૂરો ॥ ૧૪૫

અરિપદ્મ

શ્યામામુખ સસિમર સમાન, મદન સુલોચન રૂપનિધાન;
સ્તાન ઉત્તુંગ અધરે બિંબ, જંઘ જસી બિદ્ધ કદલીસ્તંભ. ૧૪૬

(આર્યા)

શ્યામા સુંદરવદના ગજગતિમંદા સુલોચનાંચ તણી;
સુભગા પીનનિતંબા આશ જનિના બિંબાધરા તરણી. ૧૪૭
મદમૃગ સ્વરૂપિ મદા ગાભરી, મદભર આલિ સોચન તરિ;
દંહિરિ ખાતી પગપાં ભરિ, તેદનાં ચિમ ભવાની હરિ. ૧૪૮

૧૪૨-ક- 'વિચિત્ર' ગ- 'ચિર.'

૧૪૩-ક- 'હસંતાં' મુખ દીસિ અસુ.' ગ- 'હંસાતણું મુખ જોવું અસુ.'

૧૪૬-ગ-પૂર્વાધ 'બીજી' ચરણ : 'મનસા સોચન ભરિ પામ.' 'કદલી' ને બદલે 'કેવના'

૧૪૭-ગ-આ ૧૪૬ નંદરે નીચરે શ્લોક ૭ :-

'શ્યામા સુંદરવદના ગજગતિમંદા સુલોચના સા સા ।

સુભગા સન્નાનના તરણયતો નિતંબધારિણી ॥'

૧૪૮-ગ-આ ૧૪૬ નંદરે એક શ્લોક ૭.

વચન બોલિ સીક સાસતી, મુગધા સહિજ રમરિ ઉન્નતી.

દાવભાવ દેખાડછ હસી, અણિ ધ્રુવણી હીરવસી ! ૧૪૯

હસતી દીસિ બારે કાલ, પ્રેમ વધારિ નેત્ર વિસાલ.

હંસાવદન નિરખિ એક વાર, સકલ જન્મ તેહેતો આવવાર. ૧૫૦

સંગ કરિનિ સાહામું બેઠ, તવ કામી નર બિમલો હોઇ.

કામિનિ કામ તણો ભંડાર, પુન્ય વિના કિમ પામિ નાર ? ૧૫૧

શ્લોક

ભોગે પ્રવૃત્તેઽપિ તયૈઽ વૃત્તે, સંપદતે પ્રસ્ય મુલાન્યમિદ્વા ।

સ્તા કામિતો કામિજનસ્ય જોમિનો, ન લભ્યતે પુણ્યશતૈ-
ર્મુષૈર્નરૈઃ ॥ ૧૫૨

અર્થ

ધિક કવિતા જે એહેવૂ કવિ, જે રચાનામુખ સસિયર મીઠવિ;

દાવભાવ સોહાવિ ગાત્ર તે આગવિ સસિયર કૃણ માત્ર ! ૧૫૩

શ્લોક

ધિક્ તે દે મંદમતયઃ કુહ તે ચ સર્વે

યઃ સ્ત્રીમુક્તે ચ શશિના પ્રકરોતિ દક્ષી ।

લાઘવ્યસપ્રમકટાક્ષ નિરોક્ષિતાનિ

વોપપ્રસાદહસિતાનિ કુતઃ શશાંકે ॥ ૧૫૪

અર્થ

મુરતસમિ બપમવિ રંગ, કાર્ધ લાગિ કાર્ધ આપિ અંગ.

અપલ અક્ષ ઉનમિલન કરી, દીન વચન શાપિ સુંદરી. ૧૫૫

૧૫૦—અ—બારે કાલ’ બદલે ‘ક’ માં ‘દારપાલ’ છે.

૧૫૧—અ—બિમલો’ બદલે ‘બ્યમનો’ છે.

શ્રવણ વીણિ વિદ્યાત જ આલ, મુરતસ્વેદ પ્રસીઝિ ગાલ;
ધસા ભાવ કરિ સા જોદ, પુન્યવંત નર પામિ તેહ. ૧૫૬

શ્લોક

उपरोत्यतितानां किंचिदुन्नमितस्तनीनाम् ।
मधुरस्वरा मधुररसं पिवन्ति पुण्यजनाः केचित् ॥ १५७

અઉપર્ધ

સાંભલિ રાગ ! સાચું કહું, સંખ્યા રૂપતણી નવિ લહું;
ધુરિ યદી મિ જોદવી કહી, જાણિ મૂઝ આગલિ બીરી રહી ! ૧૫૮
મુખ જોતાં જોગીસ્વર ચલિ, શિવસનકાદિનાં મન ખલલલિ.
તેહતથું કિમ કરું વિવેક ? કીદિનાં રૂપિન ન આવિ છોક. ૧૫૯
મનમાં હૂતો બિલટ ધણો, તે પરમેસ્વરિ અવગણો.
હૈ ! હૈ ! દૈવ ન પોહોતિ આસ, કાલપીભ્યં થયું કપાસ ! ૧૬૦

હૃહા

રાગ ! તુલ કારણિ કરી, મિ દમિળિં બહ દેહ;
વરસાલિ વગડિ વસો, માદરા બિપરિ વૂઠા મેહ ૧૬૧
હોમિ હડખા ગડગડિ, ટાઢિ કંપિ દેહ,
ઝાકલ કાર પડિ ઠરિ, જાણિ વૂઠા મેહ ! ૧૬૨
સેજ સીયાલિ સાંભરિ સ્વામા કરાં મુખ;
રાગ ! તુમ્હ કારણિ કરી મિ વેઠાં બહુ દુઃખ. ૧૬૩
સીર મુરજ, તલિ વેલુ તપિ, અગ્નિ સમોવડિ માપ;
સીર બિધાડિ ચાલિયો ભરજીનાવાનિ માંદિ. ૧૬૪
ઝલ જલિ, ઝાંઝવા બલિ, નદિ સીતોદક વાપ;
આહ દિસિ દવ બિહલિ, ભરિજીનાવા માંદિ. ૧૬૫

૧૫૧—ગ-કઠા નીચે મુજબ છે :

‘ મધુરસ્વ નિખરાવા વાલ, મુરતસમે પરસીને ગાલ;
અસા ભાવ કરિ તાં જોદ, પુન્ય વિના ક્ષમ પામિ તેહ ? ’

૧૬૧—ક-વતારાધં બીજું ચરણ : ‘ બિપરિ મૂઝ વૂઠા મેહ. ’

ધૃષ્ટિ પિરિ દિન દોહિલિ ગમિ, કીધૂં હૂવું કામ;
 જો મુખ દેખત તેહનું તો આપત મૂઝ અનામ. ૧૬૬
 અવધિ માસ તણી ગઈ, જોમિ પડા મૂઝ હાય;
 રલૂખખૂં ફોકટ ચમું, જિમ કૃપણુનિ ધરિ આયિ.” ૧૬૭

અભિપ્રય

વિક્રમ ચરિત્ર વલતા જોલીઆ: “ અવધિ જીપરિ દિન કેતા થયા ? ”
 કહિ પ્રધાન નામીનિ સીસ, “ સ્વામી ! દિન હયા ચાલીસ. ” ૧૬૮
 વિરહવેધ લાગી રાજન, અંગ અનંગ જાગો સપરાણુ;
 વિરાઝો મન કરો વિચાર, ત્યાંહાં દેખું ત્યાંહાં હંસકુમારી. ૧૬૯
 રાજપાલ વખાણી જસી, રૂપિ મનોહર નિરખું અસી;
 જાજું પદ્માણી વેગિ વાજિ, તજું પ્રાણુ હંસાનિ કાજિ. ૧૭૦
 રાજપાલસું ત્રોડા તાગ, વાત કરતાં જોયો લાય.
 દિન એતલા સું કીધૂં ઘુમ્હે, આવી આજ જગાવા અમિહ ? ” ૧૭૧
 હાય ધસિ નિ ધૂણિ સીસ, અવધિ નહી ગયા ફાટા ત્રીસ
 જોગીનિ પિરિ લાગું ખ્યાન, હિતર દેઈ વાલો પરધાન. ૧૭૨

ફૂલ

“ રાજપાલ ! વજુ ઘુમ્હે, કર્મ કરિ તે હોય;
 વણસરજૂં કિમ પામીધ ? લખું ન છૂટિ કોય. ” ૧૭૩
 “ એક કન્યા વર સુ વરિ, વર કન્યા સિ સાત;
 પિરિ સું જાણિ કર્મની ? રહુ અણુમોલા રાજ ! ” ૧૭૪

અભિપ્રય

દિવસિ ધણા વહિ ગયા અંતરિ, મંત્રીવચન સંભારાં કુંઅરિ;
 વિક્રમચરિત્ર વિમાસણુ કરિ: એક વાર તે જોજો સુંદરી. ૧૭૫

૧૧૬—ગ-પૂર્વાધી જીજ્ઞું ચરણ : ‘ અંગઅંગચિ જાજિ કામ. ’

૧૭૩—ખ-આ કડી નથી.”

૧૭૫—ક-હત્તરાધ : ‘ સજ્જાં જ ’ ને બદલે ખ-માં ‘ સંભારાં. ’ ‘ પિરિ ’ ને બદલે ‘ ખ ’ માં ‘ કુંઅરિ. ’

પસ્થિમ દિસિ જો જિગિ લાણુ તો મુખ દીઠિ ખાજિં ખાણુ;

વલી પ્રતન્ધા લીહિ વડવીર, તુ મુખ દીઠિ પીજિં નીર. ૧૭૬

ધમિ કરતો ઘોડારિ નય, પાણીપંથા લાગો પાન.

પાય લાગી જોડયા દોય હાય, સણુ સાહાણુપતિ તુ મૂઝ સાથ. ૧૭૭

મુવણુ પદ્માણુ પદ્માણુ પૂંઠિ, તવ તાજણો લીધો કરમૂઠિ.

વારુ વાગો બગચિ બંધિ, કરવાલ જીહણી દોઝે કંધિ. ૧૭૮

પાકાં પાનિ પોહોરડો ભરી વિક્રમચરિત્રે હયવાગ જ ધરી.

પૂંઠિ થાપડી ચયો અસવાર, ચેત્યો પંચ ચાલ્યો તોખાર. ૧૭૯

પૂંછ ઝાટકીનિ પમલાં ભરિ, નાક વળાડિ નિં કર્મ કરિ;

પુરતલ જીવન મારિ મૂલિ, ધસમસ હિંડિ જીંડિ ધૂલિ. ૧૮૦

રાતિદિવસ રમતો પંચિ વલિ, દીઠિ વિંન ન આઠો ટલિ.

પવંત પોલિ દીઠો જિમ, પોહિ કૂટિ રવિ જોગો તિમ. ૧૮૧

વસતિવાસિ ગયો વડવીર, દીઠું સરોવર વારુનીર.

હાતણુ કરી આરોગા પાન, મનમુદ્ધિ દિ ઘોડાનિ માન. ૧૮૨

૧૭૬—ક—'લીહિ' ને બદલે 'ખ—' કરિ.' ઉત્તરાધનું બીજું ચરણ : નયણિ
દેખિ 'ખ—' પ્રતિજ્ઞા.

૧૭૭—ખ—'પાણીપંથા' બદલે 'ગંગાજલનિ.' ઉત્તરાધનું બીજું ચરણ
નથી. ગ—'ગંગાજલનિ.'

૧૭૮—ખ—ડીને ઉત્તરાધ નથી. ગ—ઉત્તરાધ બીજું ચરણ : 'રત્ન સોવણ'
સાથ લીધ'

૧૭૯—ક—'ચાંખ્યો પંચિ વલિ તોખાર.' ખ—'પોહોરડો' ને બદલે 'પુરૂરો.'
ઉત્તરાધનું બીજું ચરણ : 'ચમકતો ચાલિ તોખાર.' ગ—'પોહો.'
'ચેત્યો પંચ ચાલ્યો તોખાર.'

૧૮૦—ખ—'વળાડિ' ને બદલે 'ચટાવિ' ઉત્તરાધ : 'ધસમસ' ને બદલે
'મસ નિ વલિ.' ગ—'નાક ચટાવિ નિ ચટવેડિ.'

૧૮૧—ખ—'દીઠો' બદલે 'જીંડિ.' ઉત્તરાધનું ચાતુ ચરણ નથી.

૧૮૨—ખ—'વારુ' ને બદલે 'સીવાં.' ગ—'વારુ' બદલે 'નિમંબં.'

“તું જિતાવલો પલ અવાર,” પૂંઠિ ચાપડી થયો અસવાર;
હામનામ ન જાણિ રામ, સૂર્યપસાયિ નિરખતો જામ. ૧૮૩

પૂર્વછાંચુ

આબ્યું નગર અતિદૂકડું, રુડા પોલિપગાર.
સોના ઠેરિ કલસતેજો ઝલકિ રાજદાર. ૧૮૪

દોડો પ્રાતઃકાલે કરિ ત્રાંખાનો ગઢ સાર;
દૂર ચકો દોસે અસો તેજતણો લંડાર. ૧૮૪+૧

વાડીમાંહિ વનરપતિ ધણી, ચોહો પક્ષ નિરખિ રામ.
જાયાઠ જાળ જિભો રહો, કુધાતપાત અંપાપ. ૧૮૫

રંગિત ઝાડ સોહામણાં, રાતાં, નીલાં, રવેત,
પીલાં, કાલાં, જાંબૂઆં, પીરાળાં સંકેત ૧૮૬

જાયા દોઢી માલણી, આંપા ઠેરિ ઝાડિ;
સોલ વરિધિનિ સુંદરી, મોતી તપિ નિલાડિ. ૧૮૭

રાજા પૂછઃ “ સુંદરી ! કુણું નગરી ? કુણું ભૂપ ?
આડિ દષ્ટિ અતિધણું, નારી નિરખિ રૂપ. ૧૮૮

સ્તંભતીર્થ નંબાવડી, ગુહ ખંડિ જાણુંત.
આગલિ રમણાર ગડગડિ મહીયનદીનો કંથ. ૧૮૯

માલણીવાણી સાંભલી રામ અંપાબ્યો તોખાર.
તિહાં વિતપતિ દોસિ ધણી, નગરતણો વિસ્તાર. ૧૯૦

ટોડા તોરણુ ત્રિકલસાં, સહસ સ્તંભ, ગઢ ખાર;
મણિમાંણિકહીરે જડાં, તેજ કરિ ઝંખકાર. ૧૯૧

૧૮૩—ખ—પૂર્વાધ નથી. ઉચ્ચારાધ : ‘ હામ ’ ને બદલે ‘ જામ. ’

૧૮૪—ખ—કઠીઓ ૧૮૪ થી ૧૯૭ સુધીની નથી. ગ—આ પછીની કઠી ‘ ઠ ’
‘ ખ ’ માં નથી.

૧૮૬—ઠ—‘ પીલાં. ’

૧૮૭—ગ—‘ લલાટ. ’

૧૮૯—ગ—‘ ખંભાચતિનગર. ’ મહાનદીનો.

અઉપધ

અગ્નિતેજ અધારિ જસુ, પુર ઝનહલતુ દીસિ અસુ	
મહીસંગમનૂ આવિ ભગણુ, સધતા તીર્થતણુ આભગણુ	૧૯૨
દીડુ નગર જસુ કૈવાસ, દ્વરિ ચક્ર દીસિ આકાશિ	
જોયણુ બાર પાખતિ પ્રાકાર, હેમરતનમણિનેજ અપાર	૧૯૩
ધનહર ગોખ માનીઆ માહિ, સિદ્ધામન સોવનમિ ત્યાહિ	
જનમાન મોતીમણિતણુ, ટોડા તોરણુ દીસિ ઘણા	૧૯૪
ચિત્રસાતા નાનાનવરગ, પચસજન્મસુ વાજિ ચગ	
ઇન્દ્રનીનમણિ નીલિ વાનિ, કૌસ્તુભમણિ પીતાબર જાણિ	૧૯૫
વૈદ્યમણિતેજ મહારગ, ચદ્રકાન્તિ મણિ અમૃતમય અગ	
હીરાહેમગતનમય ઘડા, તે જીપરિ ત્રિકલસા જડા	૧૯૬
ગઢ મદિર કોસીસા જોય, ગગન ગોખ જ્યોતિ મન મોહિ	
ચદ્રઅક્રં પ્રત્યક્ષ તિહા દીહ, મહાવિચિત્ર અનોપમ પીઠ	૧૯૭
દીઠા કનસ, હેમમય રતભ, દીગી પતામ લિહિકતિ તિમ	
દીઠા તોરણુ નવા સાતગ, દીઠા સરોવર ખણિયા તિહા	૧૯૮
દીઠી કેલિઆખ વનિ રાય, દીગી ચપક જમવી જાય	
દીઠા વાહાણુ નિ વાવગ, દીગ અરહટ નિ પાવગ	૧૯૯

૧૯૨—ગ- 'મહીસંગમનૂ' ને બદલે 'મહીસામરનૂ'

૧૯૩—ગ- 'પાખતિ પ્રાકાર' બદલે 'તણે વિસ્તાર'

૧૯૪—ગ- 'સોવનમિ' ને બદલે 'સોનાનાં' 'ટોડા' ને બદલે 'કડા'

૧૯૬—ગ-પૂર્વાધ- 'મણિવૈદ્યતેજવરગ ચદ્રકાન્તિ અમૃતમય રમ

ઉત્તરાધ- જીનુ ચરણુ 'લિપરિ મુદર ઘાટિ ઘડા'

૧૯૭—ગ- 'મહાવિચિત્ર' બદલે 'મહાચિત્ર'

૧૯૮—ખ-ગ-ઉત્તરાધ-દીઠાં તોરણુ નર ને જિહા દીઠા સરોવર ખણિયાં તિહાં' ને બદલે 'દીઠાં તોરણુ નવા સાતરાં, દીઠા સરોવર વાડી તહાં' ગ- 'વાડિ તહાં' બદલે 'વાડીમાહિ'

૧૯૯—ગ- 'જમવિ' ને બદલે 'જુડિ'

દીડી પોલિ હેમમય સ્તભ, દીડી દસવિધ નામિ ૨૭
 દીડા હાટ જસા કૈવાસ, દીડા નયણિ વિચિત્ર આવાસ ૨૦૦
 દીડી સેરી રૂઝડી રાય, લખમણરાજિત તણિ ધિરિ જય
 લખમણુનિ ધરિ પોહોતો જિમ, લીનાવતીધ દીડા તિમ. ૨૦૧
 સુવણુ કરવી બિહુ કર ધરી, સુકલેણી સાદામી સચરી
 બેટા બણી મોલાબ્યો જિમ, કરી જૂદાર નિ જિમો તિમ ૨૦૨
 અશ્વ આપો પોનિયાનિ હાથિ, લીનાવતીધ લીધો હાથિ
 ખાટિ તમાઈ નિરખિ જિમ, તતક્ષણુ રાજિત બિહુ તિમ ૨૦૩
 અશ્વ જિતારિ બાધો એહ, ખાણુયાસણી દીધી તેહ
 પૂછી વાત પરહણુગતિ કરિ કરણુ દેસ જીધુ તુમ્હતણિ ? ૨૦૪
 કવણુ કારણિ એકના આજ આ યા આહા તે કહો મહાગજ ?
 વિક્રમચરિત્ર કહિ, 'લીનામાત' વિક્રમાદિત્ય અહારા તાત ૨૦૫
 જિજ્ઞેણીદિસિથી આવા આમ, સહી છિ એક તુમ્હ સરીખુ કામ
 મેહેલા મહાન કરિ વિચાર, એક લેધ આવી તાત વાર ૨૦૬
 પાટ પોતીજિ આદરિ કરી, ત્રાખાકૂડી પાણી લરી
 અધોલિ કરી માડી આડણી, તાત પુહુટો જિજ્ઞેણીધણી ૨૦૭

- ૨૦૦—ખ—'નયણિ' ને બદલે 'મનદર' ગ—'વિચિત્ર' બદલે 'ચિત્ર'
 ૨૦૧—ખ—ઉત્તરાધ—'પ્રથમ ચરણુ' 'પોલિ રાય પધારો જિમ'
 ૨૦૨—ક—'દોહ' ખ—'બિહુ' ક—'બેટા' ખ—'બાધવ' ગ—
 'કરવી' બદલે 'કરવણી' 'સુકલેણી' બદલે 'સુકલ વિદ્યા'
 ૨૦૩—ખ—'પાસિ' ને બદલે 'હાથિ' ઉત્તરાધ—'પાટિ'
 ૨૦૪—ક—'જિતારિ' ખ—'બરડિ' ઉત્તરાધ—'પરહણુગતિ કરી' એ
 'ક'માના પાઠને બદલે 'કવણુ પરમણિ' ગ—'પરહણુગતિ' ને
 બદલે 'પડીગણુ'
 ૨૦૫—ખ ગ—'કારણુ' ને બદલે 'મપારિ' પૂર્વાધ—'બીજી ચરણુ અહો
 બણી છિ કસુ કામ ?
 ૨૦૭—ખ—'પાણી' બદલે 'નીરિ'

લીલા કહિ: “રાગ! અવધારિ, બોજન કરુ ઘૃમ્હિ કુલ જિઆર.”

રાગ કહિ, “હું જૂખ્યો સહી, છુ કુલ જિઆર લરીધ કહી? ૨૦૮

નયણે નિદ્રા આવિ માત! વેલા એક મ કરસ્યો વાત.”

લીલા કહિ, “સવિ મેડલી સણો, બોલી લાવિ રખિ લણો.” ૨૦૯

અણુબોલ્યો આવો ઈણિ ઠાય, જાંઠા જાગિ જિજ્ઞેષીરાય;

દીધું દાર તીકલીઆં જેહ, રાગ રેવંત ધવલરિ બેય. ૨૧૦

આવી લીલા જિબી જિમ, લખમણરાગિત પધારા તિમ;

તવ દીધી જિન્હી અંધેલી, રાલિદાલિ બોજન ધૂતધોલ. ૨૧૧

બોજન લેષ બલી પિરિ કહિ, લીલા લાગિ બોલ ન લહિ:

“સુણો સ્વામી! અઠહારી લાખ, ધોડો એક લહિખિલ લાખ. ૨૧૨

પુરુષ એક પ્રાહોણો રાય, મિ પોદાડયું છિ ધરમાંહિ.

જોતા મોહ લાગો મનમાંહિ અસ્યો અથ નહિ જૂતજમાંહિ. ૨૧૩

જાજ જુજ મ લાજ વાર, તેજ તે નિરખો તોખાર.”

લીલા બોલિ લખમણ મયો, ખાર બધાડી બોલો રહો. ૨૧૪

પાણીપંથો નિરખો જિમ, હેમ પલ્લાણી દોડો તિમ;

જો આપેરા લખમણ જાજ, રતનડીકસું પોદયો રાય. ૨૧૫

દીધું દાર આબ્યો આગણિ, ‘લકિત બલી પિરિ કરત્યો કાણિ;

એ કહીધ જિજ્ઞેષીધણી, હય અદી આબ્યો હસા બણી.’ ૨૧૬

લખમણ કહિ, “લગ પરહરો, એ બાંધવ ઘૃમ્હ બાંહિ ધરો;

મૂઝ પરિવાર નહીં બાંધધરી, મિ આખોપું આખું જરી. ૨૧૭

૨૧૦—ખ—‘રેવંત પોદું ધવલરિ બેય.’

૨૧૨—ખ—‘રેહ’ ને બદલે ‘જુજ.’

૨૧૩—ખ—‘વર્તરાધ’ નથી. જ—‘મન ધણે.’ ‘જૂતજલે.’

૨૧૪—ખ—‘પૂર્વાધ’; બહુ જુજ મ લાજ વાર, તમે તિ જુજ કસો તોખાર!

૨૧૫—ખ—‘નિરખિ’ ને બદલે ‘પરખિ.’

૨૧૭—ખ—‘ધરો’ બદલે ‘મહેલ.’

ભોજન લો ભક્તિ ભલી કરો, એ રાજખીજ રખિ મનિ કરો;
 એ લલુજી લોપાવો લાજ, કહિસઝ તુજ ને હોસિ કાજ. ૨૧૮
 તે પૂછિ અમ્હ આગલિ કહો, રાતિદિવસ તુમ્હે જમલાં રહો."
 લખમણુ ચાલું રાજદારિ, જમ જમતું લીલાનારિ. ૨૧૯
 "મુખ છાંટે, નિદ્રા પરહેરો, ભોજન કવલ બિચાર જ કરો."
 રાજા કહિ: "સણિ લીલાનારી ! જા' ન દેખું હંસાકુમારી. ૨૨૦
 'ભોજનનીર મિ નીગ જ લિજી', પોહોર વીસ હય જોપરિ રહો;
 પાલ્યો મેમ, કરુ પરમાણુ, ભોજન કરું તુ સિવની આણુ." ૨૨૧
 'લીલાવતીનિ વિમાસણુ પડી, અણુમોલી રહી અધધડી:
 "હસિ કેમ' ને મોહોટો વાત, હવિ હંસામો સાહાસિ હાય." ૨૨૨

હૃદા

કિંતિ ચટકો નીસર્યો, મનસું કરિ વિચાર;
 રાજિતિ રાજસભા ચકો ધરિ આવ્યો ભરતાર. ૨૨૩
 નર વર્ષણિ મન ચૂકસિ, અમ્હ આગલિ કહું ઈમ;
 લીલા લખમણુનિ કહિ, "કહો કરીસિ કિમ ? ૨૨૪
 જમીષ તો જુગતું નહીં, એ અસત્ય એક વાર;
 એ ભૂખ્યો આપણુ જમું એ કીંદિ અવિચાર." ૨૨૫

- ૨૧૮—અ—હતરાધ: એ લલુજી લોપાવ લાજ, કહિસઝ ને મનમાંદિ કાજ.
 ૨૧૯—ખ—હતરાધ' નથી. જ—' હય જોપરિ ' બહલે ' એ પૂછિ ' ભોજન
 કરુ તુ ' બહલે ' પાછું નહિ તો.'
 ૨૨૨—ગ—' અધધડી ' બહલે ' એક જ ધડી.'
 ૨૨૩—ખ—કડી નથી. જ—' ચિંતાઈ ચીવટ પડિ.'
 ૨૨૫—ગ—પૂર્વાધ' બીજું ચરણ: ' અસત્ય એવી વાત.' હતરાધ: ' એ
 ભૂખ્યા ભોજન કરીએ એ આપણિ અવિચાર.' અ—પૂર્વાધ' યહી
 નીચેની કડી છે:—
 ભોજન નીર જામ ઈણિ લીયા, પુછુર વિસ ઈણિ પિરિ રહો.
 નર કરિ હિ સદામિવની આણુ, અણુ જામ કરું પ્રમાણુ.

ચરિત્ર

લીના કહિ, “કંત ! અરધારિ, હવે કિમ દાખવો હંસકુમારી ?
 હવે જલિ કાઈ કરો જાપાય, જોણિ પ્રકારિ જમિ રાય.” ૨૨૬
 લખમણ કહિ, “લીના ! સાલનો, એ કહીય કયા કાખલો,
 માસદિવમની અવધિ ગઇ, હસાકૂ અરી અનેરી ચઇ ૨૨૭
 કોનોજનો આખો પરધાન, પગ પખાલી આપ્યા પાન,
 કીધા લગન હૂઆ દિન બાર, આગનિ ડોભા દિન અકાર ૨૨૮
 કનુજનો રા આવિ ધંદા, એવડી ગ્રહિગતિ ધાલુ કિદા ?
 ત્રબસેનરાજ જાણસિ, અણખૂટિ આપણુનિ આણસિ.” ૨૨૯
 અસી વાત લીના અરધારિ, બિહ પિરિ માદલ વાજિ બારિ
 લીના કહિ, “કંત ! છુમે સુણો, અમા બોલ કસ્યાનિ જણો ? ૨૩૦
 કૂ અરી વાતો કહી તેડીય, રાયનિ દર્શનિ દેખાડીય”
 લીનાગોણિ લખમણ ગયૂ, રાય આગલિ જઈ જોભો રહૂ. ૨૩૧
 નામી સીમ નિ દીધ નોહોતરૂ, હસકૂ અરીનય વાતો કરૂ,
 રાજ કહિ, “સુણિ લખમણરાત, એ બીજી વાર મ કરસ્યો વાત ૨૩૨
 હસા હેડી તો જીતરિ જો પરણી તે આલિ સાસરિ,
 ધરિધરિ તેડા આવિ ધણા, લાડકોડ એ પરણ્યા તણા” ૨૩૩
 લખમણિ રહ માડિ ધણી, વાયક વસ્યો ખલાયતધણી,
 કહિ પ્રધાન, “સુણો નરનાથ ! રાજ્ય આપણૂ હસાનિ હાથિ ૨૩૪

૨૨૬—ગ ‘હવે બંને’ હવડા થકા’ ‘જયમ રાયનિ જોજન કરાય’

૨૨૭—ખ-ગ-ઉત્તરાધ’ ‘અવધિ’ ને બંને ‘મહોત્ત’

૨૨૯—ગ—‘અણખૂટિ આપણુનિ આણસિ’ બંને ‘તો અણખૂટિ મરણુ આણસિ’

૨૩૦—ખ-ઉત્તરાધ’ બીજી ચરણ હીજી બાબ કસા મહનિ બણ ?’

૨૩૧—ખ-ઉત્તરાધ’નુ પ્રથમ ચરણ વદમણરાજિત તતક્ષણ ગયૂ’

૨૩૨—ગ- કરસ્યો’ બંને ‘મહેર્યો’

૨૩૩—ગ-ઉત્તરાધ’ ‘અમ ઘેર તેડા આવિ ધણા લાડકોડ પહોચે પરણાતણા’

૨૩૪—ખ-આ કડી નથી ખ—‘હસાની’ બંને ‘જેહનિ’

તમ્હ સરખૂં બોજન કરસું અમ્હે, આગલિયી પધારો તુમ્હે.”
 રાય કહિ: કાં ન આવીઈઈ ? છોકું ધિરિ લૂખૂં ચાખીઈ, ૨૩૫
 રાય કહિ: હંસા નોતરો, જાઉ જાઈ સગઈ કરો.
 તાં રાજસોઠે સંબલાળ્યું સહ, રાણીદરવાહીજ ખહ. ૨૩૬
 કહિ નોહોતરું નિ ધરિ જાય, કરિ સગઈ જે જ્યમ યાય;
 જીઠી લીલા આદર કરઈ, તે સહજો તિમ અણસરિ. ૨૩૭
 અમપાનની આયત યાય, લખમણુ જઈ નિ લાગો પાય;
 તેહનિ જાલટ અંગિ ન માય, “તૂં લલિ પધાર્યો ભૂષતિરાય! ૨૩૮
 અમ્હ ધિરિ આજ વસ નિ યાગ, પુનિ અમ્હે પામા પ્રયાગ;
 અમ્હ ધિરિ આજ બ્રહ્મ નિ ઈસ, અમ્હ ધિરિ આજ

સ્વયં જગદીસ. ૨૩૯

અમ્હ ધિરિ આજ ઈદ્ર નિ અપજરા, અમ્હ ધિરિ આજ આકા નિ ધરા;
 અમ્હ ધિરિ જીજવ મંગલ ખહ, રાય આવિ આનંદું સહ. ૨૪૦
 ધનિ હું નિ માહકું પરિવાર, અમ્હ ધિરિ આજ લયો કેદાર;
 કૃતારથ ધમ્મ રુધિ અમ્હ તણી, ધિરિ આળ્યો જીજેણીધણી.” ૨૪૧
 મોહોલ માલીયા ધયાં પવિત્ર, ભલિ પધાર્યા વિક્રમચરિત્ર;
 પુરુષ પોહોઠો હેઠિ ચોગિનીપીઠ, વિક્રમચરિત્ર તે નવણે દીઠ. ૨૪૨

૨૩૫—ક—ઉત્તરાધ: ‘રાય કહિ કિ મનાવીઈ છોકું રહિ લેઇ રહ્યુ હમ્મય.’

૨૩૬—ખ—ઉત્તરાધ: પ્રથમ ચરણુ ‘વિક્રમચરિત્રનિ લાગું પાય.’ ગ—
 ‘અત્તનીરની આરત યાય.’

૨૩૯—ક—ઉત્તરાધ: પીચું ચરણુ ખૂદે છે. ગ—‘બ્રહ્મનિ ઈસ’ ખદ્યે
 ‘અંબા નિ ઈસ.’ ‘સ્વયં’ ખદ્યે ‘સુકિત’ કહી ૨૩૯ થી ૨૪૨
 નાં ચરણે. ‘ખ’—‘ગ’માં જિવતાંસુવતાં છે.

૨૪૦—ખ—ઉત્તરાધ: અણ ધરિ હૂં અતિરંગ, અણ ધરિ આજ આદસુ
 માંદિ ગંગ’ ગ—ઉત્તરાધ: અણ ધરિ આજ હૂં અતિરંગ, અમ ધરિ
 પ્રસત હૂં મહીંગ’

૨૪૧—ખ—કહીઓ ૨૪૧, ૨૪૨ નથી. ગ—પૂર્વાધ: અમ ધરિ આજ હૂં આ
 ઉદાર, અમ ધરિ આજ હૂં કેદાર.’

૨૪૨—ખ—ઉત્તરાધ: પીચું ચરણુ: ‘કહ્યું તમ્હારું રાજ કરિ.’

વિક્રમચરિત્ર વચ્ચે ધમિ કહિ, “રાજપ્રધાન ! તું જિભો રહિ,
 ગ્રામ પ્રસિધ સાંભલી પરિ તો હું આવ્યો છુંદારિ ધરિ.” ૨૪૩
 જોઇ નીચું વચી કયો જૂદાર, “જૂપતિ ! અમ્હસું એવડો ભાર ?
 કણું અમ્હારું જુ ગુમે કરુ, ખાર જિવાડિ રખિ નીસરુ.” ૨૪૪
 ગય પોઠાડી આવ્યો જિમ, કહે નારીઃ હવે કરીસિ કિમ ?
 હજ રસોઈ તમે તેડી રાય, જે જિમ આવિ તે તિમ જાય. ૨૪૫
 રાજ આવ્યું સપરિવાર, પાવખીતણો ન લાલિ પાર;
 ધડી ચ્યાર ચટ્ટી છિ જિમ, ત્રંબસેનરા આવ્યું તિમ. ૨૪૬
 એક તાતિ પાણી કરિ અધોતિ, એક ચંદન મુકડિ ઘોલુ;
 કસ્તૂરીકેસરસું સાર જિગટ રાજઅગિ અપાર. ૨૪૭
 જોજન કરી પધારા રાય, જે જિમ આવિ તે તિમ જાય;
 સદસ વીસ આવ્યા અસવાર, પાવાતણો ન લાલિ પાર. ૨૪૮
 સદસ વીસ આવી પાવખી, રાણીયર પૂંઠિ મુમ્મ સખી;
 લખમણરાજિત તાં પૂંઠિ ગયો, રાજ આવલિ જિભો રહ્યો. ૨૪૯
 “રાજજી ! જુ આવસ હોય, હંમકુંજરી પધારિ સોય.”
 યા વેગિ આણી પાવખી, એક સાહેલી પૂંઠિ મુમ્મ સખી. ૨૫૦
 પાયક સાથિ છિ પંચાસ, પાવખી મેહેત્રી કહિ મ જાત્રી તાસ;
 રીત કરી વધાવિ રાય, પાખલિ સદેશ વીંટિ જાય. ૨૫૧
 લખમણની તિ પોલિ ગયા, પાયક સથલા જિભો રહ્યા;
 મંદિરમાહિ પુહુતા જિમ, લોલા માન દીધ છિ તિમ. ૨૫૨

૧ ૨૪૪-ખ-‘જૂપતિ’ ને બદલે ‘રાજ.’

૨૪૭-ગ-પૂર્વાધ’ બીજું સરણુ: ‘મુકડચંદન સરસા ચોડ’

૨૪૮-ખ-ગ-ચરણો જિવડાંસૂવડાં છે.

૨૫૦-ગ-ઉત્તરાધ’ બીજું-સરણુ: ‘એક હંજરી પૂંઠિ મુમ્મ સખી.’

૨૫૧-ગ-‘વધાવિ.’

૨૫૨-ખ-‘મંદિર માહિ.’ બી-‘મંદિરમાંદિ.’

આગલિ આવી જિભી રહિ, “ હમા ! પધારો ” લીલા કહિ	
બાહિ ધરી બિસારા પાટિ, કસ્તૂરી આણી ખલિ વાટિ	૨૫૩
ત્રાખાડિ તાતૂ વારિ, હમૈં નાહી હ સકુમારી,	
આણી આપૂ ઝેરૂ ચીંગ, પચવરણ કાચલીધ હીર	૨૫૪
લીના બુદ્ધિ વિભાસિ ધણી, રસોમણિ તેહી આપણી,	
હતી સહેની જિ હ સા સાચિ, જમાડવા આવી તેહનિ હાચિ	૨૫૫
હ સકુઅરી એકથી લઇ, લીનાવતી તિહા ગૂઝિ ગઇ.	
“ તૂ રુહી નિ રાજકુમારી, તૂ સરખી નવિ દીસિ નારી	૨૫૬
તૂ નાહાનાથી નરતૂ બોવતી, હોરૂ માહિ ન જખ્યાતી છતી,	
તૂ ગરહામાહિ ગરવી દીસિ, કૂઅરી ' વુન્દિ ન ચદિ રીસ	૨૫૭
જુ એક તૂ માહારી વાત લહુ, તુ એક વાત તહમ આગલિ કહુ ”	
હ સા કહિ, “ સુણિ લીનામાય ' મૂઝથી વાત ન જાણિ રાય	૨૫૮
જે મનમાહિ હોઇ તિ કહો વાત, ધરમાહિ બાધુ રાજ સાત,	
તે છોડી મેદેનુ પરભાતિ, સીની કાચ ન જાણિ વાત	૨૫૯
મૂઝથી વાત ન બાહિરિ પડિ, મૂઝથી વાત ન ચજિરિ ચદિ,	
મૂઝથી વાત ન જાણિ હોય, સાચી વાત કહો મૂઝ સોય ”	૨૬૦
લીલા કહિ, “ સુણિ હ સામાય ! વિક્રમાદિત્ય જિજ્ઞેષીરાય	
વિક્રમચરિત્ર તેહેનૂ સૂત હોય, ત્રબસેનરા જાણિ સોય	૨૬૧
રાજપાન તેહેનો પરધાન, જે વુન્દિ આપા ફોફલપાન,	
માસાદિવસ કેહેડે મોલી ગયૂ, ત્રબસેન ત્યાહા નવિ રહ	૨૬૨

૨૫૪—ક—હતગાધનુ બીજુ ચરણ ખૂં છે તે ‘ ખ ’ માથી લીધુ છે
ગ—હતગાધનુ પ્રથમ ચરણ ‘ આપયુ હતમ કારુ ચી ’

૨૫૫—ખ—આ કડી નથી

૨૫૬—ગ—‘ ગુઝિ ’ બદલે ‘ ગુલે ’ ‘ દીસિ ’ ને બદલે ‘ દીડી ’

૨૫૮—ક—‘ વાચા ’ ને બદલે ‘ વાત ’

૨૫૯—ખ—‘ સીનિ ’ ને ‘ સાનિ ’

૨૬૦—ગ—‘ ચજિરિ ’ બદલે ‘ ચહટિ ’

૨૬૨—ગ—‘ કેહેડે ’ બદલે ‘ ગડે ’

- કેહું બોલીનિ કીધું નાત્ર, તે વર આવ્યો તૂઝ મુખયાત્ર;
અત્રનીર આવ્યો છિ તજી, પલી પાણી નથી પીધું અજી. ૨૬૩
- તૂઝ મુખ દીઠિ બોજન કરિ, નહિ તો રા અણખૂટક મરિ.
હેહું જોઈનિ હંસા કહિ, “રાજકૂંઅર તે કિહા રહિ?” ૨૬૪
- લીલા કહિ, “હંસા ! અવધારિ, અમ્હે બોલું છું” તિ આધારિ;
અતુલરૂપ જિજ્ઞાસીરાય, મિ પોઢાડો છિ ધરમાહિ. ૨૬૫
- જુ આસો જઈછિ તેણિ કાય, તુન્દિ દેખાકું જિજ્ઞાસીરાય.
હંસા જીડી આગલિ યાય, બાંદિ વધગી બિહુ જાય. ૨૬૬
- બાર જિઘાડી ધરમાં જાય, જિહાં પોઢો છિ જિજ્ઞાસીરાય.
હંસા હેહું જોઈ રહી, લીલાવતીઈ વાત ઈમ કહી: ૨૬૭
- “જાં જઈ આવું ધરનું કામ, તાં મ હંસા ! છોડસિ કામ.”
દીધ દુઆર ગઇ લીલાનારી, રાગ નિરખિ હંસાકુમારી. ૨૬૮

રાગ સામેરી

- દેખિ અંદ્ર સરીખું વદન, દેખિ હીરા સરીખાં નયણ;
દેખિ માંમ સિંદૂરિ જયો, મધ્યક્ષકે જાણિ ચિત્રા તણો ! ૨૬૯
- દેખિ અધુર જિભા પરવાસ, દેખિ વેણિ સુરંગી વાસ;
દેખિ મણિ માયિ રાખડી, ખરે હીરિહેમિ જડી. ૨૭૦

૨૬૫—ખ—‘અતુલરૂપ’ ને બદલે ‘જિ કીલિ.’ ‘ધર’ ને બદલે ‘મંદિર.’

ગ—‘અતુલરૂપ’ બદલે ‘મહારૂપ.’

૨૬૭—ખ—‘પોઢો’ ને બદલે ‘બિટો’

૨૬૮—ખ—‘દુઆર’ ને બદલે ‘બાર.’

૨૬૯—ખ—આ ઉપરનો રાગ સ્વામેરી ‘ક’ માં નથી. ‘સરીસાં’ ને બદલે ‘જલકિ,’ ‘ચિત્રા’ ને બદલે ‘ચીતડ’ કૃષ્ણમાં હંસાવતીના સૌંદર્યવર્ણનની પંક્તિઓમાં હેરફેર છે. ગ—હરી. ‘ચિત્રામણિ’ બદલે ‘ચાતુરી’

૨૭૦—ખ—‘વેણી’ ને બદલે ‘જીણા.’ ઉત્તરાધનું બીજું ચરણ: ‘ખરી લાલ કોસીસિ જડી.’ ને બદલે ‘ખરે દિરલે હેમિ જડી’ ગ—‘દેખિ વેણ સુવંશી વ્યાત.’ ‘ખરિ લાલ કોસીસે જડી.’

- દેખિ નાક જિસું તિલકૂલ, બિપરિ મોતિનૂ નહિ મૂલ.
 દેખિ કરના નખ જાણિ વીજ, ર આ દાત દાકિમના બીજ. ૨૭૧
 દેખિ જાગ જસા કેવસતલ, જાણિ નારી વિશેષિ રલ ।
 દેખિ નાક જસૂ તિલકૂલ, બિપરિ મોતિનૂ નહિ મૂલ. ૨૭૧+૧
 દેખિ જાણિ કાનિ જડી, બિપાર મોતિની બિદડી,
 દેખિ ઉર જસૂ માતજ, કરપથ્યવ જાણિ ચોલગ । ૨૭૨
 દેખિ અસી કરઆગુની, જાણિ પાકી ચોલાફી ।
 દેખિ હાથતણી મૂઠડી, મણિમાણિકહીરાઇ જડી ૨૭૩
 દેખિ હીરાબિલિનો હાર, અસો અ જતણો સણગાર,
 દેખિ વેણી અનનબતી અસી, જાણિ નાગપૂછડી જસી । ૨૭૪
 દેખિ કડા અનિ કાકણા, મોતીદીક અમૂલિક ધણા,
 દેખિ ભમર રહા રણુઝણિકવિમધુસદન ધણિ પિરિ ભણિ ૨૭૫
 ધણિ અ ગિ દીડી નારી, હેફૂ જોયુ રાજકુમારી
 રાજકુ અરી અવલોકિ રાય, પદ્મઆક તસા દોષ પાય ૨૭૬
 અતિસદેશમય રૂપ અપાર, જાણિ કદર્પનો અવતાર ।
 હહધ અબા ધરિ માય, કાચ મૂઝતણુ તૂઝથી યાય ૨૭૭

૨૭૧—ખ કતરાધતુ પ્રથમ ચરણુ ‘નિમેસ કરતા જાણિ વીજ !’ ને બદલે
 ‘દેખિ નખ જાણિ વીજ ।’

૨૭૧+૧—ક—ડી નથી તે ખ—માથી લીધા છે

૨૭૨—ખ—પૂર્વાર્ધ બીજુ ચરણુ ‘બિપરિ મોતિની બિદડી’ ને બદલે
 ‘પાખવિ ભમતી મોતીધ જડી’ જ—‘દેખિ જાન કાન જેવડી
 પાખન ફરતી મોતિ જડી’

૨૭૩—ક—‘મગની ફૂલી’ ‘મોતી’ ને બદલે ‘હીર’

૨૭૪—ગ—‘હીરાબિલિનો હાર’ બદલે ‘એકાબિલિનો હાર’

૨૭૫—ક—‘બિપરિ ભમરિ’ ખ—‘ભમર રહા’ જ—‘કડાં અનિ’ ને
 બદલે ‘કર તણા’

૨૭૬—ખ કડી નથી

- કુંઝર જસ્યો કેલિનો ગાભ, જાણિ પડતું દીસિ આભ !
 પૂજું ગોરીનઘ લાગું માય, મૂઝ વર કુંઝર દેજો માય । ૨૭૮
- વદનકલા પરિપૂરણ સોલ, ઝઘકિ ઝઘકિ બેહુ કપોલ;
 દેખિ આંખિ અમીરસકૂપ, જોતી લપતિને પામિ ભૂપ. ૨૭૯
- નિશ્વવટિ આડિ અનોપમ સાર, અદ્ધઅંદ્રકેરે આકારિ;
 ધનુષાકાર ભમરના વંક, વેણી જાં આવિ કટિલંક. ૨૮૦
- દીઠા વાલ સુરંગ અપાર, મસ્તકે જીપરિ સોખ્યા સાર;
 અંત્રાસણ નાંખિનિ ચીર, જાણિ બેઠો બાવનવીર ! ૨૮૧
- નાસિક તેલ તણી જિમ ધાર, દાંત જસા હીરાઆકાર;
 કાને કુંડલ ઝઘકિ અરયાં, રતન અમૂલક સોનિ રસ્પાં. ૨૮૨
- તપિ તેજ જિમ તારા જમ્, મુક્તાફલનું પાણી અમ્મ;
 જીહ્વું વચ્ચ અનોપમ સાર, તેમાંહિયો ઝઘકિ હાર. ૨૮૩
- જડાવ' માટ સોનારી ઘણા બેઠા દેસદેસાગરિ તણાં;
 તેણિ ખાંતિ કરીનિ ઘડી રતનજડિત હાથિ મૂદ્રડી. ૨૮૪
- સૂર્યતેજ તપિ જાણિ ખરું તિમ અંગ સોહિ નવ ધરું !
 કહિ કવિતા : હું સાચું કહું, સંખ્યા રૂપતણી નવિ લહું. ૨૮૫
- વિધાતાનું કરું વખાણ, સવિ સરખાં જોડાં સંધાણ;
 કહિ કવિતા : કિમ કરું વિવેક જો મુખમાંહિ જિજ્ઞા એક ? ૨૮૬

૨૭૮—ક-પૂર્વાર્ધનું પહેલું ચરણ: 'મમ' ને બદલે 'ગામ.' બીજું ચરણ:
 'જાણિ સાટ સોલ' સોવણ' ને બદલે 'જાણિ પડતું જાણિ આભ !'
 —ખ-કડીઓ ૨૭૮ થી ૨૮૭ નથી.

૨૭૯—ગ-નથી.

૨૮૦—ગ-નથી

૨૮૧—ગ-પૂર્વાર્ધ: દીઠા બ્યાવ સોલંગા ખરા, મસ્તકે જીપરિ મેદેલા તરફ

૨૮૨—ગ-વૃત્તાર્ધે બીજું ચરણ: 'રતન અમૂલિક દીરે રસ્પાં.'

૨૮૪—ગ-ચરણો બેઠાંસૂઠાં છે.

૨૮૬—ગ-'કવિતા' બદલે 'બ્યાસ'

૨૫ જોઅંતાં રાજતણું, હૈડિ હંસા વિમાસિ ધણું.

“આદિ ભવાની! હાથું પાથ, વિક્રમચરિત્ર વર માગું માથ!” ૨૮૭

નં આપોપિ નરખિ છિ શ્રેય, તાં લીલા આવી ભોજન લેય;

લીલા કહિ, “રાજ! અવધારિ, ભોજન કીજિ કવલ બિચાર. ૨૮૮

કહું અમ્હારું જો તુમ્હે કરો, ભોજન કુલ બિચારક ભરો.”

વલીવલી લીલા કહિ, રાજ હાથ જીપાડી રહિ. ૨૮૯

તે સમસ્યા લીલામનિ વસી, “રાજ! મનિ વિમાસણુ કસી?

જિમ ચગરીમા જમીધ વિવાહ, તિમ બિસીનિ જમીધ માંધ.” ૨૯૦

એતલું કહી લીલા ધિરિ ગઇ, હંસા બિઠી આઘી ઘઇ;

બિહ જમિનિ કરિ વાત, ‘તમ્હિ જૂખ્યા દિન કેતા રાત?’ ૨૯૧

‘અમ્હિ જૂખ્યા નહિ એકું દગ, આજ અમારું માનું મગ;

જો વખાણી વનિતા વયણિ, તિ આજ અમ્હિ દીડી નયણિ.’ ૨૯૨

દ્રષ્ટાદ્રષ્ટ મિકી છિ આજ, ડુડી પરિ તુમ્હો કરજો રાજ;

અમ્હો અમ્હારિ જાસુ દેસ, રાજ કરો તુમ્હે નયરનિવેસ.’ ૨૯૩

હેલું જોઇનિ હંસા કહિ, “કસ્યા કાજિ નર! દોહેલા સહિ?

તમ્હે અજનીર તજું અમ્હ કાજિ, તો મૂકી જાઉ દેહા કાજિ? ૨૯૪

૨૮૭—ગ-‘આદિ’ બદલે ‘આઘ.’ ‘માથું’ બદલે ‘આપો.’

૨૯૨—ગ-પૂર્વાર્ધનું બીજું ચરણ: ‘જો વખાણું માન્યું મગ.’

ઉત્તરાર્ધનું બીજું ચરણ: ‘તે દીડી નિશ્ચય તાં મગ.’

૨૯૩—ક-પૂર્વાર્ધ: ‘અક્ષ આખડી ઘાવી છિ આજ, રડી પિરિ કરજ્યો ધરનું કાજ.’ ગ-પૂર્વાર્ધ: ‘અક્ષો આંખડી કારી છિ આજ, રડી પિરિ તહમે કરજ્યો રાજ.’ ‘રાજ કરો’ બદલે ‘રાજ કહિ.’

૨૯૪—ક-‘કસ્યા કાજિ ન રહુ હેલા સહિ?’ ને બદલે ગ-ગ: ‘કસ્યા કાજિ નર! દોહિલાં સહિ?’ ઉત્તરાર્ધનું બીજું ચરણ: ‘કસું કરું હું બૂડિ આજ?’ ગ-‘અજનીર તજું મૂક કાજ, સ્યું કરું હું કરું રાજ?’

દૃષ્ટા

આજ લગિ મિ કેલનિ પ્રીસણું નવિ કીલ્લ;
 માંહિ બિસી માતાપિતા પાખી ન પાણી પીલ્લ. ૨૯૫

સરજૂં છટી રાતનું હું બિહાં પામી આજ;
 બાંધવ મુખિ બોલાવતાં લાગતી મુન્હિ લાજ. ૨૯૬

એક પુરુષનિ પ્રીસિળિં, બીજા સરસી વાત;
 જીખાણો હોધ આગલો, તાવી ચઢાવ્યું હાથ. ૨૯૭

એક અમ્દારા દેહનિ તુમ્હે તિ છોડું અન;
 અવરિ રાયસું પરણતાં કિમ માનિ મોરું મન ? ૨૯૮

અણુદીઠો ઇશ્વર વયો, ગૌરી માડપો ગેહ;
 મિ દીઠો, માંહિ જિમ્યાં, હવિ કિમ છાંડિ છેહ ? ૨૯૯

અઉપધ

જે તુમ્હે રાજા છાંડી જાય, અવર કામિ પરણાવિ રાય;
 તુ પરણ્યાથી પરી નવિ કરુ, ઇમ જાણિ અણુપૂરી મરું. ૩૦૦

જે તુમ્હે છાંડી જાઉં સાથ તુ મઝ હયા જરું હાય.”
 વિક્રમચરિત્ર કહિ, “હંસા ! સૂણો, અસ્યા બોલ કસ્યાનિ બણો ? ૩૦૧

જે એકમનાં થઇ આવો તુમ્હે, અસવાર કરી લેઇ જાજી અમ્હે.”
 “ બેહ જણ્યુ બોલ બોલ્યા છિ જેહ, છટી રાતિ સો પાડયા છિ એહ. ૩૦૨

૨૯૫—ગ—“ આજ લગિ એકો પેરે, સકલ પ્રીસણું નવિ કીલ્લ,
 માંહિ બેસી માતાસૂં પાણી પલ નબ્ય પીલ્લ.”

૨૯૬—ખ—“ પામી ” ને બદલે “ બિહી. ” ગ—“ સરજૂં હોય હકિતણું હું
 આગલ બેઠી આજ, બાંધવાનિ બોલાવતાં અલનિ આવતિ લાજ.”

૨૯૮—ખ—કહી ૨૯૮-૨૯૯ “ ક, ” “ ખ—“ માં લવડીસૂવડી છે. ખ—“ દેહનિ ”
 બદલે “ જીવનિ. ” “ તનિવાં દોય ” ને બદલે “ તિ છાંડયું.”

૨૯૯—ગ—“ અણુદીઠો. ” માહ, ગેહ. આ પછીની ત્રુટિ કદી “ એક અમ્દારા
અન; અવરરાયસું પરણતાં કયમ માને માદાસે ” મન ? ” કખમાં નથી.

૩૦૦—કખમાં નથી.

૩૦૧—ખ—“ દીણુ બાપ કસ્યાનિ બણું ? ”

૩૦૨—ગ—ઉત્તરાર્થ : “ છટી રાતિ સરજૂં એહ. ”

જો સરન્ડુ છઠ્ઠીદં હોઇ, અવર રાખ ન પરણિ કોય;	
અવર રાખ મલસિ અતિધણા, ઘોડાહાથી નહિ કો મણા.	૩૦૩
તુમ્હે આ ઘોડો આગલિ કરી, ટોડિ રહેજ્યો વાગિ ધરી;	
વેલા વર પુંહપવાતણી, તે વેલા હસિ આપણિ.	૩૦૪
વાહિગનિ હ આવીસિ વેસ, હીરામાણિક સાથે લેસ;	
પિહિરીસ ચીર અનેરી ભાતિ, જોઈસિ ગંગાજલની જાતિ.	૩૦૫
અસ્યો ઘોડો અમ્હારે નહિ, કનોજિયાનિ હસિ કહી ?	
હું જાણું ઘોડાની જાતિ, ગંગાજલનિ પૂછછ પ્રભાતિ.	૩૦૬
ઝાઝા સીરાહીઆનિ માન, બોરકિદાઝા માન સધાન;	
કરેહડા નિ કીસોરા, સાહાણુ, કેકી ખૂરમાણુ વખાણિ.	૩૦૭
સંધાણી તુરકી તુરંગ, કનુજિયા બોરિયા ખંગ;	
જડેજ મૂલતાની તત્તાર, ભાડેઆ ચડીઆ તે સાર.	૩૦૮
વાહારા, મિરુઆ નિ ગહિવરા, ખૂરાસાણી આહિડા ખરા;	
પાણીપંથા નિ જિજલા, નીલા, જૂરા નિ નિરમલા.	૩૦૯
હિતરપંથા નિ આદિના, સોરિયા નિ સિંહાસના;	
દક્ષિણપંથા નિ સેલ્હિયા, સુરાપથા નિ સંધારીઆ.	૩૧૦
કાછેલા કંધિ આગલા, લહર મોતી લક્ષણુ આગલા;	
ખાપરખાણુ નિ માકડા, હંમાતરા લહિરી વાકડા.	૩૧૧

૩૦૩—ક.—મત્ત' ને બદલે ખ—'લાથી.'

૩૦૪—ખ—જતરાધ' : 'અતિધણી', ને બદલે 'આપણિ.'

૩૦૬—ગ.—અમ્હારા બાપનિ.'

૩૦૭—ખ—'કેકી' ને બદલે 'તેજ.'

ગ.—ઝાઝા' ને બદલે 'સાંઝ' 'સધાન' બદલે 'મધ્યાન્હ.' 'કેકી' બદલે 'કચ્છી.'

૩૦૮—ગ.—'કનોજિયા બોરવા ખંગ' 'મૂલતાની' બદલે 'મૂલતી.' ભાડેઆ, માંડેઆ, 'ચડિયાવા' ને બદલે 'વડિયા.'

૩૦૯—ગ.—'વાહારા' બદલે 'તારા.' ગહિવરા, ગેજરા.

૩૧૧—ખ—કડી ૩૧૧મીના જે હિતરાવો તથા ૩૧૨ થી ૩૧૭ કડીઓ નવીન ગ.—કાછેલા' બદલે 'કાછેળા.'

- લાહાસા નિ કરહિડા બોર, સરલા સપરાણા કીસોર;
ચઢીઆતા સ્ત્રીરાજપુરંગ, તારિંગા હડુચા સુચંગ. ૩૧૨
- ધીર માહિરા નિ હરમજી, વાધનોહોરાનિ વખાણું અજી;
દેવગિરા કંબોજા સાર, વખાણું તાં હવિ લાગિ વાર. ૩૧૩
- જાતિ એટલી જોધ સહી, કા ગંગાજલનિ તોલિ નહિ;
એક સૂર્યમંડલિ ફરિ, બીજું રાજિત ! લ્હમનિ અનુસરિ. ૩૧૪

વરણ

- પૂંઠિ સખલો જોર છિપણો, પૂંછવાલ વણુ દેહ;
પાયસ થોર તલિ પુહલો, વર જોંચ નહિ એહ. ૩૧૫
- પુહલું પેટ, વાલમુખ શિરખા ફેસરી, કાન અનોપ;
ચાલિ ચંચલ સરસ પૂંઠિ, નીચા સાહાણુ નિરોપ. ૩૧૬
- સુર ધીર સુદૃઢ દેહ ભારી, મજરમુખિ મન મહીમંડલિ મોહિ;
ગંગાજલ નિર્મલ પવિત્ર, વિક્રમચરિત્રવર આસન હોધ." ૩૧૭

અઉપધ

- વિક્રમચરિત્ર કહિ, "હંસા ! સૂણો, અમ્હ આગલિ કુડાં કાં ભણો ?
કહો છો પુરુષનિ પ્રીતું નહિ, થોડાજાતિ તુમ્હે ભણો કહી ?" ૩૧૮
- તવ આવ્યાં લીલા તેણિ કાહિ, ગેહ જણુ જમતાં દીપાં માહિ;
લીલા કહિ, "રાજ તુમ્હે સૂણો, અસ્મા બોલ કસ્યાનિ ભણો ?" ૩૧૯

૩૧૨—ગ-ઉત્તરાધનું બીજું ચરણ વટક છે.

૩૧૩—ગ-ચરણોમાં ફેર છે.

૩૧૪—ગ-ચરણોમાં ફેર છે.

૩૧૫—ગ-પૂર્વાધ પ્રથમ ચરણ : 'પૂંછે સખલા સખલા.' બીજું ચરણ :
'વણુ દેહ' બદલે 'ચાલકણા.' ઉત્તરાધ : 'દેએ પાયસ થોરત પોહોલ
પેટ વાલમુખકમળ.'

૩૧૬—તણે પ્રતોનાં ચરણોમાં બહુ દેરફેર છે.

૩૧૭—ગ-ઉત્તરાધ : 'આસન હોધ' બદલે 'અસિ સોદિ.'

- એ રાજકુંચરી લક્ષણ આગલી, જે બોલિ તે સાચું વલી;
 ઈંડા મોરતણા કોણ ચીનરિ ? સૂડાપાખ કોણ નીલી કરિ ? ૩૨૦
 હંસાતણિ કવણ અભ્યાસ ? હંસાવતી હૈડિ બુદ્ધિવાસ.”
 શીલા કહિ, “ સૂણો હંસાવતી ! પધારો બિસો પાલખી. ૩૨૧
 સાઝ પડી નિ આયમિ સૂર, તહિ જાતા હૂધ અસૂર;
 તેડિ આવ્યા છિ અસવાર, વેગિ કરી મ લાજ વાર.” ૩૨૨
 હંસા બોલ દેઇતિ ગઇ : ‘ટોડિ રહિન્યો આવી સહી;
 એક જમાડિ ખીજો વગિ, તેહનો પિંડ તે પાપિ ભરિ. ૩૨૩
 યુરુપ હૂઇનિ જાઇ ટલી, તે સમ તેહેનિ લાગિ વલી.’
 તવ બોલાવી હંસાનારી, લખમણરાજિત પધારૂં બાહારિ. ૩૨૪
 કરી જૂઠાર નિ બિઓ રહિ, એક બોલ રાજાનિ કહિ:
 “સ્વામી ! કહૂં અમ્હારૂં કરો, એક વાર અમ્હનિ બાહિ ધરો ૩૨૫
 જિહા રાજા તિહા હૂધ વિવાહ, તિહા તુમ્હે રહેન્યો એ ધરમાહિ;
 પછિ જો પધારો તુમ્હે તો બોલાવા આવું અમ્હે. ૩૨૬
 મઝ પરવાર નહિ દિન વીસ, મઝ જીપરિ રા માનિ રીસ;
 મિ રાજાનિ પરિ કરવુ કામ, મગલદેસના રાજસૂં મામ. ૩૨૭
 મંગલરાય કતુજહતણો, અલંબદેસ તેહેનિ અતિવણો;
 બીમકરાય તેહેનો સૂત હોય, તે વરવા આહા આવિ સોય. ૩૨૮
 લગન પછી તમ્હે જાઉં પરદેસ, તમ પુહ્યાકું નયરનિવેસ.”
 વિક્રમચરિત્ર કહિ, “લખમણરાત ! માની અમ્હે તુમ્હારી વાત. ૩૨૯
 કરું કાજ રામધરિ ધણું, હું ધર નહિ જાડું તમનજી.”
 જાં લલમણ મોકલાવી જાય ગંગાજલ પહ્લાણો રાય. ૩૩૦

૩૨૦—ખ—પૂર્વાધનું ખીજું ચરણ નથી

૩૨૨—ખ—ગ—ઉત્તરાધનાં ચરણો જિવટાસૂટાં છે ગ—તરિદિ જતાં
 બદલે ‘તમ્હ ધર જતાં’

૩૨૩—ખ—ગ—‘પિંડ’ ને બદલે ‘જીવ.’

૩૨૫—ખ—‘સ્વામી’ ને બદલે ‘રાજા.’ ગ—‘કહૂં’ બદલે ‘બોલ.’

૩૩૦—ખ—‘પહ્લાણો’ ને બદલે ‘લાગો પાય.’

- ગોખ હેઠિ દેખાડ જામ, હંસાનારી નિરખિ તામ;
 ઈમ કરતાં દિન આવા તેહ, હંસકુંઝરીસૂં નયણે નેહ. ૩૩૧
- આવી જાન કનોજહતણી, તિહાં હેમપાલખી દીસિ ધણી;
 તુરંગનો નવિ લાલિ પાર, કટકઝંધ આવા અસવાર. ૩૩૨
- છણિ પિરિ આવો બીમકરાય, ત્રંજસેનરા સાહામૂં જાય;
 આવી જાન, જિતારા દીદ, મંડપમાંહિ સગર્ભ કીદ. ૩૩૩
- લક્ષતણી વેલા હ્રમ જિમ, વર ટોડિ જમ જિભો તિમ;
 પુહુખવાતણી સગર્ભ કરિ, વિક્રમચરિત્ર તિહાં જોતો ફરિ. ૩૩૪
- “જાણું નાવિ હંસકુંઝરી, કસ્યા કાજિ હું જિભો ખારિ?”
 પુરુષ એક તિહાં પાસિ રહો, વિક્રમચરિત્ર જઈનિ વીનવો: ૩૩૫
- “રાજિત ! એક વાત મૂઝ કરો, ઘડી એક ઘોડો વાગિ ધરો.”
 રાજિત ઘોડો સાહી રહો, આપિ ગદમાં જોવા ગયો. ૩૩૬
- રાજિત મનમાં વિમાસણુ પડો; એ ઘોડો મુન્દિ ફેકટ જડો;
 બચકિ બાંધ્યાં કાપડ ધણાં, ખાંડાંખેડાં છિ તે તણાં. ૩૩૭
- સોનાતણી પશ્ઠાણિ સાર, તેહેવો ગંગાજલ તોખાર;
 વિમાસી મનિ કરો વિચાર, તાં તે રાજિત થયો અસવાર. ૩૩૮
- અસવાર થઈનિ જોયું જિમ, હંસાવલી પધારાં તિમ;
 ઘોડો જોઇ વલગી પાગડિ, જિંચી અંગ પ્રમાણિ ચદિ. ૩૩૯
- તેણિ રાજિતિ બાંહિ ધરી, ઘોડો ખેડુ આધો કરી;
 વર પુંહુખો જમ ખિટો પાટિ, વાહિગ આવિ હંસા માટિ. ૩૪૦
- વાહિગ કહિ: મઝ આપું ચીર, હંસકુંઝરી કોઈ લેખ એ વીર;
 પડો સોર સહ્ર ઝાંખું ચાય, હાહાકાર પડો ગદમાંહિ. ૩૪૧

૩૩૨—ખ—‘અસવાર’ ને બદલે ‘ઝૂઝાર.’

૩૩૩—ખ—‘ગદમાં’ ને બદલે ‘અગો.’

૩૩૭—ખ—ઉત્તરાધનું બીજું ચરણ નથી. ગ—‘ફેકટ’ બદલે ‘પાંસુ.’
 બગચિ, બચકી.

૩૪૦—ગ—‘હંસા’ બદલે ‘કન્યા.’

૩૪૧—ખ—કીનો ઉત્તરાધનું નથી.

અરયો ખૂંખારવ સાંભલો, ઊતાવયો યદ પાછો વલો.
વિક્રમચરિત્ર આવો તિહાં તો હંસાધોડો બિહ ગયાં !

૩૪૨

રાગ રામઝી દૃહા

“ હૈ ! હૈ ! કર્મ ! કુબુદ્ધિયા, મઝ હૈયડિ બુદ્ધિવિનાસ !

જંગલિ જેહેનિ ન ધીરીષ, મિ તુરંગમ ધીરા તાસ !

૩૪૩

કર્મંધ પાડા રાજથી, કર્મિ પડા વિદેસ;

કામ તુ હંસા ગધ જે દીઠિ દુઃખ હણેસ !

૩૪૪

તે કામ તુરંગમ ચડયો, આગલિ બિડી હંસાનારી;

મિ માહારિ હાથે નીગમ્યાં, હવિ રાજં તે જીહારિ.

૩૪૫

હૈડા ! તિ દુઃખ દેખીષ, જિમ ન જાણિ વસી કોઈ;

ચોરકેરી માવડી જિમ મુખ કોઠિમાંહિ રોષ.

૩૪૬

જે કારણિ પાણી તન્મ, બોજન સરખી બૂખ;

તે નારી તુરંગમ ચડી, અઠિ સહિસ્તું દુઃખ !

૩૪૭

હૈડા ! તું સખલું યાએ જિમ દુઃખ જીપડિ ભાર;

આસાસાયરે જીતરી જાવું પેલિ પાર.

૩૪૮

આગિ ઈણિ પિરિ રામની સીતા ગઈ અગાધિ;

તોહિ રામિ રાખિજી, દુઃખની બાધી પાલિ.

૩૪૯

૩૪૨—ખ—કડીનો પુર્વાર્થ નથી.

૩૪૩—ખ—પૂર્વાર્થનું બીજું ચરણ : ‘ વિનાસ ’ ને બદલે ‘ નાહાસી. ’ ઉત્તરાર્થ : ‘ પ્રથમ ચરણ : ‘ જિ રથવિ ’ ને બદલે ‘ જંગલિ. ’

૩૪૪—ખ—ગ—૩૪૭થી કડી આને બદલે છે. ‘ પાડા. ’ બદલે ‘ કારા. ’

૩૪૫—ખ—કડીનું છેલ્લું ચરણ : ‘ હઠઅડિ દુઃખ અપાર. ’

૩૪૬—ક—‘ કોઠિમાંહિ ’ બદલે ‘ દાંડી. ’ ખ—ગ—ઉત્તરાર્થનું પહેલું ચરણ : ‘ માવડી ’ ને બદલે ‘ માડવી. ’ બીજું ચરણ : ‘ મુખ કોઠિમાંહિ રોષ. ’

૩૪૭—ખ—છેલ્લું ચરણ : ‘ સહિસ્તું ’ ને બદલે ‘ દેખું. ’

૩૪૮—ખ—ઉત્તરાર્થ : ‘ આસાસાયરી જીતર તુ કયમ પામીઅ પાર ? ’

૩૪૯—ખ—કડી નીચે મુજબ છે :

‘ આગિ ઈણિ પિરિ સીતા અઘ વણ કેરી રામિ;

આગિ જિનન (૧) રામિ રાખિજી, પાહાણિ દુઃખિ બાધી પાલિ. ’

ઈણિ કમિં મોહોટા ઘણા કમિં પડા સંસાર;
તેહેના પ્રાણવ સંભારિનિ જીવું પેલિ પારિ.

૩૫૦

ચઉપધ્ય

કમિં રામિ લીધો વનવાસ. કમિં દમયંતી છાંડિ આસ;

કમિં જૂળ મછા તરિ, કમિં હરિશ્ચંદ્ર પાણી ભરિ.

૩૫૧

કમિં ચિત્ર કર્યા વિલાસ, કમિં પાંડવ રહિ વનવાસ;

કમિં અરુણ પાંગસો ચયો, કમિં રાવણ ગર્વિ ચયો.

૩૫૨

કમિં સાયર ખારૂં થાય, કમિં બલિ પાતાલિ જાય;

કમિં સહિસ્ર યોનિ પામ્યો છદ્ર, કમિં ખાંપણ લાગૂં ચંદ્ર.

૩૫૩

કમિં સંકર વહિ કપાલ, કમિં સીના લાગૂં આલ;

કમિં ધુધિધર જૂહારી આ, કમિં કંસાસુર મારિજી.

૩૫૪

કમિં જહા ભાંજિ નિ ઘડિ, કમિં ઉદાસન મડગડધ;

કમિં સૂર્ય નહિ વિસરામ, કમિં દુઝ્મ ન છાંડિ દામ.

૩૫૫

કમિં કામધેનુ જો જાય, કમિં મરિ સહિસ્રાજુનરાય.

કમિં તારા વેચાણિ સરિ, કમિં રોહીદાસ પાણી ભરિ.

૩૫૬

કમિં સગાલ સુખ વિસરિ, કમિં કુદી અતિજન ધરિ;

કમિં હધધૂં માગિ બેટાતણું, મામઆપ વિમાસિ. ઘણું.

૩૫૭

કમિં પાંચાલી પાંચે વરી, કમિં કુસાસન જૂંટિ ધરી.

કમિં સખામાંહિ આણી તેહ, કમિં પટકુલ કાઢયાં છેહ.

૩૫૮

૩૫૦—ગ—પૂર્વાધ' બીજું ચરણ : 'કમિં' બદલે 'દુઃખિ.'

૩૫૧—ક—ખ—પદોની પંખિયોમાં હેરફેર છે. ગ—ઉત્તરાધ' : પ્રથમ ચરણ :
'કમિં ભાગાં મછાંતરિ.'

૩૫૨—ક—'વિલાસ' ગ—'વિલાસ.'

૩૫૩—ખ—'પામ્યો' ને બદલે 'ચયો.' ગ—'પાતાલિ' બદલે 'પદ્મિપાલિ.'
'ખાંપણ' બદલે 'લાંછન.'

૩૫૪—ખ—'સર' ને બદલે 'જહા.'

૩૫૭—ક—ઉત્તરાધ'ના આરંભના સંજો ધસાઈ ગયા છે.

ખ—કરી ૩૫૭, ૩૫૮, ૩૫૯, ૩૬૦ તથા ૩૬૧ના ઉત્તરાધ' નથી.

કર્મિં પરીક્ષિતભૂપાલ, કર્મિં બોડમા પોદિ કાલ,	
કર્મિં ધન્વંતર સરખો જાણુ કાલિ કસ્યો નિ ગયા પરાણુ.	૩૫૯
કર્મિં સનિ પાગલો પલિ, કર્મિં રુકમાગદ ધરણિ દલિ;	
કર્મિં તુ અહિંસ્યા મલા ચઇ, કર્મિં રેવા કુંઆરી રહો.	૩૬૦
કર્મિં રાહુ કાયા વિણુ હોય, કર્મિં કરિ તે ન કરિ કોય;	
કર્મિં ઊછો તપ મૂઝતણો, કર્મિં વિઝોદ દૂઓ કન્યાતણો.	૩૬૧

ગાથા

માહેસમહાસુર જે એહેવા મ સગ્ને માનુષ્યજ-મ;	
આ જન્મમા જે પ્રેહવા તેહ પ્રેહવા વિયોગ.	૩૬૨
કરવતહી કિરતાર જે સિર મેહત તાહારિ,	
તો તુ જાણુત સાર વેદના વિઝોહાતણી.	૩૬૩

અઉપધ

હવિ હ હધજિં સખલું કરી, દેસદેસાગર જોઉં કરી,	
ગંગાજમુના વહિ છિ જિહા, એકમનો હ જાઉ તિહા.	૩૬૪
જે ધરિ રાખ્યો આદર કરી તે મેહેત્યું, નહિ દેખી સુદરી.	
જો હખમણ દેખસઇ નયણિ તો વાત કરીસ કિહિવિ વયણિ?	૩૬૫
આજ મિલિ ઊસખીતું કોય તો મૂઝ જીવું વિણુસાણુ હોઇ,	
હય એક વેચ તો કિરઇ, કેતા દ્રામ તે મૂલ જ કરિ?"	૩૬૬

૩૬૦—અ—' કર્મિં સર્પપત્ર વવવવિ.'

૩૬૧—ખ—હી ૩૬૨, ૩૬૩વાળી ગાથાઓ નથી જ-ઉત્તરાધ' : ' મૂઝ તણો ' બદલે ' આચરો '

૩૬૨—ગ—' માહેસખાસરજ સમા હે સમાન જનન;

અહિંજન્મ મહીપ્રેમ અપ્રેમ મહાવિયોગલ'—આ પ્રમાણે સંસ્કૃતમિશ્રિત અશુદ્ધ ગાથા

૩૬૪—ખ—આ હી નથી

૩૬૫—ખ—પૂર્વાધ' નથી

૩૬૬—ખ—પૂર્વાધ' : ' વેચી ' ને બદલે ' આપી '

- એક મૂઢી વેચી રાય, કરવતતણી યાત્રાજી જાણ,
હરિદગવિધાતા હમ્મિ ધરિ દેજો મૂઝ હસાકૂ અરી ૩૬૭
- કનુજ્જણી જે મગનપુત્ર ભીમકરાનુ ભાગૂ ધરસૂત્ર,
મખસેનનો આદર સૂણી લાવ્યો રાય જાન અતિવણી ૩૬૮
- વાતિ કન્યા સૂણી અતિરૂપ, અતિઆદરસૂ આવ્યો ભૂપ,
તે કૂ અરી ગયત્રજકતણી ગર્વ રાજભીમક અવગણી ૩૬૯
- જાણ્યુ વર જાણ બિડો પાટિ, આણી વાહિજ હસા માટિ,
જાન સવલી વિભાસણુ કગિ હસાકૂ અરીનિ કો જાણુ હરી ? ૩૭૦
- માન પાખિ જાપમાને જાણ તુ મનિ ચિતવિ ભીમકરાપ,
કમિ અણુપરણો જાણ અમ્યો તુ વરપ્રવેસ તે હોસિ કિસ્થો ? ૩૭૧
- જાનજી આગવિ ગુરુ તેડીઈ મ્હી પિગિ છેહડા છોડીઈ ?
પુહુખવાતણી સજાઈ હસિ, હસા જોવા સહકો આવસિ. ૩૭૨
- કમિ અણુપરણ્યો જાણ આજ તો મગનરાનિ લાગિ લાજ,
પેલિ ભવિ મિ કાધૂ જાણ કાજ અમ્હારુ સીધૂ તસ્ય ૩૭૩

ગાથા

- વિરના જાણતિ ગુણા, વિરના ખાનતિ નિધણાનેહા !
વિરના પરકાજજકારણા પરકુ ખિ દુખિયા વિરલા ! ૩૭૪
- અહિપર્ષ

- ભીમક પેતો ભવ મનિ ધરી, કરવતતણી સજાઈ કરિ,
પેલિ ભવિ મિ કાધૂ અધોર, પાનિ હેલિયા છેલો છોડ ! ૩૭૫

૩૬૭—ખ-ઉત્તરાધ' નથી

૩૬૮—ખ-કડી નથી

૩૬૯—ખ-ની નથી

૩૭૦—ખ-પૂર્વાધ' નથી ઉત્તરાધ' 'હસાકૂ અરી તિ કુણિ જ વરી ?'

૩૭૨—ક-ખ-પકિયો દેરફેર છે

૩૭૪—ખ-આ કડી નથી

૩૭૫—ખ-ઉત્તરાધ' 'કિ મિ ભવ પિદિલ્ જાણુ જોયર ? કિ મિ પાલિ હેલિ ખ- ?'

“કિ મિ બ્રાહ્મણુવાટ બહાડી લીધ ? કિ મિ યુષ્મિનાનું આપણું ન દીધ ?
કિ વુઢરાતણું મિ નાખ્યું બ્યાજ ? કિ મિ બિહિનિતણી ન આણી
લાજ ? ૩૭૬

કિ મિ ગોચર લાંછ વાવી સાલિ ? કિ મિ લયોં સતોવર ફોડી પાલિ ?
કિ મિ રણુ મેહેલો સ્વામી આપણો ? કિ બાધવ હણ્યો પાપ લાગો
ધણો ? ૩૭૭

કિ મિ બાસભીગૌહલ્યા કરી ? કિ મિ નારી પિયારી પ્રાણિ દરી ?
કિ મિ ગોત્રગોહિરો કિજ ? કિ ગોત્રી હણીનિ આસ જ લિજ ? ૩૭૮
કિ મિ દાણુ આપવું ન દીધું ઘાટ ? કિ મિ અણુપરણ્યાં બહાડ્યાં પાટ ?
જન મોઢલું ધરિ આપણિ, તીર્યં કરવા જાઉં,” રાજા ધમિ બણિ.

“કરવત મેહેલાવા જાઉં સિદ્ધ, કાહા સવધા એક જ બુદ્ધ.”

રાતિ વિચાસિ જોયો લાગ, રાજા ચાલ્યો બણી પ્રાયાગ. ૩૮૦

પ્રથમ વાત બોણું વિસ્તરી, જે પરદારિ હસા છેતરી;
પાહાણો વીસાસિ વીસ્તરિ, ગંગાજલ કૂંચરી સંચરિ. ૩૮૧

૩૭૬—ખ—ઉત્તરાર્ધ : ‘નાખ્યું’ ને બદલે ‘દીધું.’ ગ—આ કડી તથા
૩ રતાં ચરણો જીવતાંમુલતાં છે.

૩૭૭—ખ—ઉત્તરાર્ધ : ‘બાધવ’ ને બદલે ‘સહોદર.’ ‘કિ મિ સહોદર
મારાં હામ ?’

૩૭૮—ખ—ઉત્તરાર્ધ : ‘પહેલું’ ચરણ : ‘કિ મિ ગોચર ખેડિયું ?’ બીજું
ચરણ : ‘હણીનિ’ બદલે ‘મારી.’ ‘આસ’ ને બદલે ‘રાજ’ ગ—
ઉત્તરાર્ધ : પ્રથમ ચરણ “કિ મિ ગોહિ હેર કિજ ?” બીજું ચરણ :
‘કિ મિ ગોત્રજ માંહિ આસ જ લિજ ?’

૩૮૦—ખ—ઉત્તરાર્ધ : ‘સામી’ તું કરનિ અગદારી સાર, મલિતવિ
‘પાપ’ હંસાનાર ગ—પૂર્વાર્ધ બીજું ચરણ : ‘કાહાસાણા એક જ
બુદ્ધ.’

૩૮૧—ખ—નથી ગ—પૂર્વાર્ધ બીજું ચરણ : ‘પરદારે તાં કૂંચરી દરી’
ઉત્તરાર્ધ : ‘પાહાણિ જન અમ વારી કરી.’

દૃષ્ટા

પાછાલ ખિઠો પાલ્લીજી, આગલિ હંસાનારી;
ગંગાજલ પલ્લાણિજી, જાવું પેલિ પારિ.

૩૮૨

ચતુષ્પદ

હંસા રસીઆયત પૂછિ ધણું, “કંથ! વચન મૂલો મૂઝાણું”
નિસિ નાહ પ્રતિ પૂછિ વાત, “કહો વચન જિમ થાઉં સનાથ.” ૩૮૩
મૂઠ ન જાણિ બોલીભેદ, પાલ્લાસિર વલ્લટિ રવેદ;
નીસત નિદ્રા લહિરી બારિ, હંસા હરિયાલી જયરિ. ૩૮૪

દૃષ્ટા

૨ *

હંસા કહિ હરિયાલી: “સાંભલિ સવિગુણ રાય !
નયણિ આલિ નિદ્રડી ? જાગે નીઝલા રાય ! ૩૮૫
કરવિણુ કાયા દીકુ મિ, મુખવિણુ મોહોટા દંત;”
વિણુ જીવિ જીવ જીહરિ: કહો વિભાસી કંત ! ૩૮૬
પહિલાં ગૂંથી ચોટલી, પછિ કીધા દંત;
પાણી નામિ ખાંધિજી: કહો વિભાસી કંત ! ૩૮૭
પાણી કંઠિ રહિ કરિ, લિ પાણીનો અંત;
મુખપાહિ પૂંછડ વડું: કહો વિભાસી કંત ! ૩૮૮
ગલિ જનોઈ, પૂંઠિ ચરણુ, મસ્તક જીપરિ દંત;
નિ હરિયાલી કર ગલિ, શ્રવણુ સોહાવિ કંથ ! ૩૮૮+૧

૩૮૩ ખ—નથી. બ—નાહ, નાય.

૩૮૪ ખ—નથી.

૩૮૫—ક, ખ—ગ—તણે પ્રતિઆમાં હંસાની પૂછેલી સમખ્યાબોનો કંમ
ભવદાસવટો છે.૩૮૬—ખ—‘કર’ ને બદલે ‘જાયા.’ ‘મોહોટા’ ને બદલે ‘દીકા.’
‘જીવ જીહરિ,’ ‘જીવિ રહિ.’ ખ—ગ—આ પછી ૩૮૬+૧ કડી છે.

૩૮૭—ગ—નથી.

૩૮૮+૧—‘ગ’માંથી લીધી છે.

એક તે દેહિય દીક્ર મિ, માહિ નીર ભરંત,	
ત્રિહ સ્તમ જીપરિ રમ્યુઃ કહો વિમાસી કંત ।	૩૮૯
આર ચનથુ, દોઈ નપથુ, તમ બિનાઝ દત,	
વેણીમ્યુ વેણી લહી કહો વિમાસી કંત ।	૩૮૯+૧
છ પગ દો સોયણા, પખ પમ્પારિ રદ્દત,	
કાયાપાહિ સીર વડૂં કહો વિમાસી કંત ।	૩૯૦
રાન વગતી મુઢરી, આપિ બાલકૂંઆર,	
તેહેના છાડૂ પરણીઈ સ્વામી । કરો વિચાર.	૩૯૧
શ્લોક	

જાતા શુદ્ધકુલે જઘાન પિતર જાતા ચ સન્ધી પુનઃ
 સંગ પ્રાપ્થ પિતામહસ્ય જનક યાઽસૂત યા કન્ધકા ।
 ષ્ઠા સા ચ મિતા સદૈય સ્તકંત વિશ્વ તથા જીવિતં
 સા સર્વૈરપિ સેવ્યતે ક્ષિતિતલે કા નામ સા નાયકા ॥ ૩૯૨
 મુખે પુષ્પં ન ગંધોઽસ્તિ કટિ નેત્રે ન લોચને ।
 મીલગ્રીષા ન દંશોઽસી વામી ન યોષિતા નરઃ ॥ ૩૯૩
 કૃષ્ણમુલો ન માર્જારો દ્વિજિહ્વા ન ચ સર્પિણી ।
 પંચમર્ધી ન પાંચાલી યો જાનાતિ સ. પદિતઃ ॥ ૩૯૪

પૂર્વછાસુ

નર જીપરિ નર ચડો, નર કરિ કરિ લીધી નારી,	
નારીઘ નર દેગ્યો સ્વામી । કરો વિચાર.	૩૯૫
એક કાયા ત્રિહ કડકડે, તસ મુખ મોહોટા દત,	
પગ િ પથુ માયિ પલિ કહો વિમાસી કંત ।	૩૯૬

૩૮૯ ખ—‘કહો વિમાસી’ને બદલે ‘મૂઝ દાખરિ’ ૩૮૯+૧—‘ખ’
 માથી લીધી છે ‘ક’મા નથી ૩૯૦—ખ—‘સીર’ને બદલે ‘મસ્તક’
 ૩૯૦+૧—ખપ્રતમાથી લીધી ॥ ૩૯૨—ખ—નથી બ—છે ૩૯૨—ખ બ
 નથી. ૩૯૩—ખ—ગ—નથી ૩૯૪—ખ ગ—નથી ૩૯૫—ખ—નથી
 ૩૯૬—ખ—ઉત્તમ ૧” “પગ નહિ પડિ પૂછડ વડૂ કહુ વિમાસી કંત ।”

ફલ વિના ફલ દીકુ મિ, તે ખાધ મરિ જતિ;

તેણિ વૃક્ષે આર લોયણાં: કહો વિમાસી કંત!

૩૬૭

ખંભાવનથી નીસયોં નિ ધડર આધી રાત;

સીરાહી નિસિ પાછલી, પાટણિ ગયા પ્રભાતિ.

૩૬૮

ચરિત્રધર્મ

કંત! બોલ હું કેના કહું? વચ્ચતાં વચન રવામી! નવિ લઈ;

ચોદ વિગા વૃક્ષે જાણો સાર, જિતર સિ ન આપો ભરતાર?

૩૬૯

કરિ વાત નિ બોલિ ગામ, નગરતણું નવિ જાણિ નામ;

હંસાવની મનિ કરિ વિચાર, મઝ જિતર નાપિ પ્રાણાધાર.

૪૦૦

મઝ કારણિ કરવનિ કાજિ, મરચા જતા હતા રાજ;

તે હું આવી તમ સંધાત, જિતર સિ નાપો મૂઝ નાય?

૪૦૧

વિક્રમચરિત્ર મન હવો આદાસ, મનમાં જિપનો માયામોહ;

અસી નારી એહનિ ઘણી, એ મોહોટો જિજ્ઞેષીધણી.

૪૦૨

કિ મૂકયો માથવનો દેસ, કિ ન ગમો અમ્હારી વેસ;

નિદ્રા પરદરો જાગો રાત! દાતણ કીજે, થયું પરભાત.

૪૦૩

ધમ કરતાં અજઆણું થયું, વાલી કોટ નિ પાછું જોયું,

જૂત સરીખું દોડો કાલ, પડી ફાથ તવ ચર્ધ નિદાલ.

૪૦૪

“અરે! કર્મ અમ્હારું ફિયું, વર વસાંસિ બીજું કો વર્ણ;

હણિ હર્ધગિં દદ કરી મત, કહિ દૈવ નિ કરિ રુદન.

૪૦૫

પાછું જોયું બીજી વાર તો મનિ વાત થર્ધ નિરધાર;

પડ્યો ત્રાસ જવ દોડું વદન, કહિ દૈવ નિ કરિ રુદન.

૪૦૬

૩૬૭—ખ-જિતરાધર્મ: ‘તિણિ વૃક્ષે લાગિ આર લોયણાં’ ને બદલે
 ‘તિણિ બિઆર લોયણાં. ૩૬૮—ખ-નથી. અ-જિતરાધર્મ: ‘ભરતાર’ ને
 બદલે ‘પ્રાણાધાર.’ ૪૦૦—ખ-‘પ્રાણાધાર’ ને બદલે ‘ભરતાર.’
 મ-પૂર્વાધર્મ: ‘કરિ વાત નિ ડોગા ભરે, અંચનામ ન જાણિ સરિ’
 ૪૦૨—ખ-અ-નથી. ૪૦૨—ખ-નથી ૪૦૩—અ-પૂર્વાધર્મ: ‘મૂક્યો’ બદલે
 ‘ન ગમિયો’ ૪૦૪—ખ નથી ૪૦૫—ખ-આ ૪૦૬ કહીધી ૪૩૦ કહી
 મુની નથી અ-નથી

- રુદન કરિ જિઘસિ જીર, મહાનદી જિમ આપિ પૂર !
 નયણિ નીર ન માર્છ ખરૂં, અરે દૈવ ! હવે કિમ કરું ? ૪૦૭
- યથા દૂધ જિકાલિ અદિ, તથા હંસા હમજિ જિઘરિ;
 દમિ દેહ દુઃખ ખૂરખ ખરૂં, અરે દૈવ ! હવે સ્થૂં કરું ? ૪૦૮
- તાલાવેલિ કરિ સુંદરી, જેમ પાણી પાખિ જલચરી;
 એ અવતાર પાખિ સિ ન સ્થૂં, અરે દૈવ ! હવે સ્થૂં કરું ? ૪૦૯
- વર વંસઘ કાં હું અવતરી ? વિક્રમચરિત્ર કાં હું અનુસરી ?
 કાં મિ મહિપરસુખ પરહૂં ? અરે દૈવ ! હવે સ્થૂં કરું ? ૪૧૦
- ગભપાત સિ દૂજિં માતા ? જલુતાં સિ દૂષ જીપપાત ?
 હવિ પ્રાણુ દેહી પિરિ ધરું ? અરે દૈવ ! હવે સ્થૂં કરું ? ૪૧૧
- સિર સસિ સકી દિનકર ભાણુ, જિમ સમુદ્રમાં પડિજિં વાહાણુ;
 તરતાં તક ન લાલિ ખરૂં, અરે દૈવ ! હવે સ્થૂં કરું ? ૪૧૨
- અરે કમ ! વીસાસિ ભલી, નાહ વિના નાખી એકલી !
 સ્વામીતંજૂં વચન સંભારું, અરે દૈવ ! હવે સ્થૂં કરું ? ૪૧૩
- જે સાથિ મિસીનિ જાળી, કરી વાત જે મનનઘ ગમી;
 તે પાખિ દેહી કિમ ધરું ? અરે દૈવ ! હવે સ્થૂં કરું ? ૪૧૪
- અરે સ્વામી ! સ્થાં કીધાં મિ અપરાધ, જે અસ્થૂં દુઃખ પડું અગાધ;
 સ્થૂં અપોર પેલિ ભવિ કમ ? અરે દૈવ ! હવે સ્થૂં કરું ? ૪૧૫

૪૦૭—અ-પૂર્વાર્થ' જીજુ' ચરણ: 'જમ નદીમાં વહિ જલપૂર' ઉત્તરાર્થ' પહેલું ચરણ: 'માર્છ' ને બદલે 'આવિઝિ.' ૪૦૯—ગ-નધી.
 ૪૧૦—ગ-આ પછી નીચેની કડી છે:—

"જેણે દિવસિ મૂઝ બિહું બિંદ, માતબાપ સિ ન પિયો વિખંદ ?
 શીવજત સિ ન આચરું ? અરે દૈવ ! હવાં સ્થૂં કરું ?"

૪૧૨—કડી નીચે મુજબ છે:—

"અરે સાર ન કીધી સસીમાણુ, માકાસમુદ્ર મિ ફાડું વાહાણુ;
 તડિ સમીપે ક મ નીસરું ? અરે દૈવ હવાં સ્થૂં કરું ?"

કિ મૂઝ વ્રતઉઘાપન રહ્યાં, કિ આરબી અધવચિ મૂક્યાં;
 અગ્રણ્યંત સ્થૂં ન આચરું ? અરે દૈવ ! હવે સ્થૂં કરું ? ૪૧૬
 કિ મિ માત વિછોણાં બાઝ ? કિ મિ સતી ચઢાવ્યાં આઝ ?
 કિ મિ ફેાડું સસાવર ભથૂં ? અરે દૈવ ! હવે સ્થૂં કરું ? ૪૧૭
 કિ મિ પારકી ચાપણિ હરી ? ફૂડી સાખિ પિયારી ભરી ?
 કિ પેલિ ભવિ પરધન હથૂં ? અરે દૈવ ! હવે સ્થૂં કરું ? ૪૧૮
 કિ પરધન દેખી નવિ સકી ? કિ ચૂકી મદ્યૌવન થકી ?
 કિ મિ છૂતકર્મ આચરું ? અરે દૈવ ! હવે સ્થૂં કરું ? ૪૧૯
 કિ મિ અહનિસિ પીડી સતી ? કિ ધણી તાતિ મિ કીધી યતિ;
 કિ મિ વાઢી પાખ પાખરૂં ? અરે દૈવ ! હવે સ્થૂં કરું ? ૪૨૦
 કિ રસભરી ભાજી વેલિ ? કિ ક્ષમાર જીપાડી કેલિ ?
 કિ ફૂલ ખિસતા વાઢ્યું તર ? અરે દૈવ ! હવે સ્થૂં કરું ? ૪૨૧
 કિ મિ છતિ ન પોખ્યું દેહ ? કિ નરનારીમાં પાડું છેહ ?
 કિ ગામ વિછોણાં મિ વાછરું ? અરે દૈવ ! હવે સ્થૂં કરું ? ૪૨૨
 કિ મિ વૃંદલ કીધું ભંગ ? કિ મિ ભાજી કરતાં સંગ ?
 કિ દીપતેલ મિ સીર ધથૂં ? અરે દૈવ ! હવે સ્થૂં કરું ? ૪૨૩
 કિ મિ ગોર ન પૂજી રંગિ ? કિ જીયાપ્યા સિવનાં સિંગ ?
 કિ સિવચરોદક મરનાકિ ધથૂં ? અરે દૈવ ! હવે સ્થૂં કરું ? ૪૨૪
 કિ ગોચર ભાજી વાવી સામિ ? કિ આખી ધરા લીધી જલાસિ ?
 કરતાં વ્રત તાંડા વિધન આચરું ? અરે દૈવ ! હવે સ્થૂં કરું ? ૪૨૫
 કિ મિ ભાગ્યું કરના દાન ? કિ મિ વિપ્ર કથોં જીપમાન ?
 ગાય વેચના સાદૂ કથૂં ? અરે દૈવ ! હવે સ્થૂં કરું ? ૪૨૬
 કિ મિ ભાજી તીવચન ? કિ મિ જીયાપ્યા મોહોટા ઘાટ ?
 કિ મિ ગત્ય વચન પરણું ? અરે ! દૈવ ! હવે સ્થૂં કરું ? ૪૨૭

૪૧૬-ગ-ઉત્તમ-૧ પ્રથમ ચરણ: 'કિમિ અથૂં અગ્રણ્યં આચરું ?'
 ૪૧૬-ગ-ઉત્તમ-૧ વાંચે 'જાનપણ.' ૪૨૦-ગ-પૂર્વા-૧ બીજું ચરણ:
 'કિ પરધન દેખી અહનિસિ.'

- કિ મિ વિપ્ર લગાડ્યા પાય ? કિ મિ પાણી પીતી વાલી ગાય ?
કિ મિ ગુરુવચન પરહ્યું ? અરે દૈવ ! હવે સ્થૂં કરું ? ૪૨૮
- દૈવ ! દૈવ ! કહી ટલવહું, નીર વિના મુખ સૂકું ગભું;
હસા વિચારિ હૃદય મઝારિ. “ હવિ હું રાજીં તે જધારિ! ૪૨૯
- લવણા વાસ્યા વિદાણી રાતિ, અન્નર પુરુષ મૂઝ દેખિ જાતિ;
પિરિ કરી એહનિ પરહરું, યતન કરી જાતિ જગરું. ૪૩૦
- હંસાવતી લક્ષણુ ખત્રીસ, હૈયામાહિ રાખી રીસ;
આગલિ આઘ્યું એક જ જામ, સરોવરપાલિ નિ જીતમ ઠામ. ૪૩૧
- હંસા કહિ: જીતરીઅ ઇદા, આગલિ બોજન કરસ્યું કિહાં ?”
અથ જીતરી હંસા રહિ, જીભી પાન્હા આગલિ કહિ. ૪૩૨
- “ વચન એક સાચું સાબણુ, મન મૂડી મઝ સાચિ મહુ;
આ ઘોડા કરો અસવાર કિહાં ગયો તે કહો નિરધારિ.” ૪૩૩
- “ કિહિ કાઢિજી: “ સાચું કહું, છતી પોશિ બિડો રહું;
એક અસવાર આઘ્યો અતિવલો, તે ઘડી દોહોદખિ જીભો રહો. ૪૩૪
- અપલ ગતિ જોઇ દિસ આર, જિમ પરનારી જીપરિ જર;
અમ આગલિ આણ્યો તોખાર, મિ જીડીનિ કીધું જૂહાર. ૪૩૫
- તેણિ મઝનિ ઇમ જ કહો, ‘ માહારો સાથી ગદમાહિ ગયો;
વાગ વાજિ ધરુ બે તુમ્હે, સાથીનિ લેઇ આવુ અમ્હે’ ૪૩૬
- રાજીત ગયો મઝ આપ્યો તુરી, લોલિ માહારી મતિ જ ફરી;
મિ મનમાહિ વિભાસણુ કરી: એ ઘોડો જાજીં હું દરી. ૪૩૭
- મઈ અસનાર ચઢાવું જિમ, તતક્ષણુ તુમ્હે પધાર્યો તિમ,
ચલાં વેગિ હકાર્યો તુરી, આપણુ બેહ આઘ્યા નીસરી.” ૪૩૮

૪૩૦—ગ-વિદાણી રાતિ ' ને બદલે ' થયું પ્રમાતિ.' ૪૩૩—ખ-કરી
આ ૪૩૨ થી ૪૩૬ નથી. ૪૩૫—ગ-પૂર્વાધ: ' અતિ ' બદલે ' રહિ'
' દિસ આર ' બદલે ' દસચોદ.' ' જર ' બદલે ' ચોદ.'

હંસાવતી હર્ષિત મહિમહિ: 'અરે દુષ્ટ! મૂઝ કાં છેતરી?'

હૈયામાંહિ ન માઇ તાપ, સરલિ સ્વરિ કરિ વિલાપ!

૪૩૯

પૂર્વછાયા: રાગ ગોડી

" હૈ ! હૈ ! દેવ ! તિ સ્થં કર્યું ? આમ કાં નાખ્યાં હો રાનિ ?

કનક સોહાવ્યું રે કાગનિ ! માણિય મીનીનિ કાનિ !

૪૪૦

રુદન કરે રે હંસાવતી, કુંઞ્ચરિ કરિ રે વિલાપ;

પીઞ પરધારિ છેતયો, કેહી પિરિ રાખું રે આપ ?

૪૪૧

રુદન કરે રે હંસાવતી !

નિર્મલ કુલમાં હું જીવની, કર્મે દીધી જીપરાટિ;

સ્થાંસ્થાં દુઃખ રે મઝ સાંભરિ, દૈયડા ! હવિ સિ ન ફાટિ ! રુદન. ૪૪૨

સરીરમાંહિ સગડી બલિ, ચિહ્ન પક્ષિ લાગી રે આગિ !

દેહ પડિ દુઃખ વીસમિ, ધરતી ! દેજે રે મામ !

રુદન. ૪૪૩

અગ્નિ અગ્નિનર જીજ્ઞસિ, હર્ષડિ લાગી રે જાલ !

જિમ પય જીક્ષતું રે જીક્ષટિ, જીપરિ વાધી રે જાલ ! રુદન. ૪૪૪

હંસાદૈયડું ઇમિ જીક્ષટિ, જિમ નહી આવિ રે પૂરિ !

વિક્રમચરિત્ર વિજોહિયાં ! નિ મહિયર મેહેલું રે દૂરિ ! રુદન. ૪૪૫

મહિયરમાંહિરે માલ્હતી, રમતી સહિયર સાથિ;

મનસ્થું માડી રે બોલાવતાં, ઇમિ નીચમતાં દિનરાતિ ! રુદન. ૪૪૬

મૂઝ મુખ માડી નીહાવતાં, કહિતાં કુંઞ્ચરીસોભામ;

પુરુષ પનોતો કે પામસિ જેહનું હોસિ રે લાગિ ! રુદન. ૪૪૭

લખમણ કહિ તાં પરણાવીધ નિ દાજી કહિતાં રે નામ;

આ રતન પરધારિ દીજ્યે તો દિન કેહી પિરિ બાપ ? રુદન. ૪૪૮

કહિતાં નૃપતિ ન પામીધ, લેહેતાં હંસાનું રે નામ;

પરધારિ બાસિ રે પદમિની, કેહી પિરિ રહિસ્થું રે સ્વામ ! રુદન. ૪૪૯

૪૩૯—ખ—નથી. અ—'હતરાધ': 'સરલિ સ્વરિ' બદલે 'સરલે સારે.'
 ૪૪૦—ખ—કડીઓ ૪૪૦ થી ૪૭૦ નથી. ૪૪૩—ખ—હતરાધ': 'વિસમિ'
 બદલે 'વિસરિ.' બીજું પદ: 'માવા ધરતી ! મામ.'

- લખમણુ ! સાચું તું સાભલે, કુંઝરી તે ધરિ દેસ;
 ધરજમાઈ રે રાખસ્યું, આપી અધયો રે દેસ. રુદન. ૪૫૦
- વર વરામો રે જો મલિ, સાભલિ લખમણુ ! વાત;
 અમ્હ ધરિ આવી રેહેજો નહિ તો આપું સપતી ગુજરાતિ. રુદન. ૪૫૧
- મૂંદનિ લસીમસી લડાવના, નમીનમી કરતા પ્રણામ;
 તે સુખ માહારું મૂકાવિયું, તું ફટિ પાપી રે કામ. રુદન. ૪૫૨
- વિયથાવિય અતિદુહનું, મિ જણી પીછું રે માડ.
 વેધ લગાડીનિ વાહિયાં, તું ફટિ પાપી કામ! રુદન. ૪૫૩
- વિયથારુપિ રે શાકિની ! હજીય ન મૂકિ રે પૂંદિ ?
 નેહ લગાડો રે નાહસું, કવિ કિમ કિજિ રે તૂટિ ? રુદન. ૪૫૪
- મીઠી માઠીસું જોઠડી, મેડેલું સવણું નામ;
 તે સુખ માનું મૂકાવિયું, તું ફટિરે પાપી કામ. રુદન. ૪૫૫
- કામિ ઇશ્વર ચૂક્યા ઔરી બીલીનિ નામિ;
 ચોગી ચોગ છંડાવિયા, તું ફટિરે પાપી કામ! રુદન. ૪૫૬
- કામિ ઇંદ્ર જગાવિયો, અહિયા ગૌતમધામ;
 કામિ ખાપણુ વધૂ વહિ, તું ફટિરે પાપી કામ! રુદન. ૪૫૭
- દેહડીમાંહિ દોષ વસિ તો કેહેના લીજિ રે નામ ?
 તે સુખ પામિ રે સામટા જોણિ જીવો રે કામ. રુદન. ૪૫૮
- વિક્રમચરિત્ર પાણી તજ્યું, અન્ન અમ્હારિ રે નામ;
 મહિયર માહરું મૂકાવિયું, તું ફટિ પાપી રે કામ! રુદન. ૪૫૯
- આગે ઇશ્વરિ ખાલિજો તોહિ ન લાગી રે લાજ.
 કામ વિઝારત તૂઝનિ તો હું નવ ગૂંચન આજ! રુદન. ૪૬૦

૪૫૦-ગ- 'કુંઝરી તે ધરિ' બહેલે 'બેટી તેહનિ.' ૪૫૨-ગ-પૂર્વાધ: 'પ્રથમ ચરણ: 'લખિત લીલાઈ લડાવતાં' ૪૫૪-ગ-પૂર્વાધ: 'શાકિની' બહેલે 'શીરણાં.' ઉત્તરાધ: બીજું ચરણ: 'કિમ કરિસિ હો પ્રેમ ?' ૪૫૭- 'ખાપણુ' બહેલે 'કલંક.'

મહિયર મેહેલી નીસરી, કાંઈ ન સીધું રે કાજ !

પુહોક ન ખાધો હાથિ બધી, રાત્રંબક લાગી રે લાજ. રૂદન. ૪૬૧

ટીલકું બિહૂં રે તાતનિ, ચોખિ કુલિ લાગી રે લાખ;

માંચી બિહા રે મૂઝ થકી, ખાંપણ લાગૂં રે સાખ ! રૂદન. ૪૬૨

મિ મન જાણું રે માહારિ ધર્મ ન કીજિ રે લોપ;

જે વર પહિલું રે આદ્યો તે કિમ કીજિ રે લોપ ? રૂદન. ૪૬૩

હંસા હજી ધમિ બિલટિ, યમ સાયર. વામિ વેલિ;

સહી કો સાચું રે જાણુજ્યો, એ કારણ લાગૂં રે કેલ. રૂદન. ૪૬૪

ચિહ્ન પક્ષ સૂધી રે પદમની, જેહેવું ગંગાનું તોષ;

લાંછન લાગૂં રે લાછિનિ, હવિ કમ કરિ તે હોય. રૂદન. ૪૬૫

યાન કરું હવિ સું લવું ? જેણી પિરિ રાખું રે જાતિ;

દિવસ થયો કો દેખસિ, તે વાત જસિ ખંજાતિ. રૂદન. ૪૬૬

રૂદન કરિ હંસાવતી, કુંઝરી કરિ વિજાપ;

પીઉ પરદારિ છેતયો, કેહિ પિરિ રાખું રે આપ ? રૂદન. ૪૬૭

મુખિયાં ! ગર્વ રખિ કરો, દુઃખિયાં ! મ ધરસ્યો રે શોક;

કીધાં કમ ન છુટિયે, ધમિ જાણી આવો સતોષ. રૂદન. ૪૬૮

હંસા દેયું હેઠું કરી ધારણિ રાખું રે અંગ;

કુંખ પૂઠિ મુખ પામીઈ, જુ વડે સંકરગમ. રૂદન. ૪૬૯

સત્ય ન ચૂકી રે સાધવી, પોહોતી મનની રે આસ;

પતિમુખ પામી પદમિની કહે મદસદન વ્યાસ. રૂદન. ૪૭૦

ચરિત્ર

હંસાવતી મનિ જાંઝો ગોક, રૂદન કરું તો દેખિ લોક;

મુખ મોહનિ જીભી રહિ, પાદાવા આગલિ હંસા કદિ. ૪૭૧

૪૬૪—ગ-પૂર્વાધ નથી. જનસાધ: 'લાંછન લાગૂં' રે લાછિનિ કમ કરિ
તે હોય. ૪૬૦—ગ-સાધવી નહિ 'મુંદરી'

આપા ટંકા હેમના સાત, “ જાઉં પાહાલા । તુમ્હે લાવો ભાત. ”	
પાહાલો તો નગરમાં જાય, બચકિથી કાઢી કભાય.	૪૭૨
પિદ્ધિનું પુરુષતણો સણુગાર, રુપતણો નવિ લાલિ પાર;	
ખાંડૂંખેડૂં અચાસણુ લીલ, તવ પદ્માણી ગાઢેરી કીલ.	૪૭૩
ગંગાજલનિ લાગી પાય, ગંગયમુનાસંગમ જાય;	
પાય પાગડિ થઈ અસવાર, ભવિભવિ વિક્રમચરિત્રભરતાર	૪૭૪
પૂર્વ દિસિ કીધૂં પધ્યાણુ, જહીં જગમતો દીસિ ભાણુ;	
પવનવેગ તુરી સંચરિ, દિનદિન દેસાજર સંચરિ.	૪૭૫
ધમ કરતાં દિન ગયા બિચાર, મદાવનમાહિ ગયો તોખાર;	
જીંચા પર્વત, વિસમા હામ, તિહાં કહીં નવિ દીસિ ગામ.	૪૭૬
રાનવગડ નિ ડંડાકાર, વિસમા વાઘ કરિ ખૂંબકાર;	
હંસાનું હપજી ગહિગયું, “અરે દેવ ! હવિ કિમ કરું ! ”	૪૭૭
ગંગાજલ વેગિ દડવાડિ, પડખાઈ પર્વત ગડગડિ;	
નાકફેરૂં ઈણિ પિરિ કરિ, ત્રાઠો સિંહ પાછા પગ ભરિ.	૪૭૮
ધમ કરતાં વનિ થયું અસર, માદાવનમાં આથમિજી સર;	
જેતાં કહીં નવિ સૂઝિ વાટ, કુંઅરી અગિ ધરિ જિઆટ.	૪૭૯
આબ્યું એક સરોવર સાર, વૃક્ષતણો નવિ લાલિ પાર;	
વારુ વડ અનોપમ હામ, તિહા હંસા કીધો વિસરામ.	૪૮૦
આગેલિ અશ્વતથો આધાર, હપડામાહિ શ્રીવિશ્વાધાર;	
પદ્મનાભનું ચિંતન કરી વડનિ ચડિ બિડી જીતરી.	૪૮૧

૪૭૨—ખ-આ કડી નીચે મુજબ છે:—

‘ લો દ્રામ લીઈ આવો ભાત, હેમટકા આપા છિ સાત.

જવ પાલો ગામમાંહિ જાય, તાંહાં.....છાડી કભાય.’

૪૭૫—ખ-કડીઓ ૪૭૫ થી ૫૫૧ નથી. ગ-’ પધ્યાણુ બદલે ‘પધ્યાણુ.’

૪૭૬—ગ-ઉત્તરાધ: ‘ તિહાં કહીં. ’ ને બદલે ‘ આહો પસિ. ’

૪૮૧—ગ-ઉત્તરાધ: ‘ ભતરી ’ બદલે ‘ સુન્દરી. ’

- તોણુ વડિ' ગરુડપક્ષીનો વાસ, બિડો કરિ છિ લીલવિવાસ;
ચાર પુત્ર તેહેનિ વિખ્યાત, ચિહ્ન દિસિકેરી લાવિ વાત. ૪૮૨
- પુત્રનિ પિતા કરિ આદેસ, ઘણા દિવસ વહી ગયા પ્રદેસ;
તોણુ રાતિ બેઠાં ભરિ, ચારે પુત્ર પધાર્યાં ધરિ. ૪૮૩
- માતપિતાનિ ચરણુ નમ્યા, પ્રણામ કરીનિ વડ વીસમ્યા;
“વડા પુત્ર !” પૂછિ ખગરાજ, “કેહિ દિસિયી આબ્યા આજ ?” ૪૮૪
- “હું આબ્યો બિજેશી ભણી, તિહાં વિક્રમાદિત્ય નરવીર ધણી;
તેહેની આણુ પ્રવર્તિ' જિહાં, દુઃખદારિ નવિ દીસિ તિહાં. ૪૮૫
- રાણી એક તણુ રાજન, સત્યવની તેહેનું અભિધાન.
પુત્ર ભણિ, “સાબલુ તાન ! તે ધંરિ દુઃખ પડ્યું બિતપાન. ૪૮૬
- તે રાણીનિ હૃદયું પુત્ર, તેહેનું નામ વિક્રમચરિત્ર;
સોલ વરસ અતેબરમાંદિ, ચૌદ વિત્રા ભણાબ્યો રાવ. ૪૮૭
- એક વાર દીડો રાજન, અતિ આનંદો હવે નિધાન;
કન્યા સોધાવિ પદમની, એ વર સમોવડિ ભાગિની. ૪૮૮
- રાજનિ રદિ લાગી હોડ, મૂઝનિ છિ તે વહનો કોડ;
ત્રંબાવતીછ ગયો પરધાન, ત્રંબસેન એટથો રાજન. ૪૮૯
- તેહેનિ ધરિ છિ કન્યા સાર, તેસ્યું લગન કર્યું નિરંધાર
અવધિ કરી માસદહાડા તણી મંત્રી આબ્યો રાજ ભણી. ૪૯૦
- બિજેશી જઈ પોહોતો ભલો, વિક્રમાદિત્યનિ આવી મયો;
દિવસ ધણેરા લાગા વાટ, રાજનું મન ભાળું નાટ. ૪૯૧
- તવ તેહેનિ દીધું બિપમાન, રાજછેલ કીધો પરધાન;
રાજનિ નવિ છાંડી રીસ, તેનણિ દિન વહિ ગયા ત્રીસ. ૪૯૨

૪૮૨—૪૧-પૂર્વાધ' બીજું ચરણુ: 'બિડો મંદિર કરિ વિલાસ.'

૪૮૭—૪-ઉત્તરાધ': 'સોલ વરસ' બદલે 'ચૌદ વરસ.' ૪૮૮—૪-૬૫-

નિધાન' બદલે 'ભુવનિધાન.' ૪૯૧—૪-ઉત્તરાધ': 'વાટ' બદલે 'માટ.'

તે કન્યાનિ વિરહિ કરી તે વગ ઓછી નીસરી,	
તેહેની મા અતિ કઠિ રિનાપ, કૂચરનિ સોધાવિ જાપ	૪૯૩
સોધ્યા ગદમ દિરખાકાર, સોધ્યા પાખનિ પોતિપ્રકાર	
સોધ્યા મકમેડીમાલિયા, સોધ્યા ગોખિ જગિ જનિયા	૪૯૪
સોધ્યા અતેજરીના ઠામ, સોધ્યા ગજિતના ગામ	
સોધ્યા ગોગજ નિ ગોઝાર, સોધ્યા મુઠુનક ઇસી નિ ચ્યાર	૪૯૫
સોધ્યા પાખલિ ફરતા પગ, સોધ્યા તાલિમખાના ખગ,	
સોધ્યા મોહો મસાણી તણા, સોધ્યા બદીજન લામણા	૪૯૬
સોધ્યા પરથો નિ પરધાન, સોધ્યા પાખનિ ફૂતા રાન	
સોધ્યા નગર નદીત બેટ, સોધ્યા વનગફૂરનગમેટ	૪૯૭
સોધ્યા પુરપાટણપ્રામાદ, સોધ્યા ચતિતપી આમયાદ	
બ્રહ્મચારીચોગીની શુદ્ધા, સોધી સ્થરિ પર્વતની શિખા	૪૯૮
સોધ્યા ગદમ દિગોસાન, સોધ્યા દેજીન દસ દિકપાન	
સોધી સિવસાના સમસાન, સોધ્યા આદિસક્રિતા ઠામ	૪૯૯
સોધી વાડી નિ વાવટા, સોધી જડ વડખરી જટા,	
સોધ્યા અરદટ નિ આરામ, સોધ્યા વિકટ વિસમા ઠામ	૫૦૦
ઈમ સવસિ સોધાવૂ સદી, કૂચરપ્રેકિ ન લાલિ કીલી	
સાયવતી સરન સ્વરિ રોય, ઊપસ્થિ અતેજરી જોય	૫૦૧
રાણી સદ્દ રાખવા જે મિલી ત્રણિસે નિ સાહિ આમરી	
અમનાના ઊપ્રસ્યા મન, રુદિ ફાટિ નિ ફરિ રુદન	૫૦૨
રાખ ચાલી આપ્થો બારિ, સતોપી રાખી સવિ નારી	
સદ્ગોકા નારી અગ્રાસિ ચઢી, રાનિ વાન વીસારિ પડી	૫૦૩

૪૯૫—ગ 'ગોગજ નિ ગોઝારને સ્થલે ગોમટ નિ ગોમાર'

૪૯૬—ગ—પૂર્વાર્ધ 'ફૂતા મરા' બદલે 'ફરતા ગમ' 'તાલિમખાના ખરા' બદલે 'નદીતટ નામ ઉત્તરાર્ધ' 'સોધ્યા ગોખ અગોચર તેહ સોધ્યા વનગોચર તિ બેદ' ૪૯૭—ગ—નથી ૫૦૩—ગ—ઉત્તરાર્ધ ચરણ બિલાસુલદી છે

- સત્યવતી કેરો પરિવાર, તેહેનિ દુખ ષડ્ અપાર,
વિપ્ર એક દીડું આવામિ, જાણિ જીતરી આવ્યો આકાસિ । ૫૦૪
- તેણિ અતિપ્રસસા કરી, સીખામણુ બોલ્યો વિસ્તરી,
હરિશ્ચદ્રરાગની કથા તે વિન્તરી બોલ્યો તથા ૫૦૫
- દમયતી નિ ગોળ નનરાય, તેહતણું બોલ્યો મહિમાય,
ગાધારીનિ સુ સૂત હતા, બીમિ મારી ચૂર્ધા જીવતા ૫૦૬
- માતપિતાનિ વીરૂ અત્ય, શ્રવણુ હણ્યો ગમદમરય,
બ્રહ્મસાપનો મોહોટો રોગ રાત્ર પામ્યો પુત્રવિયોગ ૫૦૭
- શ્રીભાગવતનું સમૂલું હતું, તે રાણી આગવિ નિશ્ચિ કથ્યુ,
સત્યવતી ગણી ઇમિ વદિ, “ માદાદુખ ઊ તે મૂઝનિ રદિ ૫૦૮
- વાડવ ’ તુમ્હનિ લાગુ પાય, કાષ્ઠએક જીતમ કહો જીપાય,
જેણિ પ્રકારિ મહાદુખ ટપિ, વિક્રમચરિત્રસૂત વદિલો મદિ ” ૫૦૯
- વધનો વાડવ કગિ વિચાર, સવળી સેવામા જે સાર
“સય સનાતન હૈયડિ ધરો, આદિજવાનીનુ મત કરો ૫૧૦
- પૂર્વિ જેણિ સેવી સિવા તેહેનિ પુત્ર દવા અભિનવા,
નવરાત્રિની માઠી સેન તેહેનો પાર ન જાણિ દેવ ૫૧૧
- કરો જીપવાસ અનિ જગમણુ, કાચી જીપગિ રાખો મન્ન,
દીપ, દાન નિ પ્રાનરનાન, દિનદિન કળ્યો ચક્રતિ ધાન ૫૧૨
- આઠ જીપવાસ નિ નવમી રાત્રિ, સકલ હોમ શીજિ પરજાતિ,
માધ ચૈત્ર નિ અશ્વનનણુ તેહેના મહિમા છિ અનિવણુ ૫૧૩
- અત્રનારી અતુસ્યા નામ, રેવાતટ કીધું તપશ્ચાન,
આદિમકિતની કીધી સેવ, તેહેનિ જીદરિ દવા ત્રણિ દેન ૫૧૪
- મધુકૈટભ જા માયો જેદ, વિધાતાનિ વડી તેદ;
મહોસાસુરનો ફેડ્યો મમ, મમજ દેવના કીધા કામ ૫૧૫

- સુંભનિસુંભતણાં બન ઘણા, બિજડ નયર કર્યા સુરતણાં;
તેહેતણો કીધો સંહાર, ત્રિશુવન વત્યો જ્યજ્યકાર. ૫૧૬
- સૂરચરાયનિ તૂટી જહીઈ, સપ્તસતી તાં માન્યાં તહીઈ;
બ્રહ્માવિધણુસિવ તેહેનિ આઈ, સકલ વિધની કહીઈ માંધ. " ૫૧૭
- વિષ્ણુ વદિ: " રાણી ! સાંભલો, જો વિશ્વાસ હ્રાપ અમતણો;
તો આરાધો એકમના યષ, વિક્રમચરિત્રસૂત મિલસિ સહી. " ૫૧૮
- સત્યવતીષ પ્રત આચરૂં, અનનીર અલ્પિનિશિ પરદરૂં;
પુત્ર ભણિ: " સાંભલો ત ત ! હું આવ્યો તિ દિસિનિ વાત. " ૫૧૯
- ખીજનિ પૂછિ ખગરાજ: " કેહી દિસિથી તુમ્હે આવ્યા આજ ? " ૫૨૦
- " હું આવ્યો પશ્ચિમ ગુજરાતિ, વાત અસંભવ છિ અમ તાત ! ૫૨૦
વડી વેદાગ્રિષ ત્રંબાવતી, ત્રબસેનરાજા ભૂપતિ;
હંસકુંવરી તેહેનિ બેટી ધાય, તે દીધી કનુગદ રાય. ૫૨૧
- કન્યા હૃતિ રુપનિધાન, અતિઆનંદસૂ આવી જાન;
સેન્યા છત્રચમરઝમકાર, આવ્યા બડ ભૂપતિભૂપાલ. ૫૨૨
- જાન ગતારી સાયરબેટ, વર રાખ્યો લાઇ મંડપ હેઠિ;
અહંબિંબ સુર આયમિ, લગ્નવણો તા હૂણ સમિ. ૫૨૩
- રાણી મિલી કરિ પ્રહંખણા, અનેક પિરિ હૂઈ પેખણા;
અર્ધ કરી બિસાધો રાય, ત્રબસેનરાય પખાલ્યો પાય. ૫૨૪
- પાખલિ લાટ કરિ જમકાર, વિષ્ણુવણો નવિ આવિ પાર;
અનેક છત્રપતિ બહા રણા, કન્યા જોવાનિ મદમા ગયા. ૫૨૫
- બિલટલેર સગાઈ કરી, તેતલિ કુણિ કન્યા દરી,
કન્યાગ્યાનક આવી દસી, મડપમાલિ પડિજિ ત્રાય. ૫૨૬
- વરરાજ પાછું બાંદલો, છાડી પાટ બાંધિ ગયુ.
મોહોટું દુઃખ પડું મહારાજ, વડા મનમયા લાગી વાજ. ૫૨૭
- રાજમાલિ રાહ આપુ ધાય, કુંવરીનિ મે પારિ ના.
ધર, પુર, મંદિર, મેદોલ, અવગ, વનવડી નિ વડ ત્રાય ૫૨૮

- મડુ ગુફા નિ ગર્જરગિરિ, ચોરાચક્રાંતો જોયાં ફરી; .
 ઈમ સધલિ સોધી કુંઝરિ, કો ન જાણિ કોણિ હરી. ૫૨૬
- ત્રંબસેનનિ લાગી લાજ, ખાંપણ લાગું સધલી સાખ; .
 શ્રીમકરાનો લાગો મોડ, જિમ હણ્યો તરુઅરનો છોડ. ૫૩૦
- દાણિદાણિ તેહનું તન આવડિ, પુનિમથૂ ન્યમ સસિહર ધટિ;
 નગરમાંહિ હોતો રંગ, ધરિધરિ પડિજો મોહોટો લંગ. ૫૩૧
- ટોલિ મલિયા દાકુર સવિ, બીમકરાજનિ પ્રીછવિ;
 રાનું, મન ન આવિ દામિ, 'હું' પાછો નવિ આવું મામિ. ' ૫૩૨
- તે કન્યાનિ વિરહિ કરી, તે રાજા કહ્યો ગયો નીસરી. "
 મડુપુત્ર પ્રણમ્યા પગતાત, દિસિ આપણી નિવેદી વાત. ૫૩૩
- " ત્રીજા પુત્ર ! કહો તમ્હતણી, " હું આવ્યો કનોજહ લણી;
 તિહાં મંગલ મોહોટો માહારાજ, તેહેનિ લાગું લાંછન આજ. ૫૩૪
- પુત્રનણિ પરણેવા કાજિ, અતિગીજાદ કયો માહારાજ; .
 ત્રંબાવતીષ પોહોતી જાન, ત્રંબસેને બહુ દીધાં માન. ૫૩૫
- લાગનસમિ વર ટોડિ રહ્યો, તેતલિ કો કન્યા લેધ ગયો;
 વાત સાંભલી મંગલરાય, વિરુધ વાત તે વેદેલી જાથ. ૫૩૬
- તેહેનો સોક ન જાઇ કહ્યો, લાગી લાજ નિ કુંઝર ગયો;
 ઈમ અસુખે ભરિ જાન, જિમ દાણું આવિ સખસાનિ. ૫૩૭
- રાજદારિ કરિ સહ સોક, જિમ મુખદર્શન આવિ લોક;
 મુઆતણો તાં મારમ એક, આનું કુળ ન આવિ છેક. ૫૩૮
- તે રાજાનિ માહાકુળ પહું, ઘણું ગદન આવિ દમ્પડિ ચઢું;
 તેહતણિ હિ પ્રોહિત એક, તેણિ વચન કલાં વિરેક: ૫૩૯
- " રાજા ! કહું અમારું કરો, અમેકવત વેગિ આવ્યો;
 અમન સુદિ તેરસિનિ દિન, માંડો મન નિ છોડો અન. ૫૪૦

૫૨૬—મ-‘નક’ બદલે ‘ગુફા.’ ૫૩૪—મ-‘તતરાધ’ બીજું ‘મરમ’
 ‘તેહેનિ રહેલી લાગી લાજ.’ ૫૩૬—મ-‘વિરધ’ બદલે ‘વરી.’
 ૫૩૮—મ-‘તતરાધ’ નથી.

- ત્રણિ દિન કરો ઊપવાસ, જિમ તુમ્હારી મોહોત્રિ આસ;
 ઇત્રિ પાંચે વાસ કરો, નરનારી ! એ વ્રત આચરે. ૫૪૧
- એણિ વ્રતિ ટલિ વિયોગ, નિર્ધારિ પામો સંયોગ;
 અસોકવ્રત કરો પ્રતિપાલ, જિમ પુત્ર મલિ તતકાલિ. ૫૪૨
- વિપ્રવચન રાઈ મસ્તકિ ધર્મ, મંગલરાઈ વ્રત આચરૂં;
 નમરસોકનણી એ વાત, વિહંગમરાઈ વીનવા તાત. ૫૪૩
- “ ચોથા પુત્ર ! વાત કહો તમ્હ તણી, ” “ હું આચો દિસિ પૂરવ બણી;
 મંગાયમુના નિ સરસ્વતી, તેહેની સેવા કરિ સુરપતિ. ૫૪૪
- તીર્થરાજ તેહેનું અભિધાન, પ્રયાગરા કહીઈ રાગન;
 તે નમરીમાં સમલૂં સુખ, પ્રવેશ ન કરિ જિહ્વા ચમદૂત. ૫૪૫
- પ્રયાગનો મોહોટો મહિમાય, સપ્તધા તીરથ કરો રાય;
 ત્રિવેણી કરે આ ઘાટ, સ્વાર્ગતણી તિહાં કહીઈ વાટ. ૫૪૬
- મકરમાધવ સેવિ નર જોહ, મનવાંછિન રૂત પાગિ તેહ;
 વૃદ્ધ રાગ તે ગદનો ધણી, તેહનિ ચિંતા હમ અતિધણી. ૫૪૭
- મણિ, માણિક, મોતી ભંડાર, દસ્તીઅથ ન લાભિ પાર;
 રથપાલકસેવક અતિધણા, હીરાસનતણી નહિ મણા. ૫૪૮
- એક દુઃખ મોહોટું રાગન, જે નહિ એક પુત્રસંતાન;
 અપુત્રવંતની મોહોટી ખોડિ, બીજું દુઃખ ન આવિ જોડિ. ૫૪૯
- તેણિ દુઃખામ રાગ મલિ, દેવામાહિ સગડિ બલિ;
 રાગ વિના સેના યથા, પુત્ર વિના ઘર સૂનું તથા. ૫૫૦
- સસિ વિના જિમ સુનિ રાતિ, સૂર્ય વિના સૂનો પરભાત;
 મહાનદી પાણી વિણુ યથા, પૂત્ર વિના ઘર સૂનું તથા. ૫૫૧

૫૪૭—ક-‘મર માધ’ ગ-‘મકર, માધવ.’ ૫૪૮—ગ-‘ન લાભિ પાર’ ને બદલે ‘તણે નહિ પાર.’ ઉત્તરાધ: ‘પાલખીરથ દિસિ ધણાં, જે જોઈએ તે નહિ મણા.’ ૫૫૦—ગ-‘વિના’ બદલે ‘પાણિ.’ ૫૫૧—આ પાળીની ૫૪૨+૧ કડી ગમ્યાંથી લીધી છે તે ક, ખમાં નથી.

મૂરખ કેરી દેહી અસી, દીવા વિના જ્યમ મંદિર નિસિ; .
 નર વિના નારી સૂતી યયા પુત્ર પાપિ ધર સૂર તથા. ૫૫૧+૧
 એહેવો જાણી રા મયો પ્રયાગ મનમાંદિ આણી વૈરાગ;
 તણ રાજ ત્રિવેણી ગયો, કરવત મેહેલાવા સજ યયો. ૫૫૨
 આકાસવાણી તવ ધમિ હવી: “મ કરિ ઘાત તૂઝ જીવતણી;
 ધર્મપુત્ર તું કરિ રાજન! વિશુખૂટિ કાં કાઢિ પ્રાણુ ? ” ૫૫૩
 તે રાજ પાછો ધરિ ગયું, “મટુક ભણિ હું આંહાં આવિજી;
 “પૂરવ દિસિ કેરી એ વાત, તે સાંભલી હું આવ્યો તાત ! ” ૫૫૪
 પિતા આગણિ જે કુંઅર ભણિ, વડ તણિ બિડી કુંઅરી સણિ;
 હવું પ્રભાત, પદ્માણ્યો ટુરી, ઘોડા બાપરિ મર્ધ નીસરી. ૫૫૫
 કુંવરી હર્ધિ વિભાસિ વાત, દાંકી નહિ રહિ માહારી જાતિ;
 જર્ધ કરવત મેહેલાવું આજ, તો કાઈ આગણિ સીઝે કાજ. ૫૫૬
 પ્રાયાગિ જર્ધનધ કીધું રનાન, બ્રાહ્મણુનિ જહ દીવાં દાન.
 દાન દેઈ જર્ધ બીખી રહિ, “ માથે કરવત મેહેલા ” કહિ. ૫૫૭
 તીહાં બ્રાહ્મણુ પલિયા દસવીસ, એ લધુ કુંઅરનિ છિ રીસ;
 એક જીભણો રાજ ભણિ, અમ્હનિ આપો વધામણી. ૫૫૮
 એક રાજકુંઅર અતિરંગાઆમણો, અર્થદેમ તેહેનિ અતિવણો;
 જિતાવણો તે આવ્યો મંઝ, વેણીમાહિ પખાલું અંગ. ૫૫૯

૫૫૨—કખ-‘ત્રિવેણી’ ને રથાને જર્મા ‘વેણીમાંદિ’ ૫૫૫—ગ-કડી
 નીચે મુજબ છે: ‘હંસા હર્ધિ આવી વાત, ધમિ કરતાં તિ યયું પ્રભાત;
 યયું અગ્રવાર હકારો ટુરી પ્રયાગમાંદિ મર્ધ સુંદરી.’

૫૫૭—ખ-ગ-આ કડી નીચે મુજબ છે:-

‘પુહુતી જર્ધ પ્રયાગમજારિ બ્રાહ્મણુ વેદવંત અદંકારી;
 દેઈ ધન જવ ભલી રહિ “ માથે કરવત મેહેલા ” કીદિ.

૫૫૮—ખ-ગ-‘જાભણુ’ ને બદલે ‘માણુ.’ ‘લધુ’ ને બદલે ‘થાપ’
 ગ-‘જીભણો’ બદલે ‘તિ ગયું.’ ૫૫૯—ખ-‘રાજપુત્ર’ ને બદલે ‘રાજ.’
 ઉત્તરાર્ધ નથી.

કરવત મેહેલાવિ સ્થા ભણી ? લો તપાસ તમ્હે આદિ હિ ધણી." ૫૬૦
 રાજનજો દકારો ગયો, કુઅર લી જીભો યયો ૫૬૦
 " રાજીત' તમ્હેનિ તેડિ ગય, " ગમાજલ તિય સેત જાય, ૫૬૧
 રાજ દેખિ કુઅરુપ, માન દેધ જોવાવિ જૂપ ૫૬૧
 અતિઆદર આપ્યુ એમણુ, દમકુઅરી મુખિ જોવિ ધણુ; ૫૬૨
 રાજ રિદય વિમામિ ધણુ, તેજ અમલમ કુઅરતણુ ૫૬૨
 યુરુ આગમિ રાજન કમ કદિ, " પાવિકપુત્ર એ અમદ્ધ મરિ રદિ ૫૬૩
 ધમપુત્ર કરિ પાતુ એદ, ગુડિ ગલ્ય વિમારુ તેદ " ૫૬૩
 યુરુ કદિ, " રા' સામનિ વાન, એ પામિ તાકારિ કુપ સાત, ૫૬૪
 એ જીદગિ કુન આપણુ, ગળ વધી મ પહિસ ધણુ " ૫૬૪
 ગમાજલ સેધ બાધ્યો રાસિ, કુઅર તેડયો માહિ આવાસિ, ૫૬૫
 રાખીદર ગલિયાયન ચામ, કુઅર ભણી તિ જોવા જાય ૫૬૫
 " જો રાજ ! તમ રાખિ કાજ, કુઅરનિ વિસારો રાજ; " ૫૬૬
 હંસાનિ વિમારી સોય, કુઅર વધાવિ સહમય ૫૬૬
 દેમમાદિ લજ્યાવુ જાણુ, કુઅરનિ વરતાગે આણુ, ૫૬૬-૧
 કરવન રખિ જ મેહેલી મય, અણુપૂછી હિસા એ હોય ૫૬૬-૨

અંતિમ

પ્રથમ વાત જે પા'હાતણી, સાત સૂખડી લાવ્યો ધણી,
 સોનધવા મ્હુ જાણિ ગમાર ? મદલ મિગિ સૂકડિનો ભાર ! ૫૬૭

૫૬૦—ખ-પૂર્વાધ'નું બીજુ ચરણ 'લીક તપાસ તમ્હે તેદતણી'

૫૬૧—ખ-પૂર્વાધ' પછી નીચેની અર્ધી હતી છે —

'સેવકે મિલત નિ લીક ગયા, રાજ આગવિ જયાર રદા.'

૫૬૨—ખ-કડીનો ઉત્તરાર્ધ' નીચે મુજબ છે —

'ગાજકુઅર સામણિ રાય એદ કુઅર જોડાની ઠાય

૫૬૩—ખ-કડીઓ ૫૬૩ ૫૬૪ નથી ૫૬૬—ક—આ પછીની હતી નથી
 તે 'ખ' ને 'ગ' માધી સ્વીકારી છે ૫૬૭—ખ-નથી

બાં બાપડો હંસગતિ સંચરિ, કાચલનો સ્વર કામ જ કરિ;
 પાહાલામનિ વિભાસણુ ધણી, કમરેખા ન દેખિ આપણિ. ૫૬૮
 પાહાલો કહિ, "અજ કુ અમ ધણુ", બિહાં કમરે દૃશ્ય અમ્હતણું;
 વામા વાહન બિહી મઝ સાર, વાડુ અંગતણો સણુમાર. ૫૬૯
 પાલ્હોરાગિત નમરમાં જાય, વડી વ્યણજ ચહુટિ વસાય;
 દોસીદાટિ પોહોતો ગમાર, "મિહિતા! વત્ત દેખાડો સાર." ૫૭૦
 મિહિતિ વત્ત દેખાડ્યાં જેહ, પાલ્હાસિર ન સોબી તેહ;
 સારખાસતા તાં બલા બાંધયા, સાવુ નિ ખાંડકી જોડિયા. ૫૭૧
 સરખતી સાજિલા અસંખ્યાત, પાલ્હાનિ મનિ નાવિ વાત;
 વલી કાઢયા જે સોજી સાર, ખટધૂમ રાઈ નમ અપાર. ૫૭૨
 અટાણુના ચોકડા ધણા, દખણી પાટ વલી પાટણુતથા;
 રાતા મસૂર નિ રંગિ સાર, નીલામાંહિ સોનાના તાર. ૫૭૩
 સરસ તાસતા નિ સીસાળ, મહમદસાદી નિ જરખાદ;
 મુખ મચકોડી ચાઈ ચણુર, તવ દોસી મનિ જણયો જૂર. ૫૭૪
 "મહિતા! વત્ત પરહરો પરાં, મૂલ મ કરસો ખીજી વરાં;
 ઝાઝાં સૂત્ર નિ ભાર અપાર તો આપું હેમટંકા ચ્યાર." ૫૭૫

૫૬૮—ખ-નથી. અ-“કામ જ” બદલે “વાચસ.” ૫૭૦—ખ-પૂર્વાધ
 બીજું ચરણ ‘વડી જણુસ જુહુરસિ વસાય.’ ઉત્તરાધ: ‘ગમાર’ ને બદલે
 ‘પાલ.’ ‘દાખવિ મિહિતા! વરત વસાલ.’ અ-ચરણોમાં ફેરફાર છે.
 ૫૭૧—ક-ખ-ઉત્તરાધ: સાન કાખતા બિરવ ખોડિયા. અ-પૂર્વાધ:
 ‘હિરામલ દેખાડિ જેહ, પાલ્હાસિરિ ન સોબિ તેહ.’

૫૭૨—ખ-ઉત્તરાધ: નથી. અ-પૂર્વાધ: “સરખતી” બદલે “ખડખાસ”
 ઉત્તરાધ: ‘વલી કાઢા સો કુમાસ સાર, ધરિ ધૂમરાલિ ત્રિણા અપાર.’
 ૫૭૩—ખ-કડીયો ૫૭૩, ૫૭૪ નથી. અ-ઉત્તરાધ: ‘સોનાના’ બદલે ‘કપાના.’
 ૫૭૪—અ-‘સીસાળ’ બદલે ‘સકલાદ.’ ૫૭૫—ખ-‘બીજી’ વરાં ને
 બદલે ‘કાઢા કર.’ અ-આ પછી

‘તો વાણોતરની સીખામણુ હોય, વાઠ જોડા લાવો જોય;
 તે પછી નહિ લે કાચ, રાંક લાય સુલખયા હોય.’

ઝાઝી દસી નિ જાડા તાર, અર્ધ સૂત્ર અર્ધ ખસિનો બાર;
 જેહેવું વસ્ત્ર તેહેવો વણુનાર, તેહેવો જોધિય પદિરણુદાર. ૫૭૬
 વસ્ત્ર વસાઇ ખાંધ્યાં ગાંઠિ, પાદહો ચાલ્યો બીજિ દાટિ;
 “ મિહિતા ! મૂઝલાગી જૂખડી, ત્યો દ્રામ મૂઝઆયો છૂખડી. ” ૫૭૭
 કસમસિયા, ખારિક ખડહડી, અખોડ બદામ અનિ દ્રાખડી;
 શ્રીફલ કોપરાં અપાર, સાકર લવિંગ રુડાં સાર. ૫૭૮
 ખાંડ ચારોલિ નિ ખજૂર, વાટુ મોદિક જસા કપૂર;
 શીણી ઘેવર હેસમી ગલી, શ્રીફલપાક જલેખી બલી. ૫૭૯
 કોહોલાપાક અપૂરવ નામ, કજિઆપાકિ વાધિ કામ;
 દૂધપાક કમલકાકડી, પાલ્દાનિ ન ગમિ સૂખડી. ૫૮૦
 જે જસા તસો સસાર, ઉત્તમમધ્યમતથિ પ્રકાર;
 દેખી દાલિયા દરખો મનમાંઠિ, જિમ સોંડી મસાણુજ તાહિ. ૫૮૧
 તિ વાણીય જોયો ચપુર, બસો લિલખ્યો પાલ્હો ભૂર;
 “ મિહિતા ! અઠસૂંમ કરો ટોલ, અઠનિઆયો દાલિયાગોલ. ” ૫૮૨
 નગર સધલું જુજી ફરી, ગુલદાલિયા ખોલિ કરી;
 આવ્યો દૂતો પહિલો જિહાં, હંસાધોડો બેઠૂ ગયા ! ૫૮૩

૫૭૬—ખ-“ ઝાઝી દસી ” ને બદલે ‘ ઘાળી ઘાસિ ! ’ ‘ જાડા તાર ’
 ને બદલે ‘ ઘાલા ત્રાજ ’ ‘ સૂત્ર ’ ને બદલે ‘ વસ્ત્ર. ’ ગ-પૂર્વાધ: ‘ ઘાલી
 દસી નિ ઘાલા ત્રામ, આધૂં સૂત્ર આધૂં ખલખામ. ’ ક-‘ પદિરણુદાર ’
 બદલે ‘ પેખણુદાર. ’ ૫૭૭—ખ-‘ વસાઇ ’ ને બદલે ‘ વસાદી. ’ ‘ લાગિ ’ ને
 બદલે ‘ પોટિ. ’ ૫૭૮—ખ-‘ કસમસિયા ’ બદલે ‘ કિસ્મ કપડ. ’ ગ-પૂર્વાધ:
 પ્રથમ ચરણ: ‘ લો છ આ ખારેક ખરહરી. ’ ૫૭૯—ખ-નથી. ગ-વત્તરાધ:
 ‘ શીણી ઘેવર નિ ખરખરાં, મિશ્રીપકવજલેખી ખરાં. ’ ૫૮૦—ખ-પૂર્વાધ: નથી.
 ૫૮૧—ખ-નથી. ૫૮૨—ખ-વત્તરાધ: “ મિહિતામનિ અનેરું દુલ, પાલ
 માગિ દાલિયાગુલ. ” ૫૮૩—ખ-કડી ફેરફાર સાથે નીચે મુજબ છે:—
 “ ગુલદાલિયા ખોલી કરી આવ્યું પિહિલું હવું ન્યાંદાં; ”
 હ હંસાધોડું બિહૂ ગયાં, હ પાલ દુ:ખી મનિ થયા. ”

પૂર્વછાંદસ : રાગ ગાંધી

૧૭

"સ્વામીકુન્દિ કુન્દિયા થયા રે, હયા ન કીધી રે દેવ!
 વિલુલિખ્યું કિમ પામીછ ? માહારા કર્ગમા લિખ્યું એક. ૫૮
 અરે કર્મ ! એ સું કર્યું ? નયણિ ન દેખું રે નારી !"
 ઝાડિ અદયો જિયેરડો, દિસિ નિહાલિ રે આરિ. ૫૯
 અભાગિયા કર્મ ! ન પોહોતી આસ ! (ધ્રુવ)
 અઝી પિયારી જે હરિ રે તે કિમ પામિ ધરવાસ ? અભાગિયા. ૫૯
 પગલાં નીહાલિ પદમણીના હર્ષડિ લાગી રે ઝાલિ;
 પિરિપિરિ નીહાલિ પાલ્લીજી રે, પડું સરોવરપાલિ. અભાગિયા. ૫૯
 હાય ધસિ, દૈડું હણિ રે, પોલી મૂકે રે પોક;
 અવનીસું અંમ આછડિ, જોવા મિલોઆ સવિ લોક. અભાગિયા. ૫૯
 રાજીત ! તું કિહા રહિ રે ? કુણુ તાહારૂ રે ઠાહાર ?
 સોકવિલાપિ ઠા રડિ, જિમ નિધણીમાર્ષ નાર ? અભાગિયા. ૫૯
 ચોકીપોલિ માહારૂં જિસણું, નિ હું હતો પરધર;
 અણુચીયા મૂઝનિ જઝ્યા રાવોડો નિ ધરનાર. અભાગિયા. ૫૯
 તે બેહુ લેષ નીસર્યો રે, આલ્યો આણિ રે હાથ;
 વાહીનિ વનિતા ગઇ, તેહેના પમલાનિ જિજ્ઞાસ. અભાગિયા. ૫૯
 ઈમ કહીનિ આઠલો રે જૂમિ પડ્યો આલોટ,
 પાજરમાથો પરજલિ જિમ વાઝાણુકેરું પેટ. અભાગિયા. ૫૯
 "પ્રાગે જઈ નિ પ્રાણુ તનું, માધવકેરે રે ગારિ,
 થોડો માહારૂં બેસણું, હું માણું એક ધરનારી !" અભાગિયા. ૫૯

૫૮૪—ખ-કીઓ ૫૮૪ થી ૫૯૪ નધા. ગ-આ કીઓ. બાબ
 માત્ર નીચેના એક દુહાવાળી કહી છે:

'લેલો રહિ વિમાસિલો, કમિં દીપિ છેલ,
 વણુસરનું કયમ પામીઅ વામાવાહન એલ ?"

૫૮૬—ક-પૂર્વધનું બીજું ચરણ નધા.

ચરિત્ર

પાહાણા પહું-દુઃખ અપાર, “ એ પહિલિ કાં દીધાં કિરતાર ?
 ઘોડાનારી બિ હાથિયાં જાય તો હું જઈ ત્રિવેણીમાં. ૫૯૪
 કરવત મેહેલાવું ધમિ કહું, એ પેલિ ભવિ બેહ લઈ. ”
 પાહાણોરાત પધાર્યાં તિહાં, ગંગાજનના વહિ છિ જિહાં. ૫૯૫
 એક પુરુષ તિહાં બિભો યયો, રાજા આગલિ તે લેછ ગયો;
 “ રાજા ! સૂણિ અમ્હારી વાત, કરવત મેહેલાવી આ રાત. ” ૫૯૬
 કુંઆર કહિ, “ સૂણિ માહારી વાત, કરવત મેહેલાવુ સ્યા માટિ ? ”
 રાજીત કહિ, “ રાજા ! અવધારિ, મૂનિ જડિયાં ઘોડાનારી. ૫૯૭
 તે પરમેશ્વરિ બિજાલી લિયાં, મૂઝ હતાં તે-બિહ ગયાં !
 હવિ હું છરીની સું કરું ? કરવત મેહેલાવીનિ મરું. ” ૫૯૮
 રાજા કહિ, “ તું સાંભલિ રાત ! તાહારી હોત તો કરીકાં ન જાત;
 હું આપું ટંકા સિ આરિ, તેણિ તાહારી આવિ નારી. ૫૯૯
 ઘોડો એક તૂઝનિ આપેસ, લેછ પોહોઆકું તાહારિ દેસ. ”
 ને બોલ્યું તે આપું રાય, રલીયાવત ઘઈનિ પાલ્હો જાય. ૬૦૦

ચરિત્ર

કનૂજનો રા આવ્યો તિહા, કરવત મેહેલાવિ છિ જિહાં;
 કરી સ્નાન જઈ બિભો રહિ, “ કરવત મેહેલા ” રાજા ! કહિ. ૬૦૧
 કરવત ભપરિ જણુ રહિ જેહ, વધનો ઉતર આપિ તેહ:
 “ અરે રાજીત ! તું કાં અમલુ ? કરવતની દીધી છિ આલુ. ૬૦૨
 રાજાનિ જણુવો નહિ, તમ્હનિ કરવત મેહેલું નહિ. ”
 રાજા આગલિ લેછ ગયા, કરી જૂહાર જઈ બિલા રજા. ૬૦૩

૫૯૫—ખ-‘ગંગાજનનાં વહિ છિ જ્યાંહાં’ ને બદલે ‘બિભું કરવત
 સંગમિ જ્યાંહાં.’ ૫૯૬—ખ-‘પુરુષ’ ને બદલે ‘અત્રોટી.’ ૫૯૮—ખ-
 ‘સહસ’ ને બદલે ‘સે.’

૬૦૩—ખ-‘રાજા’ ને બદલે ‘રાજ.’

“સ્વામી ! સૂણો અઢારી વાત, કરવત મેહેલાવિ આ રાત. ”

રાગ જોલિ, “ રાજીત ! સૂણો, દુઃખવાત અમ્હ આગલિ બણો. ” ૬૦૪

રાજીત ! કહિ, “ રાગ અવધારિ, કુહૂં નહિ બોલું રાજદારિ. ”

હું રાગ કનૂગહતણો, અવળ દેસ માહારિ અતિવણો. ૬૦૫

ત્રઅસેન ગુજરાતિ રામ, હંસકુંઅરિ તેહેનિ બેટી ચામ;

અહા સરસું તે બેડું નાત, અંસી ન સૂણીધે રંગાપાત. ૬૦૬

તોરણિ જાંદ હું જીભોઃરણો, હંસકુંઅરી કાઈ લઈ મયો;

તેણિ દુઃખિ જાગે હું કિહાં ? કરવત મેહેલાવા આવ્યો ઇહાં. ૬૦૭

કેલું કરો તમ્હે આપણું, દસિ દુઃખ તે અસ્મીતણું. ”

રાગ કહિ, “ સૂણિ જૂપતિરામ, તાહારી હોધ તો કિહાં ન જામ. ૬૦૮

નારી કાજિ તજિ વું પ્રાણ, એવડો જૂપતિ ! વું કાં અજણ ?

આપું ટંકા સદસ ત્રીસ, જીપરિ આપું થોડા વીસ. ૬૦૯

જો જાત્રા કરિ ધરિ જાય, બેટિ દેસિ કાએક રાય. ”

જિ કેલું તિ આખું રાય, જુગતિસ્યું વણાવિ રાય. ૬૦૯+૧

જીમકરામ બહી પિરિ જાય, વિક્રમચરિત્ર આવ્યો તેણિ કાય;

સંગમિ જામનિ કાધું સ્નાન, થોડો આહાણુ દીધાં દાન. ૬૧૦

દેધ દાન નિ જીભો રહિ, “ કરવત મેહેલો, ” રાગ કહિ.

કરવતની દીધી હિ આણુ, જામ રાગનિ કાધું જાણુ. ૬૧૧

એક જણુ જીમણો મયો, આગલિ જામનિ જીભો રણો.

“ રાગ ! સૂણિ અઢારી વાત, અસવાર થઇ આવ્યો એક રાત. ૬૧૨

૬૦૭—ખ—“ તોરણિ ” ને જાણે “ટાડિ.” જ-ઉત્તરાર્ધ જીનું ચરણ :
 “એ ચોગિ પ્રકારિ આવો ઇહાં” ૬૦૮—ખ-ગ-પૂર્વાર્ધ : “જુ હું કાહાડું”
 અવ આપણું તુ દુઃખ યજિ તિ સ્મીતણું.” “રાગ કહિ” ને જાણે “રૂઆ”
 કહિ, ૬૦૯—ખ—“જીપરિ” ને જાણે “સરસા.” ૬૦૯+૧—ખ-આ અર્ધી
 કડી ‘ક’માં નથી તે કડી અર્ધી ‘ખ’ તથા અર્ધી ‘ગ’ માંથી લીધી છે.
 ‘જ’ માં આ ઉત્તરાર્ધમાંની કડી આ પ્રમાણે છે : ‘ઈન્દ્રિ પિરિ આપું સદસ
 ત્રીસ, સાથે આપા થોડા વીસ.’

- તે ઘોડો બ્રાહ્મણુનિ દીડો, ગંગા નાહાનિ બોલો રહ્યું;
કરવત કાળિ આપિ છિ દ્રામ, તુમ્હે કહો તો કાળિ કામ." ૬૧૩
- પ્રસન્નગતિ તાંહાં હંસા જાય, કરવત પાસિ બોલો રાય;
પુરુષવેસ મન્હિ લગ્નવસિ, હંસકુંઝરી હર્ષકામહિ હસી. ૬૧૪
- જઈ આવાસિ તેડાવ્યો રાય, કીધો તેહેનિ પંચપસાય;
આધો તેડયો મહોલઆવાસિ, બિગ્ગ મોકલી મેહેલી દાસિ. ૬૧૫
- રાય વેસ નારીનો કયો, વિક્રમચરિત્ર જઈ બાહિ ધર્યો;
“હં હંસકુંઝરી ખંભાવતતણી, તું વિક્રમચરિત્ર બિગ્ગેલીધણી.” ૬૧૬
- ખાંડુખેડું દીડાં રાય, મગાજાની લાગો પાય;
હઈ યાત્ર, મનિ હવું રંગ, વડા સંકર, વડાં મંગ. ૬૧૭
- કથુ વાર પ્રધાન નવિ કરિ, રાતિ રાત્ર બાહિર નીસરિ;
દિવસિ કો નવિ દેખિ રાય, ત્રણિ માસ એણિ પિરિ જાય. ૬૧૮
- વૃદ્ધ રાય ઇણિ પિરિ કહિ, “કાહો વછ! આવાસમાં કાં રહિ?”
કહિ વછ: “સાંભલો વાત! વિસમી છિ એક અમ્હારી વાત.” ૬૧૯
- પુરુષવેસિ આવી એક નારી કરવત મૂકાવા મંગદારિ.
મિ તિ રાખી રુઢી નેહ બણિ, જણિ અપજર ઇંદ્રહતણી! ૬૨૦
- હં પૂંઠિ આવી તિણિ ધાય, મિ રાખી ધવલગૃહમાંય.
જુ તિ સ્ત્રી પરણાવો તુમ્હે નો સિંહાસન બિસું અમ્હે. ૬૨૧
- વૃદ્ધ રાય રહીઆયન થાય, શુર બોલાવો મંદિરમાંય;
પૂજી લગનતણી તિ વાત, મુહૂર્ત આડા છિ દિન સાત. ૬૨૨
- સાત દિવસિ સમગ્ર કરી, તિડા વિક્રમચરિત્ર હંસા વરી;
તિહાં બ્રાહ્મણુના હવા આચાર, સામગ્રી કીધી અતિસાર. ૬૨૩

૬૧૬—મ-ઉત્તરાર્ધ બીજું ચરણ: ‘વિસમી છિ’ ને બદલે ‘વિમાસવા સરખિ છિ.’ ૬૨૦—મ-ઉત્તરાર્ધ બીજું ચરણ: ‘મોહમાંડ કરિ છિ ધણી.’ ૬૨૧—ક-‘ધરની કાળિ’ ખ મ-‘ધરવગૃહમંદિ.’ ૬૨૨—ખ-‘મુહૂર્ત’ ને બદલે ‘લગન.’ ૬૨૩—ખ-ઉત્તરાર્ધ: ‘તિહાં બ્રાહ્મણુ મતા અપાર, ધરવ મંગલના આચર.’ મ-ઉત્તરાર્ધ: ‘બ્રાહ્મણુ વેદ બચરિ સાર, પૂવ મંગલ હોઈ આચાર.’

ધવલમાંહિ ગંગા નાહીછ, જિ સાંભલિ તિ વધકુંઠ જાઇ;
સંકરઉમયા મનમાંહિ ધરુ, અધ સધલાં હેવામાંહિ તરુ. ૧૨૩+૧

ધુલ છંદ

માંહિ એ ધરુ સંકર સાર એ, પાર ન લાલિ તિ પુણ્યતણું એ!
બહાવિજ્ઞાનહેસ તેત્રીસ કોડિ એ, કોઈ ન આવે તિ સેવતા એ!
માંહિ એ માધવત્રિવેણી જાઉ, જાઉ જમનાજલ નાહીએ એ!
માન દો ગુરુવિપ્રને એ! ૧૨૩+૨

કુટિ

ગુરુવિપ્ર કુ માન નિ સરસ્વતીમાંહિ રનાન;
વિપ્ર ત્રિવેણીમાંહિ ત્યાંહાં નીર નિરમજ નાહિ.
સ્વામી જિધરુ વંસ અપાર, સાત ગુપ્ત તિ સ્વર્ગિ જાઇ;
મનિ ધરુ તિ સંકર સાર! ૧૨૩+૩

પ્રખંધ

માંહિ એ કાવડિ કરુ વિસ, માહિ એ ભાઈ એ પંચના એ!
પિહિલું એ ભોજન વિપ્ર બ્રાહ્મણાતિએ, ચાતિ જમાડુ અતિધણી એ!
૧૨૩+૪

માંહિ એ મેર મોહોટરા કરાવુ એ, લાવુ રૂપીઅ નહાનહી એ!
માંહિ એ ઘોતીએ કુ ધવલ, કિ નાહુલિજી હવિ હારડું એ! ૧૨૩+૫

કુટિ

હવિ ખલાવુ હારડું, ખધિ કાવડભાર;
નવખંડિ આલી વાત: રાઈ ટાલું કરવત. ૧૨૩+૬
જાત્રાનું ફલ એહ પરણી હંસાદેહ;
હવિ સહ જાત્રા કરો જ્યમ વંસ વાધ આય. ૧૨૩+૭

જ્યમ વંસ વાધ આય સ્વામી! બ્યાસ લાણિ હરિ મનિ ધરુ.
ગંગા તૂડી, અવણિ સૂણુ, તાંહાં કાવડિતણી સજાઈ કરુ. ૧૨૩+૮

પૂર્વછાયા

ગંગા, યમુના, સારદા, મિલિયાં એકપ્રવાહ;
તિહાં પરણિ હંસાવતી વિક્રમચરિત્રવરરાય. ૧૨૪

૧૨૩+૧—પ્ર-કડીનું અર્થ 'ક'માં નથી તે 'અ'માંથી લીધું છે. ૧૨૩+૨ માં
૧૨૩+૮ કડિયા 'અ'માંથી લીધા છે. ૧૨૪—પ્ર-કડી ૧૨૪થી ૭૩૮ સુધી નથી

વૃદ્ધ રાય તિ આદર કરિ, તિહાં મેલ્યા બહુ પરિવાર;	
સાત દિવસમાંહિ સામટી કરી સગર્ષ સાર.	૬૨૫
મંગાતટિ મંડપ રચ્યો જોયણ એક પ્રમાણ;	
તિહાં જીતારા આપિયા આવ્યા જેજે રાજન.	૬૨૬
ચીતારા સવિ ચીતરિ, સણુગાર્યા આવાસ,	
સમ્યક સતોષિ કરી, કેહિ મદસૂદન વ્યાસ.	૬૨૭

ચરિત્ર

રાજાનિ ધરિ માંડયો જંગ, કોટધવલગૃહ દીધું રંગ;	
મંદિરમોહોલભેડીમાલિયાં ઝલકિ ગોખિ જડિત બલિયાં.	૬૨૮
તિહાં ટોડાતોરણ દાસિ બધાં, તે જીપરિ ઝલકિ કલસ બધા;	
ચોરાસી ચઢતાં ચીતરાં, ચીતારિ અતિઉત્તમ કયાં.	૬૨૯
જાખ્યાં જરડા નિ જરડી, તોરણ ચાલી હીરિ જરડી;	
જીપરિ મોરકસા નિવાળ, સાતમા માલિયાં જીપરિ ખુલ્લ.	૬૩૦
ગુડી લિહિકિ વાયક કરિ, સોલન સગદ કરિ ધૂધરી;	
વયમાં ખડકી, પાછલિ ચોક, તે જીપરિ સણુગાર્યા ચોક.	૬૩૧
મંડપતણી બલી માંડણી, પાખલિ ફરતી બલી ધણી;	
ચંદ્રકાંડ આંદરણી ભાતિ, જિમ ઝલકિ અંધારી રાતિ.	૬૩૨
દાંત્યા કાચ કરિ બહુ તેજ, તે જીપરિ નાખ્યા જલેજ;	
ફૂલચંદનઅગરછાંટણાં, ફૂણાગર છાંટયાં આંગણાં.	૬૩૩
ઈમ સણુગાર્યું રાજદાર, બદ, પુર, મંદિર, પોલિ, પગાર.	
નગરલોક સહ પાખ્યા રંગ, રાજાનિ ધર માંડો જંગ.	૬૩૪

૬૨૬—ક—‘ચીતરાં’ ને બદલે ‘સજ કયાં.’ ‘અતિઉત્તમ કયાં’ બદલે ‘ચીરા ચીતર્યા.’ ૬૩૦—ગ—ઉત્તરાર્ધે ‘જીખું’ ચરણ: ‘ખુલ’ ને બદલે ‘ધન.’ ૬૩૧—ક—ગ—પૂર્વાર્ધ: ચરણો: જીવટાંસૂચકાં છે. ગ—ઉત્તરાર્ધ: ‘પાખલ ખડકી માંડિ ચોક, તિ જીપર સણુગાર્યાં ગોખ.’ ૬૩૨—ગ—પૂર્વાર્ધે ‘જીખું’ ચરણ: ‘પાખલ પરિવટ મોલીતણી.’ ૬૩૩—ક—ઉત્તરાર્ધ: ‘ફૂલચંદનઅગરછાંટણાં, ફૂણાગર ધૂખ્યાં આંગણાં.’

વાળિ ઢોલતવડનિસાણું, ગાળિ' મંડપ રાચિ જાણુ;	
વાળિ મૃદંગ નિ તંત્રીતાલ, વેણુ; વંસ, પડલ, કંસાલ.	૬૩૫
વાળિ નેરૂં, મહુઅરિ, ચંગ, મદનભેર ભૂંગલ સોરંગ;	
દમકદમક વાળિ પખાજ, નાટિક જીપરિ હોધ નાય.	૬૩૬
વાળિ તુર, વાળિ કંસાલ, વાળિતલણો' ન લાલિ પાર;	
ગંધર્વ ગાન કરિ ગહિગાટ, આગલિ છંદ લલિ બિ ભાટ.	૬૩૭
ભેરી પાર ન જાણિ તાસ, તેહેનો સમદ પોહોચિ આકાસ;	
ધૂધર દ્વિડિ અનિ દડવડિ, સરણાઈ વાળિ મુખિ ચઢી.	૬૩૮
રાગનિ મનિ જલટ યયો, મન્યું સજન, મંડપ ગહિગલો;	
સાકપાન અનિ, પકવાન, આપિ અમ અવરી દાન.	૬૩૯
લગનતણિ દિન જલટ ભરિ, વર જતાયો; ગોરનિ ધરિ;	
મહસાંતિક કીધી જૂપાલ, તલિયાતોરણુ બાંધ્યા બાર.	૬૪૦
જે નારી સૂધીસાધવો વરનમણું કરવા પાઠવી;	
જનીવાસો શુરુનિ ધરિ, તેલ ચઢાવિ જલટભરી.	૬૪૧
ગગાદકજલ તાવું ભરી કસ્તૂરી વાટી ખિલ કરી;	
વરરાજ ખિસાયો પાટ, મસ્તકે જીપરિ ધરિયા ઘાટ.	૬૪૨
નિહાં નારી નીરખી અતિધણી, નાદાણાં કરિ જિજ્ઞેષીધણી;	
પીનાંબર પહિરાવ્યાં સાર, અંગમથમાદિ સોનાના તાર.	૬૪૩
સુવર્ણ રસિ છાંડી લાદિ, તે સિર સોદાવિ વરરાઈ;	
કસ્તૂરીકંસરની આડિ, વિદરિ કુકુંબ ચોહોડિ નિચાડિ.	૬૪૪
ઠાને કુંડલ, માથે ખૂંપ, પ્રયત્નીમાંદિ ન માધ રૂપ;	
કંઠ જીપરિ સોનાનો હાંસ, દીપકજ્વેતિ સરીખો લાસ.	૬૪૫
હીરાનડિત હાથિ જુદિરખા, જાણિ ભોવંત્રમણિ સખા!	
કઠિ આરોખો મોતીદાર, ધણું વખાણુકા લાગિ વાર.	૬૪૬

૬૩૭—ગ-ના કમમાં ૬૩૮ માં કડી છે. ૬૩૮—ગ-ના કમમાં ૬૩૭ માં કડી છે. ૬૪૦—ગ-‘તરિવા’ ૬૪૫—ગ-પૂર્વધિ: ‘પ્રયત્નીમાંદિ’ બદલે ‘રવિત્રમાંદિ’ આ વચ્ચેમાં કડી ૬૪૩ની છે.

નાગ, નગોદર, નખધરૂં, મુકતાદત્ત તિ પાખલિ ભરું;	
હાયસાંકલી હોરે જહી, રતનજડિત હાથિ મૂઢી.	૬૪૭
કટિમેખલા ગોઠવિ કમરખંધ, બાણિ રથણિ બિગો મંદ!	
રાગ રુપતણો ભંડાર, વધી બિપરિ કીધો સણગાર.	૬૪૮
ચતુરંગણિ સેના પાખરી તિ વરરાજ આગલિ કરી;	
રાજવાહનિ બિઠો બૂપતિ, આગલિ ગંગાજલ જલમતી.	૬૪૯
ધમ્મ તીખા તેજી વરવરિ, જિમ રાજ અસવારી કરિ;	
આગલિ ઢોલપખાજ ગડગડિ, ધૂસટ પડિ, વરરાજ અડિ.	૬૫૦
મેઘાડંબર છત્ર ધરાય, ચિહ્ન પક્ષિ ચમર દલાવિ રાય;	
આગલિ સખલા છૂટય સાહાણુ, જિડિ રેણુ, ન મુઝિ બાણુ.	૬૫૧
લણુ કરિ લણારી નાર, આગલિ સાબેલા સિ આર;	
બ્રાહ્મણુ વેદ લણુંતા જાય, પાછલિ પોત પોલાસી રાય.	૬૫૨
હવાઈ છૂટય અનિ નક્ષત્ર, જિમ ખૂરણુ માજિ વરસાત;	
સર્મ કરિ ભલી તરુઆરિ, નાટિક બિપરિ નાચિ નારી.	૬૫૩
ગંગોદકિ જાંટી વાટ, આગલિ કીરતિ બોલિ બાટ;	
નગરનારી રહી સેરડિ, નીરખિ વર તેવતેવડી.	૬૫૪
યાલ વધાવિ મોતીબરી, મુખ જોતાં મોહી સુંદરી;	
આનંદિ બિવારણાં કરિ, જયજયકાર સહ બિચરિ.	૬૫૫
ધમ્મ કરતાં વર તોરણિ ગયો, આસનપાટ મનોહર ધયો;	
મિત્રો રંગ, મંડપ મહિંગલો, ટોડિ વર જમ્મ બિલો રલો.	૬૫૬
વેગિ કરી મ લાલિ વાર, તેડો પોહોખણુધારી નાર;	
પટરાણી યામ સાંતરી, પોહોખણુ બિપરિ બલટ ધરી.	૬૫૭
કહિ કવિતાઃ હું ન લહું પાર, પટરાણી પિહિયાં સણગાર;	
ચરણો ચોલી નિ ચૂનડી, સીસફલ જમલી રાખડી.	૬૫૮

૬૪૮—ક—પૂર્વાધ: “કટિમેખલા કમર ગોઠવિ, તિમાંલિ માણિપદાં લવિ.” ૬૫૦—ગ—ઉત્તરાધ: “ઢોલ પખાજ” બદલે “પંચ સબદ.” ૬૫૨—ગ—“તરુઆરિ” બદલે “હથિવાર”

- નિલવટિ આડિ તપિ ટિલડી, ઝાલિ ખીલડી નિ, ફૂલડી;
નાકફૂલી નિર્મલ રાખડી, સુવર્ણ, રેખ તિ દાંતિ જડી. ૬૫૯
- હારનિગોદર નિ હાસડી, બાળખંધ, અનિ વાંકડી;
અંગદનાગજ હીરે જડી, અંઝરૂમર કાનિ કડી. ૬૬૦
- ખાંહિ બહિરખા નિ મોરડી, કાંકણચૂડી નિ મૂઢડી;
અંગ જસી ચંપાપાખડી, ઈમ સણુમરી રાણી વડી. ૬૬૧
- મોડ મનોહર મસ્તકિ ધરિ, કોસીસિ અધકિ કંકણી;
પાખલિ ફરતી જલ્લી ધણી, વચમાં વેલિ પ્રવાલાતણી. ૬૬૨
- તેણિ મોડિ વગ્રાધ વડી, ચિહ્ન પાખલિ ફરતી ફૂલડી;
વચિમાંહિ મેહેલી ચોકલી, મોતીડિ અખકિ અખકલી. ૬૬૩
- મણિ પાખલિ મુકતાફલ જડી, ઈમ ફૂલમાં પાખલિ દેરડી;
તિહાં હંસ, હરણી, મોરડી, ચોસઠ ભમરી હીરે જડી. ૬૬૪
- તે મોડિ ચૂની ચુહ દિસિ, દોહોઠ સહસ મુગતાફલ લસિ;
ત્રણિસિ ત્રિસઠિ હીરલા, આઠ આગલ ચોકડિ મલા. ૬૬૫
- ભૂલવણીમાંહિ મોટા સંચ, કોસીસાં અઘસી નિ પંચ;
સિત્તિરિ ફૂલ બિહતરિ દેહેરડી, ઇસી લાલિ; બ્યાહાસી મોરડી. ૬૬૬
- ચોસઠિ ભમરી, ચમરી ત્રીસ, પરવાલાં ચોલાં પાંત્રીસ;
ચોરાસી અધકિ જલિયાં, તિમાંહિ માણિક માલિયાં. ૬૬૭
- ચોકિચોકિ ચૂની ચોવીસ, ચોકિચોકિ છમ છત્રીસ;
ભમરીમાંહિ પટભમરી જડી, ચો પાખલિ હરણીમોરડી. ૬૬૮
- સોહોલિ સુનિ તલહર ભયૂ, તે રાણીધ મસ્તકિ ધયૂ;
સિરખંધ સાંકલીધ ધડી, હીરાગલ ચમરી લાલડી. ૬૬૯
- એહેવૂં મોડ મનોહર ધરી ગંગોદકની ઝારી ભરી;
આગલિ ચાગર દોલિ નારી, પાછલિ ચાલિ પોહોખણુદારી. ૬૭૦

પાખલિ ફરેતિ અતેજરી, આંવી ચાલ મુકેતાલ લરી;	
વધાવીનિ વંદિ રાય, અળલા મનિમાંહિ બિલટ ચાય.	૬૭૧
સોનાનો માંડો છિ પાટ, આગલિ સ્યો નવરગો ધાટ;	
તિહાં માણસ મિલિયાં અતિધણાં, અનુકમિ હોષ પેખણાં.	૬૭૨
મૂસર, મૂસલ નિ રવાઇ ધરિ, ત્રાઠસરિજી લાવિ સત્પરી;	
છીડીપીડીસાંપડ કરિજી, લેખ ધાટ ગલામાંહિ ધરિયું.	૬૭૩
કુલાચાર કુલનારી કરિ, પોહોખી પધરાવ્યા માંહિરિ;	
ધમિ કરી ખિસારો રાય, લમતણી તાંહાં વેધા ચાય.	૬૭૪
તેતલિ વાત સધલે જીતપતી જે સણુગારી હંસાવતી;	
સહી સમાજી ટોલિ મહી રૂડો નિ રૂપિ આગલી.	૬૭૫
ગંગોદકિ કુંડી ભરી, હંસાવતીને નહાવણું કરિ;	
પાટિ ખિસારી હંસાવતી, વાસ્યાં તેલ ચઢાવિ સતી.	૬૭૬
કસ્તૂરીનાં કાધી ખોલ, ધમિ પદમનીં કરિ અધોલ;	
નાહીનિ જીડી કુંઝરી, પટકુલિ તાં પેટી લરી.	૬૭૭
ભલી સાતિ જીઘાડી કરિ, કુંઝરી આગલિ લેખ ધરી;	
હંસાવતી જૂઠ પટકોલ, હીરાગલ નિ ઝાઝાં ચોલ.	૬૭૮
નામ ન જાણું તેહતણાં, પોતા ચીર પટોલાં ધણાં;	
ખીરાદક, મસરુ, સાગલા, જાદરચીર તિહાં દિસિ લલાં.	૬૭૯
કહિ કવિતા : હં સાચું કહું, નામ ન જાણું કેહી પિરિ લહું ?	
અનેક વસ્ત્ર દેસાબિરતણાં કુંઝરીને દેખાડ્યાં ધણા.	૬૮૦
સદિયર દેખાડિ અનેક જાતિ, કુંઝરી તે ન ગમિ ભાતિ;	
હંસાનિ અંગર તે રુચિ જેતલા ખંભાયતિ નીચજિ.	૬૮૧
પીલી પીતાંજરની જાતિ, ચુરણાગા ચાંદરણી ભાતિ;	
જાચું જાદર સિંદૂર રંગ, ચોલીમાંહિ ન માધ અંગ.	૬૮૨
ચૂતડીઈ ચાંપાનો વાન, અતિરુડો નિ રંગનિધાન;	
વીથુતણી વિતપતિ છિ ધણી, દલવલતી દલકિ ચોક્કણી.	૬૮૩

૬૭૨—ગ-પૂર્વાધ: 'સોનાનો' બદલે 'તોરણ આગલિ.' વત્તરાધ: 'અનુકમિ' બદલે 'અનેક પિરિ.' ૬૭૩--ગ-પૂર્વર' બદલે 'મૂસર.'

તે ઊપરિ ઝલકિ રાખડી, જાણિ વસીઅરિ જિહો ચડી !
સેથો તે સીંદૂરિ લયો, તે ઊપરિ મોતીનો ઘુરો.

૧૮૪

જમલૂ ફૂલ સોહાવિ સીસ, તિ ઊપરિ ચૂની ચોવીસ;
કોસીસિ ઝલકિ કર કરી, એહેવી દીસે મસ્તકિ ધરી.
તિ પાખલિ મોતીની કડી, ચિહ્ન પાસિ તેવડતેવડી;
ગાલિ ગોઠતી દીસિ ઝાલિ, ચિહ્ન પાસિ કોસીસિ લાલિ.

૧૮૫

૧૮૬

દીલીટપકી કરિ નીલાડિ, તે ઊપરિ મોતીની આડિ;
ઝખકઝખક ઝખકિ પાનડી, જાણિ રવિમંડલસું જડી !
ભમર વંકે દીસિ સપરાણુ, જાણિ ધનુષ ચદાબૂં બાણુ !
જોતાં અમ્રતભરી આખડી જાણિ પોષણુની પાંખડી !
દર્પણુમાંહિ દર્શન કરિ, અણીઆલિ તિ અંજનભરી;
નાકફૂલી લલકુ ધમિ કરિ, મુખ ઊપરિ મોતીડાં તરિ.

૧૮૭

૧૮૮

૧૮૯

દાત જિસા દાડિમની કલ્લી, રાતિ રંગિ રહા ઝલકલ્લી;
તેહતણું કિમ કરું વખાણુ ? જાણિ વિરાગસ્ત્રી ખાણુ !
નવસર હાર મલિ ગોઠવિ, જિમ અધારિ તારુ લવિ;
તેજમિલું ઝલકિ ઝૂમણું, તેહનું તેજ અહિ અતિધણું.
નાગન ગોરતિ બાહિરખા, જડા વિરાગરુ સવિ સરિખા;
બાજૂબધે અનિ નવધરૂ, હાંસ હીરાગિલ નિ ગદસરૂ.

૧૯૦

૧૯૧

૧૯૨

હાથિ બાંહિ અતિ બેસતી, મુદ્રડીમાંહિ મણિ દીગતી;
ચપલ આલિ આલિ ફેંચરી, ઠમકઠમક ઠમકિ નેજરી.
નિર્મલ નાદ, મધુરી વાણુ, વારુ સહકો કરિ વખાણુ;
ચરણિ ચમરી અતિ સોલતી, ઊપરિ પારાજી ફૂમતી.

૧૯૩

૧૯૪

ચૂંચાચંદનકેસરતણાં ધમિ કરી કીધાં જંટણાં;
કુસુમદાર ચંપાની દલી, જાણે વેલ્લિમિ કરણી મલી.
કંઠમખ્ય આરોપો હાર, ઊપરિ ભમરા કરિ ગૂંબર;
જેહેનો સ્વેદ કરિ અહ સોદ, તેહેનિ સુમધતણા સ્વા કોડ ?

૧૯૫

૧૯૬

મુખ ભરી ખાધ તંબોલ, ધણિ પિરિ કરીક રંગેરાલ;
 દર્પણમાંહિ નિહાલિ અંગ, કુંઝારીનિ મનિ લાગે રંગ. ૬૯૭
 ઇમ સણગારી હંસકુંઝારી, જોઇ સણગાર વિભાસિ નારી;
 રખિ યક્ષગાંધર્વ કો હરિ, વનિતા સદ્ વખાણુ જ કરિ. ૬૯૮
 અંગિ રુપતણો ભંડાર, વલી જીપરિ કીધો સણગાર;
 બૂમંડલિ શોભિ ભાગિની, નહિ અસી કેહેનિ કામની. ૬૯૯
 ઇમ જોલિ મદસૂદન વ્યાસ, જોણિ પૂજ્યા લીલવિલાસ;
 જોહતણિ ધરિ એહેવું હમં, તે રાખનું મોહોદૂં કમં. ૭૦૦

પૂર્વછાંદ

ઇમ સણગારી કુંદરી, રુડી રાજકુંઝાર;
 હાથિ મદનકલ ખાંધિયુ, સ્ત્રીય વધાવિ ચાર. ૭૦૧
 “લગનતણી વેણા હવી, પધરાવો કન્યાય.”
 આચાર્ય ઇમ જયરિ, “કાંય વિલંબ ન લાય.” ૭૦૨
 કન્યા આણી માહિરિ, કરિ વિચિત્ર વરમાલ;
 અંતરપટ આગલિ ધર્માં જિહાં ખિટો ભૂપાલ. ૭૦૩
 ધડિયાં ખાણુ આધીર્ધ, જોલિ વચન બિચાર;
 લગનતણિ અંતર રહ્યા, પાણી પલ દસખાર. ૭૦૪
 “સાવધાન !” ઇમ જયરિ, સિદ્ધ કરાવિ સંચ;
 લગનતણિ અંતરિ રહ્યા પાણીપલ દસપંચ. ૭૦૫
 ઇમ કરતાં દિન આંચચો, અર્દાખિંબ રવિ થાય;
 દોલ નીસાણુદ વાજિયાં, હાથિદાય મિલાય. ૭૦૬

ચઉપધ

લગનસમિ વાગા નીસાણુ, અર્દાખિંબ જવ આચો ભાણુ;
 પંચ સખદ તિહાં વાજિ સાર, હાથિદાય મિલાં નરનાર. ૭૦૭

૭૦૩—ગ-કડી નીચે મુજબ છે :

“લેઇ ખિસારી માહિરામાંહિ, હાથિદાય ત્રિવિ હિ ત્યાંય;
 અંતરપટ તિ આરિ ધરો, વિક્રમચરિત્ર તિ દંસા વરો.”

તિહાં વરદલ સોભિ અતિધણું, જાણિ રૂપ ત્રિભુવનતણું !
 પાખલિ બિહા રાણારાય, વચમાં નાચિ સંપુરદાય. નાચનારી ૭૦૮
 સભામાંહિ સદ્ગનિ માન હ્રષ્ટ, જનનછ પિહિચિ પાન;
 ચારણ, મંદુવછ, ચંદીકુમાર, વ્યાસનટવાનું નાદિ પાર. ૭૦૯
 હંસાવતી કરો સણગાર, જીપરિ ભમરા કરિ ગૂંજાર;
 બંદીતણું ન લાજિ પાર, ચોરીતણો કરિ આચાર. ૭૧૦

પૂર્વછાયા

આચારિ ચોરિ કરો, આણો બદ્ધ જીપહાર;
 વરદલ વિખાસન રણાં, વિપ્ર મ લાજિ વાર. ૭૧૧

ચરિત્ર

દીરતણી આણી સૂતલી, પાખલિ બિહા પંડિત મલી;
 પ્રાચી સામિ તિ મહાભાગ, વેધકર્ણુ તિ જાણિ નામ ! ૭૧૨
 આર હાથની ચોગઠિ કરી, તેમાંહિ ચોરી વિસ્તરી;
 પરવાલીની ઘાંભી સોલ, પરદારિ પિહિયો પટકોલ. ૭૧૩
 તિહાં આણમાં નવરંગી ઘાટ, જગાવ જડિત મનોહર માટ;
 કનક કલસલા કોડિ ઘડયા, જાણિકોતીદીરિ જડયા. ૭૧૪
 મોતીતણાં કર્યો આમણાં, તે જીપરિ નવનવ માટલાં;
 માગિ વિપ્ર વધારિ કરી, તલજવધૂતસમધવહિ. ૭૧૫
 પાવકલ્યોતિ પરગટ કરી, આહવ દીધું સરુજી ભરી;
 વેદમંત્ર પ્રાણણુ જિવ્યારિ, વરવધૂ મંગલકેરો ફરિ. ૭૧૬
 લાજલોભ મનોહર રંગ, સમ દીપનો કીધો ભંગ;
 કંસારતણી સગર્ભ કરિ, અતેજરિ એવા તરવરિ. ૭૧૭
 સોવરણ યાલ માંડી આડણી, વર પ્રીસિ રાણી રાતણી;
 અન્યોઅન્ય ભરાવિ ગ્રાસ, આવી સહિયર કરવા હાસ. ૭૧૮
 જિમ કવલ હંસા જીદરિ, વિક્રમચરિત્ર મુખ આધૂં કરિ;
 તવ મેદેલી જીસાર્ય હાથ, દસી પડિ મોહોટો સદ્દ સાથ. ૭૧૯

- ઈણિ પિરિ લક્ષ કયો કંસાર, વામાગિ ગિસારી નાર;
વધારિ સોહાગણિ નાર, માહોમાહિ કરિ વિચાર. ૭૨૦
- "નિડિન' વચન સુણો મઝનઝૂં: બેહમા રુપ કેકેરૂં ધણૂં?"
સહિયર કદિ, "સહિ સાચૂં લાણુ રુપ મનોહર કન્યાતણૂં." ૭૨૧
- કાસમેર જેવળી પૂનની, લાલો ન આવિ કો બૂતવિ;
સોલ કશા જિમ સસિયરતણૂં, જોતા મોલો લાગો અતિનણૂં. ૭૨૨
- જેહતણિ ધરિ એહેવિ નારી તેણિ સદો પૂજ્યા ત્રિનુરારિ;
અનેક જનમ જે તપ અચરિ તે વર એ કન્યાનિ વરિ. ૭૨૩
- જે નર એકમનો જઘ નાહિ મકરમાવત્રિવેણીમાહિ;
પ્રાયાગડની પૂજા કરિ તિ વર એ કન્યાનિ વરિ. ૭૨૪
- કાસીમા નર જઘ જેહ સિવચરણે જઘ સોપિ દેહ;
મસ્તકપૂજા જે નર કરી તિ નર એ કન્યાનિ વરિ. ૭૨૫
- જેહનિ માધવસૂં અતિરગ, ત્રિવેણીમાહિ સમર્પિ અંગ;
માથે કરવત જે નર કરિ તિ નર એ કન્યાનિ વરિ. ૭૨૬
- જેણિ પૂજા કરી કેદારિ રતિઝૂં પીધૂ વારિ.
હિમિ જઘ હાડગાનૂં કરિ તિ નર એ કન્યાનિ વરિ. ૭૨૭
- જે નર એકમનો સાચરિ સોનમેદ સિવપૂજા કરિ;
હિરવચ્રાપ કરિ નર જેહ, એ કન્યાનિ વરિ નર તેહ. ૭૨૮
- દ્વારામતી રહિ ખટ માસ, છાડિ અજ કરિ બિપવાસ;
દ્વલપત્રાસન કરિ નર જેહ, તિ વર કન્યા પામી એહ. ૭૨૯
- સીતાનિ જવ સેવિ જેહ, બિન્હાલિ દહવાકિ દેહ;
વરમાવિ વગડિ તપ કરિ તિ નર એ કન્યાનિ વરિ." ૭૩૦
- એમ વખાણી સવળી સડી, રુપનગી તા વાવો લોહી;
વિક્રમચરિત્રની પોહોતી આસ ઈમ મોનિ મલ્લદન વ્યાસ. ૭૩૧

પૂર્વછાંચુ

વિક્રમચરિત્રકંસાવતી દંપતિ રુપનિધાન;

વરદન અતેવારુ બાજે, જિમ રતિ સાથિ કામ.

૭૩૨

સાતપાચ સહિયર મલી કરી તિ કુલની રીતિ;
છેહડા છોડી, સારિ ગમ્યા, ગોત્રગમાય વંદિતિ.

૭૮૩

અઉપધ

નરનારી પરણી જિતરિ, કુવાચ્યા કુલનારી કરિ;
સાતપાચ સહિયર તિહા મવિ, હંસાનિ પોહોતી મનિ રલી. ૭૮૪

વગકન્યા બિહા જિરડિ, મંપટમાડિ છૂટી દોરડિ;
માહોમાહિ ઓડિ આચવિ, હંસાનિ પોહોતી મનિ રલી. ૭૮૫

સ્વામી સરસી સારિ રમી, તિહા પાસા આણુ કનકમી;
પાખસિ પ્રમદા જોવા મલી, હંસાનિ પોહોતી મનિ રલી. ૭૮૬

ધમ કીધો કુલનો આચાર, ગુરુગોત્રજનિ કીધો જૂહાર;
વિક્રમચરિત્ર નિ હંસાવતી ભદ્રા ભોગ પામ્યા હંપતિ. ૭૮૭

બ્યાસ ભણિ: હં બોલું ધર્મ, એ રાજનું મોહોટું કર્મ;
ધમ કરતા સહ રાખ્યો સાહાય, જિમ તમ્હારી પોહોતી આય. ૭૮૮

વિક્રમચરિત્ર એ કીધું કામ, કરવતતણું દલાવું નામ,
કલિયુગમાહિ કરવત સું કરિ જિણિ જીવ અણુખૂટી મરિ? ૭૮૯

કરો યાત્રા અદારિ વર્ણ, દુ દાન નિ માડો કર્ણ;
ગગાતણી જે યાત્રા કરિ પૂર્વજનિ આપિ જિહરિ. ૭૯૦

વૃદ્ધ રાય રલિયાવત થયો, વિક્રમચરિત્ર કુંઆર પરદયો;
સખસ સગર્હ કીધ અનેક, કીધો રાજ્યતણો અભિયેક. ૭૯૧

પાટિ બિસાયો વિક્રમચરિત્ર, ચિહ્ન દિસિ ચામર દસિ, સિર છત્ર,
નગરલોક સહ કરિ વખાણુ, ધનિધનિ ! નવીન રાજન ! ૭૯૨

૭૮૬—અ ‘કલિયુગ’ ને બહુવે ‘કાસીમાહિ.’ અ-પૂર્વાધ ‘બીજું’ ચરણ ‘કરવતપેરો, કેડો કામ’ ૭૮૦—ક-‘પૂર્વજન્મ’ અ-કડી નીચે મુજબ છે:

‘કરો યાત્રા આદરો ધર્મ, દો દાન તાર્હા આદરો કર્મ,
ગગાતણિ યાત્રા કરો, પૂર્વજન્મ આપિ જિહરો.’

૭૮૧—અ-અ-કડીઓ ૭૮૧ થી ૭૮૧ નથી. ૭૮૨—ક-અ-ઉત્તરાધ ‘બીજું’ ચરણ ખૂટે છે. તે કદથી લીધું છે.)))

- રાજિલમાંહિ સહનિ ગમ્યું, સકલ સૈન્ય આવી સિર નમ્યું;
પેહેલાં પિહિરાવ્યો પરધાન, ધણી સુભટનિ આખ્યાં દાન. ૭૪૩
- ખંદિજનનિ આખ્યાં માન, બ્રાહ્મણહાથિ સમર્થો દાન;
ખટ દર્શન પાલિ નિત્યકર્મ, નગરમાંહિ પ્રવર્ત્યો ધર્મ. ૭૪૪
- વંચ, દ્રોહ, નહિ પાખડ, જોઇ અપરાધ કરિ નિજ દંડ;
એહેવો રાજ ચતુરસુગ્મજી, વીહાતો કાય ન લોપિ આજી. ૭૪૫
- અંધબોગ રાજનિ ગમિ, ઇમ નિત્યે હંસાસું રમિ-
ઇમ રમતાં દિન કેતા ગયા? માસ ત્રિણુ તિ પૂરા થયા. ૭૪૬
- પદમિની સાથિ બહુ સંગ કરતો તુમિ ન પામિ રંગ;
મંત્રીનિ સિર મેહેલ્યો ભાર, આપિ રગિ રમિ નરનાર. ૭૪૭
- એક વાર પિહિલિ પોહોર, જવ રાજનિ દોહો મોહોલ;
અક્ષત જઘનિ દાજો માય: “કહું જાલ તિ સંજલુ રાય? ૭૪૮
- રાજમાંહિ બહુ વિચુસણુ હોય, માહારિ વસિ ન વતિ કાય;
બાંધ્યા સાંહાણુ કરિ નિત્ય દાલ, ધણિ દિવસ તે ચૂકિ ચાલ. ૭૪૯
- કહું અમ્હારૂં જો તુમ્હે કરો, એક વાર સેના પાખરો;
ખિઠા સુભટ કરિ ઉનમાદ, તેહવણા ઊતારો નાદ.” ૭૫૦
- વચન સુણિ રાજ ગહિગયો, વૃદ્ધ રાયનિ મંદિરિ ગયો;
માતપિતાનિ બલવાનિ કાજ મનમાં મંત્ર રચ્યો મકારાજ. ૭૫૧
- વૃદ્ધ રાયનિ ફૂંચર કહિ, રાજપ્રધાન ત્યાંહં જિત્રો રહિ:
“માલવતણી કરો કટકઈ જેણિ બોમિ તમ્હારી ગ્રહી ૭૫૨
- વિક્રમાદિત્ય જિજ્ઞેણીરાય, જઘનિ પિસો તે ગદમાંહ;
નિવૃત્ત દંધ કાયા મઝતણી, જઈ ભેટો જિજ્ઞેણીધણી.” ૭૫૩
- વૃદ્ધ રાય કહિ: “સાંભલિ વીર, લોકોના તલો દેસો ધીર.”
“વિક્રમાદિત્ય ન મલિ નરેસ, તુ ધીરવધ લેઈ સધવો દેસ.” ૭૫૪

જો રાજા રાખિ ગદમાહિ તુ બાગિ મનમાંની દાહિ;
કટકનણિ સમર્થ કરિ, સાહાણુડરની સદ્ગુણ પાખરિ. ૭૫૫

પાયકપાત્રા દીધ ગરાસ જિ મોહોવડિ રણમાં ગસ;
ગરહિ શુભ નિ પાખર સાર, કટકનણે નવિ લાભિ પાર. ૭૫૬

તેડયા રાગિન છત્રીસકુલી, આવ્યા મેહાટા મદામંડલી.
“રાજા! એક વાત અવવારિ, કહો તો સાચ ચલાવું નારી.” ૭૫૭

શુદ્ધ રાઈ સમર્થ કરી, સાચ ચલાવિ હંસાફંચરિ.
મૂહૂર્ત લીધું ઉત્તમ સાર, કટક ચનાવું તિણે વાર. ૭૫૭+૧

સાત છત્ર સિર કીધા જેહ, બિપરિ ચમર દશકિ તેહ;
નદેરી વાજિ નીમણા, પંચ સમઠ નિ વાજિત્ર ધણા. ૭૫૮

દેધ દદામા કટક હકારિ, સાથિ લીધી હંસાનારી;
બીડી છાર નિ છાપું બાણુ, વિક્રમાદિત્યનિ ચપું બાણુ. ૭૫૯

વિક્રમચરિત્ર દેસમાહિ બપ, હઠડામાહિ અતિબિચટ ચાપ,
દેગેસમાહિ જિમ આવ્યો રાખ, બાણિ સંધ ચલાવિ બપ ! ૭૬૦

૭૫૭—ખ-‘પાયક’ ને બદલે ‘પાયક.’ ઉત્તરાધઃ કીધું હકારે
દેસમજારિ, કટકનંધ આત્યા મૂઝાર. ‘ગ-પૂર્વાધઃ’ ‘પાયકનિ આપિ બહુ
દામ, મોહોવડિ યદ રણમાં કરો કામ.’ ઉત્તરાધઃ હકારો કરે દેસમજાર
વિક્રમચરિત્ર વલી કરિ વિચાર. ૭૫૭+૧—ખ-ખ-પૂર્વાધઃ ‘તેડિ સવિ
છત્રીસે રાજકુલિ, શુદ્ધ રાય બધ પૂછિ વલી.’ ૭૫૭+૧—ગ-પ્રતમાંથી
કરી લીધી છે. ૭૫૮—૨-ઉત્તરાધઃ પહેલું ચરણુ : ‘લીધું’ ને બદલે
‘ખ’માં ‘કીધું’ છે. ગ-‘મૂહૂર્ત લીધું ઉત્તમ સાર’ ચરણુ બદલાંસૂચક
છે. ૭૫૯—ખ-પૂર્વાધઃ પહેલું ચરણુ : ‘શુદ્ધ રાયનિ પૂછિ કરી.’
ઉત્તરાધઃ બીજું ચરણુ : ‘ચુરતવિ ખેહ બીડિ ધણી ‘ગ-’ બીડિ ખેર નિ
છાપો બાણુ વિક્રમાદિત્યનિ ચપું બાણુ.’ ૭૬૦—ખ-ઉત્તરાધઃ બીજું
ચરણુ : ‘વિક્રમાદિત્ય રાખું ગદમાહિ.’

આવ્યા બિજેણીઅલિહાણ, વિક્રમાદિત્યનિ ક્રીધૂં જાણ.

વિક્રમચરિત્ર કટક ગદિ કયૂં, વિક્રમાદિત્યરાજ નોતયૂં, ૭૬૧

બ્રાહ્મણભાટ મોકલ્યા છિ રાય, જમવા તેડયો બિજેણીરાય:

“ એક બોલ તમ્હે કહિજો ખરો, રાજા ! આત્રો ભોજન કરો. ૭૬૨
જો રાજા ! નહિ આવો આજ, દેસમાંહિ અમ્હો કરચું કાજ.”

દીધૂં નોહોતરૂં માનું રાય, સપરિવારચૂં જમવા જાય. ૭૬૩

વિક્રમાદિત્યરા આવ્યા જિમ, વિક્રમચરિત્રસૂત દીડો તિમ;

રાજાનિ મનિ હર્ષ ન માય, સાંઈ દેઈ સૂત લાગો પાય. ૭૬૪

હંસા બી બી યાય, રાણીતણિ પાલખીઈ જાય.

પાય ભાગી જઈ સાસૂતણિ: કવિ મદસૂદન ઇણિ પિરિ બણિ. ૭૬૫

વિક્રમચરિત્રની આવી જન, રાજા આપિ અદમ દાન;

આનંદબીજય કરિ અપાર, નગરમાંહિ વરતો જયજયકાર. ૭૬૫+૧

સહકો આનંદ પામું સહી, વિક્રમચરિત્રિ હંસા વરી.

વિક્રમચરિત્ર વિભાસણ કરિ, વિક્રમાદિત્ય પ્રત્યે બિચરિ: ૭૬૫+૨

“ રાજપાલનિ તેડાવો આજ, તિણિ આપણાં યયાં કાજ.

કન્યા જોવા તમ્હે જે કહું, સહકો સાહામું જોઈ રહું. ૭૬૫+૩

કન્યા જોઈ આવો સહી, પણ તમ્હે કાઈ માનો નહિ.

તિ માટિ મિ ક્રીધૂં બિપાય, રાજપાલ સંતોષો રાય !” ૭૬૫+૪

વિક્રમાદિત્ય દીધૂં માન, પંચ પસાબી બિપરિ પાન;

પિદિરાવ્યો સરસો પરિવાર, રાજવટનો આપો સવિ બાર. ૭૬૬

૭૬૧-ક-’ અતિ વિચિત્ર કટક ગદ કયૂં, ‘અ-કડી નીચે મુજબ છે:

“ વિક્રમચરિત્ર ગદ કટક કયૂં રાઈ વિક્રમાદિત્ય મુદ્દતરૂં.”

બ્રાહ્મણભાટ મોકલ્યા માંહિ, જઈ તેજૂં બિજેણીરાઈ.”

૭૬૩-ક-ઉત્તરાઈ: ‘ વિક્રમાદિત્ય ’ ને બદલે ‘ દેવપાલખી. ’

‘ અ-’ સપરિવારચૂં ને બદલે ‘ સહપરિવારચૂં. ’ જ-ચરણો ઉચ્ચારસૂત્રાં છે. ૭૬૪-ખ-ગ- પૂર્વાઈ: ‘ સાંઈ અવિ સંતોષું રાય, વિક્રમચરિત્ર જઈ લાગું પાય. ’ ‘ બીમી ’ ને બદલે ‘ આમી ’ ૭૬૫-અ-’ વિક્રમચરિત્રની આવી જન, સવિનિ દીધાં પુરિપાન. ૭૬૬-ખ-કડીઓ ૭૬૬ થી ૭૬૯ નથી.

- રાજપાલ રલિયાવતિ યાય, વિક્રમચરિત્રનિ લાગો પાય;
સાઈ દેષ સંતોષ્યા જેહ, હસીહસી ગોઠિ કરિ છિ બેહ, ૭૬૭
- રાજપાલનિ હરિય અપાર, બોલિ ગિસારી હંસાનાર;
પૂર્વકયાનું કીધું જણુ, રાજપાલ બહુ કરિ વખાણુ. ૭૬૮
- વૃદ્ધ રાય કરિ રહ્યો વિભાસ, વિક્રમચરિત્રનો જણો વાસ;
“હવિ અહનિ ચલાવો દેસ, હંસાકુંઝરીનિ સાયિ લેસ.” ૭૬૯
- જણિ પ્રધાન, “સૂણો રાજાન ! માનું અમ્હિ દુમ્હારૂ માન;
આગિ વિધન ટલાં છિ ઘણાં, હવિ ધર નહિ છાંડિ આપણાં.” ૭૭૦
- આખ્યાં રતન અમૂલિક બહુ, હસ્તીધોડા કેતા કહું ?
હંસાકુંઝરીનિ લાગો પાગ, વૃદ્ધ રાય પોહોતો પ્રાયાગ. ૭૭૧
- રાજપાલ રાજાનિ કહિ, “એક બોલ તું માહારો લહિ;
ત્રેજસેનનિ કીજિ જણુ, જિમ-તે ધરિ વાજિ નીસાણુ. ૭૭૨
- હંસાવતીનિ દુઃખિ કરી, કુધાતૃષા તેહેની હરી;
જો ધરિ આવી જણિ આપણિ, જીજવ હોધ ધરિ તમ્હતણિ.” ૭૭૩
- વિક્રમાદિત્ય કહિ, “પરધાન ! એ તાં સહી દુમ્હારૂ કામ;
જમ બેટા ખંભામતિધણી, રાજરીત કહિજો અમ્હતણિ. ૭૭૪
- ત્રેજસેનનિ કહિજો સોય, કીધું જગદીશ્વરનું હોધ;
રખિ રીસ આણો મનમાંહ, સરજૂં પાછું કિમિ ન યાય.” ૭૭૫
- હસ્તીધોડપાખર ટલિ, એકએક તિહાં આગણિ પલિ;
સાયિ લીધો બહુ પિરિ સાય, રાજપાલ આણો યુગરાત. ૭૭૬
- ત્રંબાવતી ગયો દિન ત્રીસ, બેટા લખમણ નામું સીસ;
ત્રેજસેનનહ કીધું જણુ, તતક્ષણ વાગ્યાં નીસાણુ. ૭૭૭
- રાજપાલનિ દીધાં માન, પંચાંગ પસાઉ બિપરિ પાન;
રાજ તાં પૂજિ છિ સહી, પૂર્વકયા પરધાનિ કહી. ૭૭૮
- જે લ્હમ બેટી હંસકુંઝરી, અનેક વિધન ટાલ્યાં નરંધરિ;
ત્રીપ્રાયાગ સન્નધિ કરી વિક્રમચરિત્ર હંસાનિ વરી. ૭૭૯

- ત્રંબકેન દુઃખ છૂટું અપાર, સંતોષ્યો નગરપરિવાર; ૧
- નાથિ પાત્ર નિ મંગલ ચ્યાર, ઘોલ ગાધ સહાસણિ નાર. ૭૮૦
- પંચ સખદનો હોષ અવાજ, જાણિ હંસા પરણિ આજ !
- ખંદિજનનિ દીધાં માન, પ્રાણણુનિ રા આપિ દાન. ૭૮૧
- લાગો સોક, હવો અતિરંગ, તૂકા સંકર, તૂકાં ગંગ;
- આજ પૂરણુ પૂરી આસ, રાજાનિ મનિ અતિજિહ્વાસ. ૭૮૨
- આસ ભણિ: સાંભલજ્યો સોય, સુખદુઃખ ભોગવર્યો સહકોઈ;
- જિમ રાજાનિ મનમાં હરખ, તિમ શ્રોતાજન પામો હરખ. ૭૮૩
- રાજપાલ રહ્યા દિન સાત, ગોરવની સી કહીઈ વાત ?
- ચાલવાની સગઈ કરિ, હીરામાણિક સાહાઈ ભરિ. ૭૮૪
- મોકશાવી ચાલ્યા પરધાન, રાજરીતિ કહ્યાવિ રાજન:
- “ રખિ માયા જિતારો તમ્હિ, આજુ મોકલીઈ જિ અમ્હિ. ૭૮૫
- આયો ચરણુ જૂહારી રાય, લખમણુધરિ મેલવાનિ જાય;
- લીલાવતીનિ લાગો પાય, “ રખિ રિદય વીસારો માય ! ” ૭૮૬
- વક્તરી લીલા કહિ વીનતી : “ કુશલ કહિજ્યો હંસાવતી;
- વિંકમચરિત્રનિ નામી સીસ કહિજ્યો અમ્હારી આસીસ. ૭૮૭
- હંસકુંઝરીનિ એતલું કહો: રખિ પ્રીતિ વીસારો તમ્હો;
- રાતિદિવસ સૂતીબિસતી, અધક્ષણુ તું વીસારી નથી. ” ૭૮૮
- લીલાવતીનિ કરી જૂહાર રાજપાલ થયો અસવાર;
- રાજવસુ સહ આગલિ કરી, દિન દસઆઈ પોહોતો ધરિ. ૭૮૯
- હૂતિ બેટિ રાત્રંબકતણિ તે સોપી જિજ્ઞેષીધણી;
- કરી જૂહાર સંભલાવી વાત, અતિ સંતોષિયા નરનાથ. ૭૯૦
- જાણિ આજ આંધિ જિ જન, હર્ષિ રાઈ વિદિઆં પાન !
- તણિયાતોરણુ વાનરવાસિ, બારિ જાણિ આવી દીવાલી ! ૭૯૧

જિમ રાજધરિ જિછવ હોય, તિમ જિછવ પામે સહકાય;

વ્યાસ ભણિ મહસૂદન માન, કયા સાંભલિ મંગારનાન. ૭૮૨

કયા રાગિ જે વ્યાસે કહી, સવિ ખામિ સૂધી લહી;

હરિહરદાસ ઈમ વસી, વારુ ગાયણુ સોલિ કસી. ૭૮૩

સંવત સોલસિસોલમઝાર, આવણુ માસ તૃતીયા રવિવાર;

કૃષ્ણપક્ષ વહી પૂરવામાંહિ કયા કીધી તિણિ ઠાઈ. ૭૮૪

મધ્યદેસ મહિમૂદ સલતાન, ગામ સારસા ની પટલ રાણ;

કયા કહી મહસૂદન વ્યાસ, સાંભલતાં હોઈ શુદ્ધિપ્રકાસ. ૭૮૫

દુહા

વિક્રમચરિત્રતણી કયા રૂઠી નિ રસાય;

એકમનો જિ સાંભલિ દુઃખ દલિ તતકાય. ૭૮૬

જડિ અક્ષર જમલિ, અક્ષરિ અક્ષરબધ;

જાણુ હસિ તિ જાણુસિ કયાતણા સમંધ. ૭૮૭

સણુમારિ સીમા વસી, ધણા વિયોમવિરોધ;

સણુતાં સાહસ જીપજિ, પાર નહિ પ્રતિબોધ. ૭૮૮

૭૮૨—ખ—‘તિમ જિછવ’ ને બદલે ‘ન્યમ સતોપિ.’ ઉત્તરાર્ધ : ‘વહી વહિલા જિહુ પરભાતિ, માન વિપ્રગૌદેન્ધ્યો અતિ.’ ૭૮૩—ખ—‘લહી’ ને બદલે ‘સહી.’ ઉત્તરાર્ધ : ‘તણુસિ જેતાલિસિ ખરી, કયાલણિ કીધી ઘણપઈ.’ ૭૮૪—ક—‘સંવત ચૌદ સોલોત્તરમઝારિ.’ ખ—કી નીચે મુજબ છે : ‘સંવત ૧૪ ચૌદ સોલમઝારિ. આવણુમાસ ત્રીજ નિ રવિવાર; કૃષ્ણપક્ષ પૂરવામાંહિ કયા નિપાઈ ગામ કિહિ ૧. ગ-સંવત સોલોત્તરમઝાર, આવણુમાસ ત્રીજ રવિવાર; શુક્લ-પક્ષ પૂરવામાંહિ, કયા નિપની કહું તિ ઠાય.’

૭૮૫—ખ—ઉત્તરાર્ધનું જીણું ચરણ : ‘પુવે કવિનિ પિરિ પ્રાણ.’

૭૮૬—ખ—ગ—પૂર્વાર્ધ જીણું ચરણ : કીઓ ૭૮૬ થી ૮૦૮ નધી. ‘ગામ સાહ પાટલ રાણ.’ ઉત્તરાર્ધ જીણું ચરણ : ‘સામિતિ તેદેનિ ચોહોયિ આસ.’

નરનારી જિ સાંભલિ વિરહ ન વ્યાપિ તાસ;	
અંતરિ ઊલટ ઊપજિ, કહિ મધુમૂદન વ્યાસ.	૭૫૯
કલિયુગમાંદિ એ કથા વારુ તિ અતિ દીસ;	.
રૂપક સંખ્યા આદસિ, ઊપરિ ૭૭ પંચવીસ.	૮૦૦
આયાગમાધવમર્જન કરિ, માધવકેરિ પાસ;	.
તિ સમોવડિ ન જાણુજો, કહિ મધુમૂદન વ્યાસ.	૮૦૧
નરનારી જિ સાંભલિ, તેહેના દલિ વિયોગ;	
અંતર ઊલટ ઊપજિ, પામિ સુખસયોગ.	૮૦૨
અવિચલ સુખ પામિ સદા, અંગિ ન વ્યાપિ કામ;	
એકમનો જિ સાંભલિ વિક્રમચરિત્ર આખ્યાન.	૮૦૩
ક્ષમાદયા અતિ ઊપજિ, નહિ વિપયઅભિમાન;	
એકમનો જિ સાંભલિ વિક્રમચરિત્રઆખ્યાન.	૮૦૪
સાંભળતાં સુખ પામીર્ષ, ગાતાં વાધિ આન;	
ભલા ભાવારથ જાણીછ સૂણતાં એ આખ્યાન.	૮૦૫
અડસદિ તીરથ જિ કરિ, ધરિ ધરાતલિ ખ્યાન;	
એકમનો જિ સાંભલિ વિક્રમચરિત્રઆખ્યાન.	૮૦૬
ગયા કેદાર નિ ગોમતી, પુરુષ નિ પ્રભાસ;	
તેવ સમોવડિ જાણુજો, કહિ મધુમૂદન વ્યાસ.	૮૦૭
સરસતીમાત પસાઊ લિ, ગણુપતિ પૂરિ આસ;	
કથા કરી મધુમૂદનિ, વહા લીલવિલાસ.	૮૦૮+૨૧
	૮૨૯

સ મા સ

ચરણટિપણીની અનુપૂતિ

[નોંધ : કાવ્યની ૬૮૦ કડી પછી સરસ્વતીને લીધે ચરણટિપણીમાં નીચેની બે પ્રક્ષિપ્ત કડિયો 'ગ' પ્રતમાંથી જિતારવાની રહી ગઇ છે તે નીચે આપવામાં આવી છે. વળી એ જ 'ગ' પ્રતે દ્વંકાવેલી ષ્ટતીક કડિયો તે પણ અડી' આપવામાં આવે છે.]

૬૮૦—ગ-આ પછી નીચેની કડી છે:—

પિહિરાં વસ્ત્રપદ્ધત્તં સાર તિ અગે સોભિ અપાર,
કીદિ કવિતાઃ ક્વં વાત સી કર્કુ? ઉપતલ્લું પાર નવિ ભદ્ધું.

આ પછી 'ગ' પ્રતમાં નીચેની કડી છે:—

'એક સખી કીદિઃ મંદિરિ આવો, કુંઅરીનિ નવલ્લું નવરાવો;
સોવરણુ કલસ નિ સખી ચાર, નવલ્લું તાંદાં દોયા આચાર.'

આ પછી 'ગ' પ્રતમાં હંસાવતીનો શલુગારવિધિ બદલ જ દ્વંકાવવામાં આવ્યો છે. લગ્નવિધિનું લાંબુંલાંબું ને ઝીનુંવટમથું વલ્લુંન પણ મૂકી દેવામાં આવ્યું છે. દ્વંકાવેલો ભાગ નીચે મુજબ છે :—

'વૃદ્ધરાય તિ રલિયાયત યાય, સભાનિ સુરે બોલ્યા માંદઃ

પછિ લગ્નતણી એ વાત, વેલા યઇ કાયં કરો તાત! ૯૦

સાત દિવસ સભર્ષ કરી વિક્રમચરિત્રિ હંસા વરી.

બ્રાહ્મણ વેદ જીયરિ સાર, ધનલભગણ દોઇ આચાર. ૯૧

મંગલ્યમંગલ જંગા ગાય નિ સાંભલિ તિ સ્વર્ગિ ભય

સંકરકમયા મનમાંદિ ધરો, અપ સધર્ષા દેવામાંદિ તરો ૯૨

શુરવિપ્રનિ દીધાં માન, સરસ્વતીમાંદિ કીધાં સ્નાન,

સરસ્વતીમાંદિ સ્નાન કરિ, આપિ આપલ્લું કુર જીર્દરિ. ૯૩

નીર નિરમવ નાદાં ત્યાંય, આવાં કરવત મૂકાઇ ગ્યાંય;

વિક્રમચરિત્ર કદિ સોયઃ હવિ કરવત રખિ મેદેલો કાય." ૯૪

બ્રાહ્મણ બદ્ધ સંતોષા રાય, સુવર્ણરત્નનો કરો પસાય

જાણેતવ દીધી આસીસ : વિક્રમચરિત્ર જીવો કોડ વરિય! ૯૫

વિક્રમચરિત્ર એડેવું કીધું કામ, કરવતકરો ફેડા કામ.

"કુવયુગમાં કરવત સ્યું કરિ નિલ્લિ જીવ અલ્પજીટિ મરિ? ૯૬

કરો યાત્રા આદરો ધર્મ, દો દાન તાંદાં આદરો કમં.

મંગાતણી યાત્રા કરો, મૂવંભભ આપિ જીર્દરો." ૯૭

યાત્રાનિ તાંદાં શીધા પિરિ, વિક્રમચરિત્ર તિ આવેા ધરિ.
 વિક્રમચરિત્રમન આપિ વાતઃ ' એક વીનતી સાંભલો તાત । ૯૯
 માણવતણી કઠં કટકઠ વાણું ભોમ્ય તમ્હારી મણ. '
 વિક્રમચરિત્ર કહિ, "સાંભલો રાય! માહરા હઈડામાંદિ દુઃખ ન માય. ૯૬
 મુખ હોય કાચિ મુઝાણી ને ભેટું તજ્જણીધણી;
 ને વિક્રમાદિત્ય નમસિ નરેસ ! તોહું ધરીસિ સપગ્રો દેસ. " ૧૦૦
 વૃક્ષ રાય કહિ, " સાંભલ વીર ! લોકનિ તમ્હો દેને ધાર. "
 વૃક્ષ રાય વણી ઉમ કહિ, ' ને રાજ મદમાંદિ રહિ. ૧૦૧
 મદ દેકત્ર જીતરને તાંદાં, પ્રાત ન લજો હઈડામાંદાં. "
 કટકતણી સભઈ કહિ, હસ્તીપોડા નિ પાખરિ. ૧૦૨
 —'ગ'—પ્રતિ : પૃષ્ઠ ૪૨૬-૪૩૦ : કડિયા ૬૦ થી ૧૦૨.

પ્રતોની પુષ્પિકાઓ

' હ ' પ્રતની પુષ્પિકાનો સાર : ઈતિ શ્રીવિક્રમચરિત્રહંસાવતી-
 -વિવાહ ચંપૂલું. સમાપ્ત.

નામ : વિક્રમચરિત્રચંપૂલું. વિષય શુજરાતી કાવ્ય. કર્તા :
 મધુસૂદન બ્યાસ. રચ્યાસંવત : ૧૬૧૪. વિસ્તાર : પૃષ્ઠ ૨૧ : ૬૦૦ ભાષા :
 શુજરાતી. લિપિ : નાગરી. વધારાનાં નામ : હંસાવતીશ્રીવિક્રમચરિત્ર,
 વિક્રમચરિત્રહંસાવતીવિવાહ.

' ખ ' પ્રતની પુષ્પિકા : વિક્રમચરિત્ર સમાપ્ત. સંવત ૧૬૬૪ વર્ષે
 કાર્તિક મુહુરત વાર (૧) સોમ. જન્મસર વાસ્તવ્ય. રામભદ્રેન લિખિતમ્.
 શ્રીભવાનીશંકરાચાર્ય નમઃ । શ્રીકાલકેરવાલ નમઃ । શ્રીનેણીમાધવાય નમઃ ।
 પઠનાયકે' ડાકુરશ્રી કલ્યાણુજી. પૂર ૩૪૪. લિપિ : શુજરાતી. ભાષા : શુજરાતી.
 આ પ્રતિ નરપતિહૃત ' પંચદંડ 'ની દૃષ્ટિ વાર્તા પછી જીતારેલી. છે-પૃ. ૭૦
 થી પૃ. ૯૬ સુધીમાં.

' ગ ' પ્રતની પુષ્પિકા નથી. આ પ્રતિમાં વાર્તા પછી સામયકૃત 'પદ્યાવતી-
 ની કથા' જીતારેલી ■ તેમાં નીચેની પુષ્પિકા છે :

શ્રીરત્ન. કલ્યાણુમરત્ન. જયસંવત્સર પુષ્પવલ્લભદેવચામિદં પુસ્તક
 નિર્જયરામ તિરવાડીપઠનાયકે' અણ્ણાચાર્યેણ લિખિતમ્.

પાલવાળી અથવા હંસ જેનું પાલન છે તે દેવી. હંસ કુખ્યાણીને જૂઠાં કરાવે. વિવેક ધરાવે છે. આવી જ્ઞાનઅજ્ઞાનને જૂઠાં પાડનારી વિવેક-શુદ્ધિવાળી સરસ્વતી છે. જુઓ

“પાલતું સરસલી અરચીસું, રચીસું વસંતવિલાસ,
વીખું ધરધં કર દાહણ, વાહણ હંસહું નસ.” ૧

—અજ્ઞાત કવિ: વસંતવિલાસ: વિ. સં. ૧૫૦૮

અવિધાવં [સં. અવનધૃ]—વિચાર. શુભવે [સં. ગુણવત્]—શુભવતો, X
શુભવાન.

ગૌરીનંદના—પાર્વતીપુત્ર, ગણપતિ. આર્યોના પૌરાણિક દેવોમાં ગણપતિ એક શિવગણ છે. ગણદેવતાના સમૂહની સંખ્યા નવની છે: (૧) આદિત્ય, (૨) વિશ્વ અગર વિશ્વદેવ, (૩) વસુ, (૪) દુષિત, (૫) આભાસ્તર, (૬) અનિલ, (૭) મહાશનિકા, (૮) સાધ્યા અને (૯) રુદ્રો આ બેરતી પંક્તિના દેવો તે સિવાના ગણ. તેઓ ઠેઘાસ ઉપર રહે છે. એમના ઉપરના ને અધિકારી તે ગણપતિ. ગૌરી તેમ જ ગણપતિના વિરોધ વહુન માટે જુઓ હાથાભાઈ દેરાસરીસંપાદિત પૌરાણિક કથાકોશ.

ગણપતિ અને સરસ્વતીના આવા જ સાદા સ્તવન માટે વળી જુઓ

“ગૌરીનંદન વીનવું, જલસુતા સરસતિ ।
સરસ બંધ પ્રાપ્ત કરું, દિગ્ગ મૂળ નિર્મલ મત્તિ.”

—હાથાભાઈ દેરાસરીસંપાદિત પદ્મનાભકૃત હાન્ડહેમખંધા
પ્રથમ ખંડ: વિ. સં. ૧૫૧૨

પૃષ્ઠ ૨

૧-૧૦ કવિબંધ નેણિ બદ્ધ—નેણે કાવ્યકૃતિયો [કવિબંધ] રચી
[બદ્ધ]. સરખાવે

“સુકવિ દ્વંધ તિણિ સદ્ગંથ બાંધવા, દાતાર દ્વંધ તિણિ દાન કરવા.”

—નરસિંહ મહેતા: પ્રભાતિયાં

બાંધું અક્ષરબંધ—કાવ્યબંધારણને ઉચિત વણેની સુપ્રમાણતા સાચવીને મારી કવિતા હું તારું. વહું, માત્રા, તાલ, રૂપ આ સર્વ મારી કાવ્ય

કવું—માફ. ખોટિ—દોષ. અદિકાણુ [સં. અધિગ્રાહ]—વિસિદ્ધ
ધામ, રાજધાની. રસના—જન. સરસા અમ્બર—રસતર્યા અમ્બરો—શબ્દો.
'દર્શ્યં રસાત્મકં કાવ્યમ્'—'રસનાણું' વાક્ય એ કાવ્ય'—એ આપણે જૂનો
કાવ્યસામ્રાટ કવિ પણ માન્ય રાખે છે.

હરિયો ૭-૧૦ માં અવંતી, વિક્રમાદિત્ય, મહાકાલેશ્વર તથા હરસિદ્ધિ-
દેવીનો ઉલ્લેખ છે.

તા. ૬. = આ કહિયોવાળા તેમ જ આ કાવ્યકૃતિમાં આવતા
બીજા બે સંસ્કૃત શ્લોકોના શુજરાતી ભાષાંતર માટે જુઓ
આ પુસ્તકનું પરિશિષ્ટ ગ.

૧થી અવંતી અને વિક્રમાદિત્યના અદિમાસંબંધમાં સરખાવો:—

"એક કાશી નહ કવિહા, અવંતી સુવિચાર,
મારગ વણિ દેવાસના ત્રિશલવણુ આકારિ. ૧૯

અડિસદિ તીરથ જે કરઇ, થણ કરઇ અનેક;
કવિનરપતિ ઈમ જિવ્યરઇ સિપ્રામજ્જન એક. ૨૦

જિહાં જીતપત્તી હરસિદ્ધિ નિ મટીમંડન મહાકાલ;
કોટિ તીરથ કલિમલ હરઇ, મિલ્ મંત્રેશ્વરભાલ. ૨૧

સિદ્ધવડિ હરસિદ્ધ રિદઇ જિહાં માંધવું મસાણુ,
શક્તિમેહ ચામડીતણુક નંદનરનદ પ્રમાણુ. ૨૨

પ્રિયવીનાભિ અવંતિકા મુગતિખેત્ર સંસારિ;
સકંપ્રભપતિઆદે કીધું જણ મઝારિ. ૨૩

મદિમાપાર ન ભણુઇ, હઈહઈ ભેષ મુભણુ;
કવિનરપતિ ઈમ વચ્ચરઇ, પ્રીતિ પદપુરાણુ. ૨૪

અનેક રાઈ આગળ દુઆ, વળી દુસઇ અનેક;
વિક્રમ તોલઇ કો નહિ, ત્રિસોવનિ ગમનિ વિવેક. ૨૫

આગિત્રે સારથ જેહેનડ, સારથ હરસિદ્ધિમાઈ;
સુરપતિ જસ સાંનહિ કરઇ, ધિનધિન વિક્રમરાઈ." ૨૬

—શંકરપ્રસાદ રાવલમંપાદિત નવપતિકૃત પંચકંડની વાર્તા:
આદેશ પહેલો: હરિયો ૧૯-૨૧: વિ. સં. ૧૫૧૦

પૃષ્ઠ ૩

૧૧-૧૧ વેદવંત-શ્રોત્રીય. યોતિક [સં. જ્યોતિષ]—જ્યોતિષવંત-સાસ્ત્ર, અભ્યસિ [સં.]—અભ્યાસ કરે. નેમ [સં. નિયમ]—વ્રતનિયમ. 'મિરાઈ—દરજી, સર્ઈ. પદુસિયા—પટ્ટોનાં બાંધવામાં ને છાપવામાં કુશલ કારીગરો. પરિચક—ધોળી. વિદિવારીઆ—વ્યાપારીઓ. બાખ [સં. માથા]—માથ. લુદ્ધરિ વાટ—પોતાને માર્ગે ચાલે, વર્તે. યનિ—જેનિ, છત્રમાર્ગોઓ. આપિ—પોતાની મેળે, આપોઆપ.

પૃષ્ઠ ૪

૧૭-૨૪ રાણિત [સં. રાજકુલ]—સામંતો. નવરંગ—વિવિધ રાશ્નિ-વાળા, વિવિધ શુભવાળા. પરરાષ્ટ્ર—પરદેશીય રાજ્ય, પડોરાશુ રાજ્ય. ભય-ભંગ-દહેરાત અને હાડમારી. કણુ-પવં. મરદૂંડીઆ(?)—મંગળ-માંગળીઆટ, અતિથિઓ, ચાથકો. રસણીઆ—હાડી ધાતુઓનાં ધરણાંને સોનાકપાથી રસવાનો ધંધો કરનારાઓ. સરહીઆ—કંડુ અને અગરથંદનાડિ મુગધ-વાળાં દ્રવ્યો વેચનારા. સિંસાચત—પખાલીઓ, બીસ્ટીઓ. ઊન્નાણુ—[સં. જોતાનક ઉપરથી]—વિજ્ઞાનીઓ. પરમાલી—ઉપવાટિકાવાળાં પરો બધાતાં એ પદ્ધતિ આપણી પ્રાચીન નગરરચનામાં હતી એની અદી કવિ સૂચના કરે છે. વાજિ તાંતિ—પાંજીઓ [તાંત] વાગતી, પીંતરાઓનો ધંધો કરનારાઓ. વેલાર—(૧) મદનીઆ—ચંપી કરનારાઓ. પ્રભપતિ—કુંભાર. પદ્મહાણી—(૧) મોત્તમર—મોત્તમ ગૂંથનારાઓ, મોચી. ખેડાગર—(૧)

કડી ૧૮ થી ૨૬ સુધીમાં જૂઠીજૂઠી જ્ઞાતિઓ [અદારિ વણ] વણવવામાં આવી છે. એ સાથે સરખાવો નીચેની જૂઠીજૂઠા ધંધોવાળી ઘોરાશી મધ્યકાલીન જ્ઞાતિઓ:—

સોની, નાણાવટી, જવહરી, સોમધીયા, ફેફલિયા, સૂત્રિયા, પડ-સૂત્રિયા, ધીયા, તેલહરા, દંતારા, વલીયાર, મણીયાર, દોરસી, નેસ્તી, ગાંધી, કપાસી, ફડીયા, ફડી, એરંડિયા, રસણીયા, પ્રવાલીયા, ત્રાંબહડા, સાંખહડા, પીતલગરા, સોનાર, સીસાહડા, મેતીપ્રોયા, સાલવી, મીણારા, કુંઆરા, ચૂનારા, વૂનારા, ફયરા, શુલીયારા, પરીયટા, ધાંચી, મોચી, સૂઈ, લોહ-ટિયા, લોહારા, ચીત્રાહરા, ચતુઆરા, કામવીયા, મલ્લપહડી, વેશ્યા, પણ-ગાણા, ગાંજા, હાડજીવંત, બીજાહડા, ત્રાંબડિયા, બઈસાયત, મલિન નાપિત.

ચોખા નાપિત, પાટોવણા, તંજડીયા, વાહીત્રા, કાઠીઠીયા, ચોપાતીઠીયા, સૂખડીયા, સાયરીયા, તંરમા, બજડીયા, વસાહ, સાંધૂઆ, પેરુઆ, આંધેઆ, દાહીયા, દડોઆ, મુજકૂડા, સરખરા, બરમારા, પીતલહડા, કંસારા, પતરાનીઆ, ખાતરીયા, મજીયા, સાકરીયા, સાબૂચર, લોહાર, સૂતદાર, વણુચર, તંબોલો, કંદાઈ, છાપ્પહડા, કુત્રિકાપણહડા.”

—છતવિજયછતપાકિત માચીન મૂળરાતી મહસંદર્ભઃ
માણિક્યવ સૂરતૃત પૃથ્વીવચચરિનઃ વિ. સં. ૧૪૭૮ઃ ચોરાતી
મોદાના વણુત ઉપરવા

એક વણુમાંથી “ગુણકર્મવિભાગશ—” “મુણકર્મવિભાગને ક્ષીણે ચાર વણુ રચાયા ને તેમાંથી કાલાન્તર અનંક જ્ઞાતિ-ઉપ-જ્ઞાતિઓના ફાટા પડયા એ આપણી જ્ઞાતિઓનો ઇતિહાસ વિચારવા જેવો છે. જ્ઞાતિયોના વંશવિસ્તાર વણુઓ પછી ઉપધુક્ત ‘પૃથ્વીવચચરેત્ર’ વળી નીચે મુજબ નોંધ લે છે:—

“અનર્ધ બ્રાહ્મણાદિક કુલવિરોધ જ્ઞાતિવિશેષ ભલિયા. નિમ કષિકાલ-
પ્રવર્તમાનિ ચક્રાસી જ્ઞાતિ બોલીયછે. કિરી તે જ્ઞાતિ?—શ્રીશ્રીમાલી,
કસવાલ, વારેવાલ, ડીક, પુષ્કરવાલ યીસાવાલ, મેડતવાલ, બાભા, સૂરાણા,
છતવાલ, કોહિલ, સોની, ખડવડ, ખડેરવાલ, પોરુઆડ. ગૂજર, મોઠ,
નાગર, ભલહરા, ખડાઈતા, કપોલ, ભંખુ, વાચડા, વાવ, હસકરા, કરહીયા,
નામદ્રહા, મેવાડા, ભટેકરા, કચરા, નરસિંહકરા, દારલ, પંચમવંચ,
સિરખંડલા, કમોહ, રોવડી, અખરવાલ, નિશાણો, બાંભ, બાંધ, પાલ્હાઈત,
ભિલિત, બજક, અહિછતવાલ, શ્રીમકડ, વાલ્મીકી, દાકો, તેલડા, તિલકરા,
અડવમી, લાડીસાખા, બખનકરા, મુહડવાલ, વીપુ, પદાવટી, નીમા,
જેહરાણા, માયુર, માકડ, પલ્હીવાલ, હરસકરા, ચિત્રકડા, મોલા, ગદિ-
બરિયા, લોહાણા, બાંધીયા, નાગકરા, આલુદકરા, સવડા, ‘કડકોટાપુરી,
રાયકવાલ, પેસીયા, પેરુયા, મોમિત્રી, નારાવણા, ટીક, ગજકડા, મોખ-
રુઆ, અન્યમેરા, કંઠોલીયા, કાચલ, સગકડા, સીહકરા, જેલવાલ,
નાદેવા, ભલવાલ, ચાવેલ, એ સાંધે જ્ઞાતિકુલવંશમાદિ વખણીય.”

—એજન

જૂઝારીઓ [જૂઝારી] જૂઝારખાનામાં [જૂઝટિ] જાગ કરતા ને જૂઝાર ખેલતા. રપ મી કરી સાથે સરખાવે.

“ તરુવરખાંડ પરસ ચૂવટિ, રાગેન રમજ નિલુ જૂવટલ,
નખરનાયકારપ અપાર, નિલુનિલુ નરવા કચ્છ સિમ્ન-નર.”

—પદ્મનાભ- કાન્દરહેમખધ- ખંદ ૪ કડી ૩૦

સાકવિયા [સં. મંત્રાલય ઉપરથી]—સાંકવેથી બાપ્યા દના નખરિં
ભલ્લિ...કીદડ—નખરની અદર ભલ્લે રાનિકાલે દિવસ ડગને. અવંતીનાં
ભદોજલાલો ને પૂરમપકાનું આ રૂચન છે પોલિપખરિ મુવલું નિકંદ્ર—
પોલો અને કોટ [સ. મજાર] સોનેથી ભલ્લે મદયાં [નિકંદ્ર] દતાં દયરાલા
[સં.] પોલાર માલ્લિકદીક—માલ્લેકના દયલા [દીક] અતેદારિ-રાગીઓ કપિ
કંદર્પલીવવિલાસ—તે રાગીઓ કામદેવની કીડાના રિવાગરૂપે દની, વિવાસી
દત્તી—બહુ જ સૌંદર્યવતી ને કામના કચ્છ પ્રતિના ભોગરિદારને થોથ દની
વનદી મેલિ જસા દોઝ પાય-રાજકુમારવિક્રમચરિત્રની કામજતાને વનની કામજ
કેજના યદની કામજતા સાથે સગખાલી છે. અતિચરૂપિ માનિની ભોલવિ
—વાર્તાના નાયકનાં અતિકેપ ને રસિમ્તા એવાં બધા દતા કે ભજરમાન
[માનિની] સ્ત્રીઓ પણ પોતાના માન છોડી એના પ્રેમમાં લુબ્ધ બનતી.

બોલવિદ્યા—ચાર વેદ, ૭ અંગ, મીર્માંસા (પૂર્વ તથા ઉત્તર), ન્યાય
(ગૌતમ તથા કલ્યાદ), ધર્મશાસ્ત્ર અને અગાદ પુરાણો ના ચોદ વિદ્યાઓમાં
ગણાય ■ —નર્મદાશંકરેખંપાદિત નર્મદધાકેશ

ચવિ—ચાવી નાંખી દત્તી. પાગલતા મેળવી દત્તી ‘ ચવ ’ ને બીલે
અર્થ પ્રામીન ગુજરાતીમાં ‘ નુલુ ’ પણ માલમ પડે છે કદરંઅભિનવ-
કુમાર—વિક્રમચરિત્ર કામદેવને ભલ્લે નવીન પુત્ર હતો, બહુ જ સૌંદર્યવાન
ને મોદક હતો.

પદ્મમતી—વિક્રમાદિત્ય વિક્રમચરિત્રના વિવાહ માટે પદ્મમિતિની ઇચ્છા
કરે છે સ્ત્રીની ચાર ભતિના બેદ આપ્ત્યા સાહિત્યમાં નીચે મુજબ
ભણીતા છે:

“ પદ્મિનિ, ચિત્રણી, રાંખિની વળી હગ્ગિતિનિ વિચાર,
ન્યારાન્યારા ગ્રુજુ લહો જગજન’ સાર નસાર.”

પદ્ધિનિ

“સદન સુખધે, સ્વરૂપ શુભ, પુણ્યપ્રેમ સુખદાની;
 બોલન સ્વરૂપ રતિરીસ વગી નિદ્રા તેમ જ માની.
 સદન સુખધિ, ઉદાર, મુદ્, હાવમાન, શુભિ અંજ;
 અનલ, અલોભ, અનંજનુદ, પદ્ધિનિ હાટક રંજ.”

બીજા ત્રણ બેદનાં લક્ષણ માટે જુઓ કવિ દલપત દુર્લભસંપાદિત
 સંકલ્પશાસ્ત્રનિરૂપણ.

સંબલ—શાશુ. આ શબ્દ માટે જુઓ

“દય પાણી નદી ધરિ, સળવ ફેાન ઘણેહ,
 સાયસ કોટી મારવી ઉચલ લગે વયણેહ.” ૧૦૬

—કુશલજ્ઞાલ : ઢોલામાદરવણીની કથા : વિ. સં. ૧૧૭૭

સાધ—રસાલો, સંગાથ.

પૃષ્ઠ ૧

૩૩-૪૦ આયસ [સં. આયસ]—શ્રમ, (૨) [સં. અદિશ] આજ્ઞા.
 અવધારિ—નક્કી માનો, ખરું માનો.

બ્રહ્મા—સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનો કારણભૂત એ રત્નેશુલુ તેના મૂર્તિમાન
 દેવતા. રત્નેશુલુ એટલે સત્ત્વશુલુ અને તમોશુલુની મધ્યમાવસ્થા; અથવા
 નિમિત્તકારણ અને ત્રિવર્તોપાદાન કારણ. આ બંનેની મધ્યમાવસ્થા હોઈ
 બ્રહ્મદેવ સત્ત્વશુલુથી કિંચિત્ મલિન. એવી ઉપાધિવિસિષ્ટ થયા. આથી
 એમનામાં કંઈ જીવત્વદશા આવી; તેણે તે બ્રહ્મિજીવો પ્રમાણે એકદેશીય
 જીવ નથી, પરંતુ મમણિના જીવ છે. (સમણિના જીવ એટલે બ્રહ્માંડ
 માંદોના સઘળા જીવોના આધારભૂત જીવ) એટલે કે સંપૂર્ણ જીવોના તે
 ઈશ્વર છે. એમણે જે મૂર્તિ ધારણ કરી તે કેવળ સ્વેચ્છાએ જ કરી છે. તે
 કારણથી તેમનાં નામ “સ્વયંભૂ” અને “આત્મભૂ” એવાં છે.

X

X

X

તેમની મૂર્તિ કેવળ જ્યોતિર્રૂપ હોઈ તે નિરંતર સત્યજ્ઞાકર્મા વસે
 છે. તેમણે સંકલ્પ માત્ર વડે સર્વ સૃષ્ટિ નિર્માણ કરી તેથી તે યદ્યપિ
 કર્તા છે તેણે જીવ બ્રહ્મિજીવ જેવું દેહનું વાદાત્મ્ય હોવાથી તેમના નિદ્રાકાલે

સર્વં છવ સય પામે છે અને ઉત્પાનકાર્યે પુનઃ ઉત્પન્ન થાય છે એમ છતાં એમના મુખ્યત્વથી સર્વં છવો મુક્તિ પામતા નથી, કારણ મોક્ષ એ વિચાર-સાધ્ય દોષથી એણે થતું હતુંત્યુક્તિ વિરુદ્ધ છે.

સંપૂર્ણ દેવ, ઋષિ, પ્રભાવતિ સર્વંના આજ્ઞા કર્તા દોષથી એમનાં 'પાતા,' 'વિશ્વસ્ય,' ઇત્યાદિ સાચાં અનેક નામો છે. એમણે પોતાના પુત્રો પટે અનેક પ્રાણી ઉત્પન્ન કરાવ્યાં માટે એમને 'પિતામહ' પણ કહ્યા છે.

આ તથા એ વિષે વિરોધ હપયોગી માહીતી માટે જુઓ પૈરાણિક-કથાકોશઃ ૫૪ ૩૫૪

૬૯ [સ ર્શ]—મહાદેવ, આર્યોના મુખ્ય ત્રિમૂર્તિ દેવોમાંના સ હારક હૈવ, શિવ વધુ વિગત માટે જુઓ પૈરાણિકકથાકોશ.

બીજા લક્ષણ—પુરુષ ભતિનાં બીજા લક્ષણે સારી પેઠે લક્ષીતા છે, વૃદ્ધવાલુપ્યનીતિસાત્તાનુસાર બીજા લક્ષણ —

“લક્ષણ એક મુસિદમા, બમરગમા પણ એ,
દુરકલના શુભ ચાર પછી, કાક પચવિધ નેક
શ્વાનતમાં પદ પ્રિય વળી, રાસબ નલ મુરિવે-
પદ મધુર, તલ સર્પ, શુભમાતાપિતા એક.”

—સકલશાસ્ત્રનિરુપણ

પર્યાય [સ વર્ણ]—પ્રરથાન મેદેવાળુ મુકામ, છાવણી.

કહિયો ૩૮ થી ૫૫ સુધીમા રાજ્યાને કરેના નહાપ્રવાસનું વર્ણન છે અને તે ૨૭ મ્થને ગણે તેતેનો નામનિર્દેશ છે કવિએ રાજ્યાવને માત્ર બરતખડમાજ નહીં પણ પરદેશે (દેસાગરિ)મા પણ ફેરવ્યો છે તે કાવનાં લક્ષીનાં ભૌગોલિક સ્થલો માટે આ સાથે સરખાવો.

“૧ કાશ્મીરદેશ, ૨ કીર, ૩ કાબેર ૪ કાબો, ૫ ઉત્તર, ૬ કમવ, ૭ હરહાટ, ૮ કુરુ ૯ કનાલુ ૧૦ કવ ૧૧ કૌશક, ૧૨ કોરાન, ૧૩ દેશી, ૧૪ કાશ્મી, ૧૫ કાશ્વ, ૧૬ કા, ૧૭ કલ્કાટ ૧૮ કીકટ, ૧૯ કેકિ, ૨૦ કૌલગિરિ, ૨૧ કામરૂપ, ૨૨ કમ્બુ, ૨૩ કુંતન, ૨૪ કાવિગ, ૨૫ કરકેટ, ૨૬ કરકેક, ૨૭ કેવ, ૨૮ ખસ, ૨૯ ખર્, ૩૦ ખેટ, ૩૧ ગીડ, ૩૨ અગ, ૩૩ ગૌપ્ય, ૩૪ ગાગક, ૩૫ ચીટ, ૩૬ ચિરિવર, ૩૭ ચેત્ય,

૪૮ નક્ષત્ર, ૪૯ ટંકણ, ૪૦ કોડિયાણ, ૪૧ ટાલણ, ૪૨ં વૃંમ, ૪૩ તાન્નિક,
 ૪૪ તોસણ, ૪૫ દસાણ, ૪૬ દંડક, ૪૭ દેવસળ, ૪૮ નેપાણ, ૪૯ નત્તંક,
 ૫૦ પંચાણ, ૫૧ પક્ષવ, ૫૨ પુરુડ, ૫૩ પાકુ, ૫૪ પ્રત્યમમ, ૫૫ અમુદ,
 ૫૬ બજુ, ૫૭ બંબીર, ૫૮ બટીચ, ૫૯ માદિખમક, ૬૦ મહોદય,
 ૬૧ મુરંડ, ૬૨ મુરણ, ૬૩ મેદ, ૬૪ મર, ૬૫ મુદ્ગર, ૬૬ મંકન, ૬૭
 મક્ષવત, ૬૮ મદારાષ્ટ, ૬૯ ચવન, ૭૦ રોમ, ૭૧ રાટક, ૭૨ કાટ,
 ૭૩ જ્યોત્તર, ૭૪ જ્ઞાવત, ૭૫ જ્ઞાણલુવાહક, ૭૬ વિદેહ, ૭૭ વંમ,
 ૭૮ વૈરાટ, ૭૯ વનવાસ, ૮૦ વનાયુજ, ૮૧ વાલ્હીક, ૮૨ વક્ષવ, ૮૩
 અવંતિ, ૮૪ વનિહ, ૮૫ ચક, ૮૬ સિંહવ, ૮૭ સુમુદ, ૮૮ સૂપર,
 ૮૯ સૌવીર, ૯૦ સુરાષ્ટ, ૯૧ સુહડ, ૯૨ અરમક, ૯૩ દ્વણ, ૯૪ હમૈક,
 ૯૫ હમૈગ, ૯૬ હંસ, ૯૭ હુદુક, ૯૮ હેરકઃ એવં દેશ અઠાણ, અનંધ
 આદન, હાલસ, મુમદિ, મુધનગિરિ, સીકોતર, ચોલનાટ, પાંડય, તાલીક,
 તિદ્ધતિ, ભોટ, મહાભોટ, ચીણ, મહાચીણ, બંગાલ, પુરુસાણ, મગધ, વચ્ચ,
 માળખા પ્રમુખ અનેક દેશ વર્તક.

—પ્રાચીન ગુજરાતી ગદ્યસંહર્ષ: પૃથ્વીચંદ્રચરિત્ર: પૃષ્ઠ ૧૨૮
 વળી સરખાવો

- “ગોડ, ચીડ, માળખું, કનૂજ, મરહક મિ વસિ કીધ.
 લાડદેશ નિ સિંધુ સવાણખ, ગુજર સોરડ કીધ. ૧૩
 મધ લીધાં માલવ, અંડેરી, મહિવ, સારંગપુર,
 રણપંબર, ચીનોડ, ભવાગઢ, વલી લીક નાગુરે. ૧૪
 પૂવં દિસિ જિમણપુર, મથુરાં, વલી તે અંતરવેધ,
 મધ કાકપુર, ભોજપુર, દીસા પ્રાણિ આંધી લીધ. ૧૫
 પૂવં સાગર લગઈ કટક લેઈ આગઈ દીઠં પીયાણું;
 મધ દુડી રા દેસ છંડાળ્યા; તિહાં અઘારું થાણું. ૧૬
 હિંદુરયાની અનઈ પહુંઆ, વલી નલંધર લીધ.
 મઈ કાશ્મિર, કામર, હિમાચલ ચૂલ લગઈ વસિ કીધ. ૧૭
 પુરાસાણ મધ ખુરતવિ ખુંઘૂ, પ્રાણિ લીઠ નિધાન;
 મધ મારી મૂંગવદવ ભાર્ગા; લીઠં હવ મુલતાન. ૧૮
 ચીણ, ભોટ, દંદર, દેસપતિ, દીસી લગવ આવઢ,
 ટોરસમુદ લગઈ મુકુધા અલ ધરિ દંડ લઈ આવઢ. ૧૯

કલવરુ આનિ આનાગૂંદી, બેદર, દેસ તિલિંગ—

વુદરિ સોનાં, પાન નિતાં વુદરમ, વાળી બોવઇ ચંગ— ૭૦

એન્દી બૂમિ વિષમ મઈ આપી ખાંડ પ્રાણિ લીધી,

દેવગિરિ રાવિત રામદે તેજી બેદી દીધી. ૭૧

ઉણમમરીમાંહિ વિસમા દરિયાબીતરિ બેટ,

સીધસદીપતાજૂં જે મળે, હાથી પૂરઇ બેટ. ૭૨

હથિ, કલદય, નવા બંદરિ, દિરમજ વિસમા કામ,

તેહતણા માલ ધરિ આવઇ, અમ્દ ધરિ કરઇ સલામ. ૭૩

સેતબંધ રામેશ્વર સૂણીઇ વાનરિ બાંધિ પાન,

વરતઇ આણુ તિહાં જણુ માહારા; છૂચું અદાસ્ત રાજ. ૭૪

વિષમ દુર્ગ મઇ રાવિ પાવડિયા, ભરતખંડ બદવાડ;

નલદુર બદ વિસમું સૂણીઇ ચાહુઆણુનું કાડ. ૭૫

—કાન્દકદેમખંધ: ખંડ રા

નંદ ચિત્રોદ—ચિત્રકૂટ—ચીતોદ—કદેપુરના સંન્યસો એતિહાસિક જૂનો કીલ્લો. કુંભજમેર—રત્નપૂતરધાનમાંનું એક નગર. હંદર—માળવા ને ગુજરાતના સંગમ પરનો મુખિખ્યાત નંદ. જુઓ

“અમે-ઈંદરિયોબદ છત્રો રે આનંદ બલા ॥”

—ગુજરાતી લગ્નગીતો

સીરોહી—આણુપર્વત પાસેના એ નામના સંધ્યાનનું મુખ્ય નગર.

આણુ—ગુજરાતનો ઉત્તરનું બહીષ્ એ નામના પર્વત ધરનું હવામ્ધાન.

નલદોર—પ્રાચીન નળાલીપુર—કાલોર. જૂનોગદ કોયો અજમેર—પુરાણો

અજમેર [સં. અજિવમેઠ] નો કીલ્લો. મંદલગદ—માંડવ—માંડોગદ—મંદુ-

ધારનો જૂનો કીલ્લો. મથુરા—પ્રાચીન સાત મુક્તિપુરીઓમાંની એક. સાત

મોક્ષદાયિની નગરીઓ:—

“અર્ચોલ્યામશુરમાયા કાશીકાંચી અવન્તિકા ॥

પુરી દ્વારવતી ચૈવ સતેતા મોક્ષદાયકા: ॥”

—અર્ચોલ્યા,^{૧૩} મથુરા, માયા (હરદ્વાર), કાશી (વારાણસી), કાંચી,

અવન્તિકા અને દ્વારકા એ સાત મોક્ષદાયિની નગરીઓ છે.

દીનીનગર—પ્રાનીન હગ્ગિનાપુર ને દાનનુ દીલ્લી સહેર અમંગ
રણુય હર—અનિત રણુય હોરનો મદ—જયપુરના રાજ્યનો અભેદ હુમરી
દીલ્લી દેલવાણુ—જેનોનુ પ્રસિદ્ધ તીથ દેવવાડા, રસિક દહેરાબાધણીમાં
ના સિલ્પકામ માટે જગવિખ્યાત રાણુપુર કાઠીઆવાડમાં કેરવાડા [ધરવાહ]—
મારવાડનું સહેર નામૂર—નામુર—નાગોર જોધપુરના રાજ્યનું—મારવાડનું—
જૂનું નગર ‘નવકોટિ’ કહેવાતા મારવાડના ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ પ્રદેશ માટે જુઓ
કર્નાલ ટોડનું રાજસ્થાન

છપ્પય

“મટોયર સામત, હવે અજમેર સિદ્ધ સુવ
મદ પૂંગલ ગજમલ્લ, હવે લોદ્રવે ભાણુપુવ
અહપલ્લ અરણુધ, ભોજરાજ ભલધર
જોગીરાજ ધરધાટ, હવે હાણુપારકર.
નવકોટ કિંકુ સજુગતુ ધિરપવાર હરયાપિયા
ધરણીવરાહધર, ભાઇયા મટબાટ જૂનુકીયા”

પૃષ્ઠ ૭

૪૧-૪૬ મહેદુ—મજહપુર—મજહપુર (?) મહિલી—(?) માંડવા—(?)
મગદાટવા—માહાટાંડવા (?) ગોરખપુર અને ચંપારણુ—બિહારમાં આવેલાં
સ્થરો. બિહાર—મહારાષ્ટ્ર (?) ખુરસાણુ—ખોરાસાન આ સ્થળને કવિએ
અજ્ઞાનથી હિન્દમાં મરણુ લાગે છે ખરું જોતા એ ઇરાનના ઇરાનગોણુમાં
છે વહંપાટણુ—પાકાતરે ધુરિયાપાટણુ મુનવાન—દાવના પાલખમાં
આવેલું નગર મુકકાપોત—પાકાતરે મુકકાપુર (?) ખુરદાટ—(?) સવા
લાખ પર્વતની વટ—ઉત્તર હિંદના પહાડી પ્રદેશમાં આવેલી અસખ્ય
પર્વતોડિયો ખોદવ—પાકાતરે ‘ખેહવ’ (?) ‘પોત,’ સીહુર, સિહોર ચરણાટ,
રસિણુગઢ મગસિર, માટ આ ભૌગોલિક સ્થરો ઉત્તર હિંદના છે જિહા
નગર—પાકાતરે ‘જહાલનગર (?) લખણુપુર—લખનૌ (?) ગોડ—ગોડ—
ગોડબગાળા કામર, કામાણુ—કામરૂપ વગેરે હિમાલયની તળેટીનો આસામ
સુધીનો જૂનો પ્રદેશ જમવાપુર—જમણાપુર—જિમણાપુર—દાવનુ જુઆન
પુર, જવાનપુર, કાશીની ઉત્તરે આવેલું નગર બોલેશ, જસેર નિ બડિયાણુ
‘અડવ જસા તે બડિયાણુ—’ અડલ જસા તે બડિયાણુ’ પાકાતરે મદ
મુકતેસર—મુકતેશ્વરનો કિલ્લો, અગાપ્રદેશનો એક કિલ્લો નવાપાટ—(?)

સિદ્ધર—(૧) લાગીચદ—(૧) લખખાનુપુર—(૧) વાસણસી, ગયા [ગયા]
કેદાર: પ્રસિદ્ધ તીર્થસ્થલો. લગીસો—લગીચ, ઓલોઆ, ઓરિસા. નલભર
એ નામનો પંનખનો પ્રસિદ્ધ દોઆળ વિજયનાથ—(૧) ઘાઝા પાટ—પાટ
માંડયા, ઘાવણી નાંખી ખરીદ—(૧) ખેડલ—(૧) રાણપુર—સૌરાષ્ટ્ર-
વાણી રાણપુર (૧) રતનાગર—રતનપુર (૧) સોપાસનદ—સુપારકનો કિલ્લો

પૃષ્ઠ ૮

૪૭-પર મામદાદ—(૧) મુંગલ—મોંગલપુર (૧) પિલ્લનગર—દક્ષિણ
એતિહાસિક વિજયનાથ. ગુદીયાનલન—આનાગુદી. વરંગુગ, હાવના
નિજામના રાજ્યનો દુબરી બદ (૧) મૂંગીપાટલ—(૧) દેવગંડ—દેવગંડ
—દેવગંડ કાઢાલરપાટલ, કરદંડ, સનકુંડ, રાગોમની [પાકાંતરે સંગોમની]
—(૧) સીંગવ—સિંદલદીપ, લકા. નરા—૧ કાથી પૂર્વેનો ફગદુપ ટાપુ
ચંદ્રામની—ચંદ્રાવલી (૧) શ્વેતખંધ રામેસર રામ—સેતુખંધ રામેશ્વરના
રામનાથ મહાદેવ, હિન્દના પ્રસિદ્ધ બાર જ્યોતિર્લિંગમાંના એક આ તથા
આમાંનાં બીજાં ધામોનાં નામો મટિ લુઓ

“ સોમનાથ સોરઠ વસે, લગ્નલયની મહાકાલ;
શ્વેતે મહાલીકાલ્યુન જ્યોતિર્લિંગ સુવિશાલ
ઓંકારે અમલેશ ઓ, માહિમની પ્રિય સાર,
નાગપૃષ્ઠ કેદાર વળી કાશી વિશ્વેશાગાર.
ડાકવ્યાં ભીમશંકર, દાકવન નામેસ,
ચંબકેશ જોતમીતદે, સેતુખંધ રામેસ.
વૈજનાથ ચોલે સરસ ચિત્રભોમ સુવિશાલ,
હુશ્મેશ્વર એરુજવા સિવાલયાગિરિ સાર.”

—મહાલક્ષ્મીનિરુપણ પૃષ્ઠ ૯૪

કલદયપુર(૧) કંદલીગામ—(૧) સંનલ—સુરત જલ્લાનું પ્રસિદ્ધ ગામ
સીકાતર—(૧) મવબાર—“ દોરસમુદ્ર ”, “ દોરસમુદ્ર ” એ નામથી હાવના
મદ્રાસ ઈલાકાનો ફગદુપ સમુદ્રકાંઠાનો પ્રદેશ, મવબારકાંઠો. ચૂડા—કાઠિયાવાડનું
ગામ કોયલાપુર—(૧) ચૌઆલ—ચુંવાળ. ઉત્તર ગુજરાતમાં આવેલો પ્રદેશ લુઓ

“ આરાસુરમાં અંબારાણી, ચુંવાળમાં બહુવરબાળી ”

ନୂତୁରୀ, ସେବତ୍ରୀ, ଶିବା, ଶିବୀଠ [ସଂ. ଶାମ୍ବର—ଉପରଥୀ ଶାମ୍ବ]
—ଶିବପ୍ରାନ୍ତ, ଶାମ୍ବର ପୋଡ଼ିଂଗୀଞ୍ଜ ସଂସ୍ଥାନ. ଆ ସ୍ଥଳେ ଶୁକ୍ରାତନା ଓ.

ଫୁଲୁ—ଫୁଲୁ ଦେଶ, ପରଶୁରାମନୀ ପ୍ରାଚୀନ ଶ୍ରାମିନୋ, ପାଶ୍ଚାତ୍ୟଶାମ୍ବରୀ ସମୁଦ୍ର-
ପ୍ରଦେଶ. ନାସିକପ୍ରାନ୍ତ—ମହାରାଷ୍ଟ୍ରୀୟ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଶିବୀ. ଅଗାସୀ—ଅଗାସୀ (୧)
ବେତରାଣୀ—ବେତରାଣୀ ନଦୀ ଉତ୍ତରପ୍ରାନ୍ତର ଉତ୍ତରାଞ୍ଚଳ ମହାନଦୀରୀୟ ଅଞ୍ଚଳ. ଶୁଭା.

“ ଅନ୍ତରାଗା ନେ କାର୍ଯ୍ୟଧୀ, ପଥୋରା ପ୍ରାଧିକାର;

ବିଶ୍ୱାସିନୀ ଶୁଭ୍ରାଣୀ ବେତରାଣୀ ସରଦାର.”

—ସକଳଶାସ୍ତ୍ରନିରୁପଣ

ଅନ୍ତରାଗା, ହେପାରି, ମାଣ୍ଡବଗଡ଼—ମହାରାଷ୍ଟ୍ରୀୟ ସ୍ଥଳେ, ଶିବପ୍ରାନ୍ତ, ଶିବପ୍ରାନ୍ତ
—(୧) ଆସେଇ—ପାଣ୍ଡାନ୍ତର ‘ଆସେଇ,’ ଅସୀରଗଡ଼ (୧) ଶାମ୍ବର (୧) ଉତ୍ତରୀ—
‘ଉତ୍ତରୀ’ ‘ଉତ୍ତର,’ ଶାମ୍ବର ନିରାମନା ଶାମ୍ବର ନଗର. ହେବର—(୧) ପାଠ୍ୟ,
ଶାମ୍ବର—(୧) ପିଠିଶାଳୁ—ପେଠା; ‘ପିଠିଶାଳୁପୁର ପାଠ୍ୟ.’ ଉତ୍ତରାଗା [ସଂ.
ପ୍ରାଚୀନ—ଉତ୍ତରାଗା—ଉତ୍ତର]—ନିରାମନା ପ୍ରାଚୀନ ଉତ୍ତରାଗା, ପ୍ରସିଦ୍ଧ
ଶୁଭାଶ୍ରମେ ଶାମ୍ବରୀୟ ନିରାଗା ‘ଆସେଇ.’ ପାଠ୍ୟ—ଶୁଭା ନାମ ‘ଶୁଭାଗଡ଼,’
ପ୍ରାଚୀନ ଶାମ୍ବରୀୟ ନଗରୀୟ ‘ଶୁଭା’ ଉତ୍ତର, ଶାମ୍ବରୀୟ ଅନ୍ତରାଗା ଉତ୍ତରାଗା ପାଠ୍ୟାଗା.
ଶୁଭା ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଶାମ୍ବରୀୟ:

“ ଶାମ୍ବରୀୟ ଶାମ୍ବରୀୟ ନେ ପାଠ୍ୟାଗା ପ୍ରା.”

ଗିରିଜା ଗିରିନାର—ଗିରିନଗର, ଶୁଭାଗଡ଼. ଶୁଭା

“ ଶୁଭାଗଡ଼ ଗଡ଼ ଗିରିନାର ପାଠ୍ୟାଗା ପାଠ୍ୟ କରେ,

ମରତା ଶାମ୍ବରୀୟ ଶାମ୍ବରୀୟ ଶାମ୍ବରୀୟ ଶାମ୍ବରୀୟ.”

—ଶାମ୍ବରୀୟାଗାଗଡ଼ ଶାମ୍ବରୀୟ ଶାମ୍ବରୀୟ

ପାଠ୍ୟ [ସଂ. ପ୍ରାଚୀନ]—ପାଠ୍ୟାଗଡ଼, ମଧ୍ୟ ଶୁଭାଗଡ଼ର ଶାମ୍ବରୀୟ ପାଠ୍ୟାଗଡ଼
ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଗଡ଼, ଶାମ୍ବରୀୟାଗଡ଼ର ଶାମ୍ବରୀୟ ଶାମ୍ବରୀୟ

“ ଶାମ୍ବରୀୟ ପାଠ୍ୟାଗଡ଼ର ଶାମ୍ବରୀୟ ଶାମ୍ବରୀୟ ଶାମ୍ବରୀୟ.”

—ପ୍ରାଚୀନ ଶାମ୍ବରୀୟ

ଗଞ୍ଜାମ—ଶାମ୍ବରୀୟ ଶାମ୍ବରୀୟ ଶାମ୍ବରୀୟ ଶାମ୍ବରୀୟ; ପ୍ରାଚୀନ ଶାମ୍ବରୀୟ ଶାମ୍ବରୀୟ
ପ୍ରାଚୀନ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଶାମ୍ବରୀୟ. ଶାମ୍ବରୀୟ—ଶାମ୍ବରୀୟ ପାଠ୍ୟାଗଡ଼ ଶାମ୍ବରୀୟ, ‘ଶାମ୍ବରୀୟାଗଡ଼’
ଶାମ୍ବରୀୟ ଶାମ୍ବରୀୟ ଶାମ୍ବରୀୟ ଶାମ୍ବରୀୟ ଶାମ୍ବରୀୟ—ଶାମ୍ବରୀୟ ଶାମ୍ବରୀୟ ଶାମ୍ବରୀୟ
ଶାମ୍ବରୀୟ ଶାମ୍ବରୀୟ. ଶାମ୍ବରୀୟ—ଶାମ୍ବରୀୟ ଶାମ୍ବରୀୟ.

૫૪૬ ૯

૫૩-૫૬—અંમર—(?) તવાનુ—તવાન, કાઠિયાવાડનું જાણીતું ગામ ત્યાંનું તીથં ‘ જીન પ્રાચીમાધન ’ તરીકે કાઠિયાવાડ—ગુજરાત—માં જાણીતું છે દેવકુ પાટણ દેવનાવાસ—દેવના પાટણમાં જ્યાં દેવકુવનો [દિગ્ધ] નિવાસ છે તે, પ્રજાસપાટણ ચા સોમનાથપાટણ ચોરવાડિ જલ્હિ દેવાગ—કાઠિયાવાડનો મનોદર ને દરિયાનો લીલી નાવેરનો પ્રદેશ મૂવ મદાદેવ—મૂલેશ્વર મદાદેવનું ધામ માંગલર—માંમરોન, કાઠિયાવાડમાં સખોદાર—સખોદાર બેટ દ્વારા પાસેનો સખોદ કછ—એ નામનો પ્રાંત. પંચાગતિ—પાઠાંતરે ‘ પંચાયણ ’—(૧)

ગિરિનારિ—ગિરનારમાં. હિંગવાજ એત્ર—હિંગવાજ દેવીનું તીથં. અણુહવવાડું પાટણ—અણુહિલપુરપાટણ, મધ્યકાપીન ગુજરાતની રાજધાની. ધિવદ્, ધધુદ્—હાવના અમદાવાદ છદ્વાનાં નાનાં સહેરો. ખંભાયતિ—સ્વભનગરી—હીવાદાંડીનાં જ્વલને સીધે અનેક નામેથી પ્રખ્યાત જૂઠું ખભાત-બંદર. જુઓ

- (૧) “ આગળ નગરી દેવહતણી, પવિત્રપણુ રાખા તેહતાણી
નગર જોઅતાં મન મોહંતિ, પાંચ નામ એહેનાં જોવંતિ ૯
પદવધ નામધ ત્રણાવતી, જીન નામધ ભોખાવતી.
ત્રીનધ નામધ લીનાવતી, ચતુરધ નામધ અમરાવતી ૧૦
નામ પાચમધ ખભાવતી, વિચિત્રપણુ જલ્હિ સરસતી ।
તેહેવૂ નામ તેહેવૂ પરણુમ, એહ નમર છધ ઉત્તમ કામ ” ૧૧
—નરપતિ પંચદંડની વાર્તા આદેશ ત્રીજે

(૨) વળી જુઓ

“ નમર ભવા રે નખાવટી કેળજીજોરાંની વાણ રે । ”

—નર્મદસંપાદિત નાગરસ્ત્રીઓમાં ગવાતાં ગીત

હિન્દનાં તેમ જ ગુજરાતના ઉપર વસુવેલાં અને હવે પછી ખીજ વાર આવતાં ભૌગોલિક સ્થલોના સ્થાન પરત્વે આપણી પાસે મળતી માહિતી જૂન છે આથી તેતે સ્થાનોનો અમુક સ્થળે હોવાનો નિર્ણય કરવો એ મણુ જ અધરુ કામ છે, આપણા વિરલ પ્રમાણુઓ કે કલેખઓ પણુ ઇછેએ જોઈએ તેવા સ પૂર્ણ નથી કેટલેક સ્થળે તો તેઓ પરસ્પરવિરોધી

પણ હોય એમ જણાય છે. રાખ્દોઆરોએ અને જૂની પ્રતોના અણુધડ લાઠીઆઓએ પણ આ કાયને વિકૃત કરી જાહે જ અધક' કરી મૂક્યું છે. આ/સ્થિતિમાં રાજ/પાલના તીર્થપ્રવાસમાં જેજે સ્થલોનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે તે તે વિષે સંતોષકારક માહિતી નથી અપાઈ. જિજ્ઞાસુ અભ્યાસક આ માહિતીને સંપૂર્ણ કરવા માટે કનિંગહામનો અર્થ, નર્મદકૃત ગુજરાત અને કાઠીઆવાડ સર્વસંચર, દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીસંપાદિત ગુજરાતનાં તીર્થસ્થાનો, જ્ઞાનવિજયસંપાદિત જૈન તીર્થોનો ઇતિહાસ, નર્મદાશંકર દ્વિવેદીસંપાદિત 'ગુજરાતનાં ઐતિહાસિક સાધનો-વિભાગ ૧-૨' તથા કપ્પીશ્વર દલપતરામસંચલિત અને શ્રી દ્રાખંસ ગુજરાતી સભાસંપાદિત ગુજરાતના કેટલાંક એક ઐતિહાસિક પ્રસંગો અને વાર્તાઓ વગેરે વગેરે લેશે તે કંઈક વિરોધ થાકસાઈ આવી શકશે. સંપાદક

સુધિ [સં. ગુણિ]—ખખરઅંતર. બહુ—માટ. નયરનિવેસ [સં. મગતિવેશ]—નગરના અંદરના બાગમાં, કામમાં.

પૃષ્ઠ ૧૦

૧૦-૧૧ બૂલો—માર્ગબૂલેલો, બૂલો પડેલો. રાતિ!—રાતિત—હે રાજ-વંશી પુરુષ ! કાજ સારી—કાર્ય સફળ કરી. પરદાર—પરદીપત્ર સ્ત્રી, અહીં માળણ, સ્વામી—મોટા માણસને સંબોધતાં 'સ્વામી' રાખ્દના પ્રયોગને જૂના ગુજરાતીમાં વપરાત હતો. બહુ—કહી.

પૃષ્ઠ ૧૨

૧૭-૭૫ અંધોક્ષી—નાવણ, સ્નાન. જુઓ અંધોક્ષિયા, મદનિયા=હળમો. સાલિદાસિધૂત બોજન—ચોખા [સાલિ] ફાળ અને ધીનું બોજન. જુઓ

(૧) “બેઠા ગોખે સોગંદે રમે, શાલિદાસિ વિના નવિ જમે.”

—નયસુંદર : રુપચંદ્રકુંવરરાસ

વળી તે કાવની બોજનરીતિ માટે જુઓ

(૨) “X પદ્ધિવડ' પરીસ્યા ફલાવડી, ખંડખાણ, પડવાત; પડખ પરીસ્યાં જણાં અત્ર. તાં વિશાલ સ્થાલિ પરીસી સાલિદાસિ, વૃત્તલણી નાહી, પાખલિ શાકતણી પાલિ. જાપરિ ફર કરંબા ફહી વાપરણ. ધણિ પરિ લોક ભોજન કરણ.”

—પૃથ્વીચંદ્રચરિત્ર : ચતુર્થ ઉલ્લાસ

ધાલ—લયપયત્તુ જુઓ

“ ભણિ જઇ અમીનૂ ધોવ ”

—મણિલાલ વ્યાસસંપાદિત લાવણ્યસમયગણિકૃત વિમલ

અખંધ - ખંડ ૧

—જમ ભલે અમૃતનું ગુણ—જુઓ—હોય એમ લાગતું હતું ‘ધોવ’ ગુણવાને મળતો રાખ લાગે છે આપણે—‘લઈખદતો કયા’ ‘હીએ ખીએ તેમ ધીની ઠાકમઠાળવાણુ બોજન એ અર્થ’ લાગે છે

ખાટતરાઈ—તગાઈ પાથરેલા પવન ઉપર ચઢી [સ મ હિ તે જ]

—પ્રથમ સંસ્કૃતનું લખાણ—સ્તાવેન્નેમા બતરી આવેલું રૂપ અર્થ એ કવચ છે, એ ચોક્કસ છે સવિસ્તર અર્થ મળે જુઓ દિવાનખડાફર કેશવલાલ મુવસ પાદિત ભાણજીકૃત પૂર્વઠાઈખરી સમજૂતી

પૃષ્ઠ ૨૨૮

આધા—પાસે આધુનિક ગુજરાતીમાં આધુ ‘નો આ અર્થ’ બીટા લાગશે, જૂના ગુજરાતીમાં આ જ અર્થમાં ૧ સખ બહુધા વપરાતો ન્યા હોય ત્યાંથી દૂર ખીલ પાસે જવું એ લાવમા જૂનો પ્રયોગ યતો લાગે છે જુઓ

(૧) ‘ આગ જેમ તન જાન્દો સાસ, મોઝઈ સરિ મૂકઈ નીસાસ
ગણિકા આધી ધાની ભઈ, હિયડ જપરિ મૂકઈ પાય ’ ૪૬૨

—કુશવલાલ માધવાનલની કથા

(૨) અસમાધિ ફેડી રાત્ર દુઅરી આધી તેડી

—માણિક્યચંદ્ર પૃથ્વીચંદ્રચરિત્ર ચતુર્થ ઉલ્લાસ

દોઈ [સ દિ]—એ ‘ભાઈ બણી બલેરા બવા—‘પધારો ભાઈ’

એમ બોલી સારી પેઠે [બલેરા] બેગ્યા [બના] આપસ—[સ આદેશ] ફક્ત આજા જુઓ કડી ૩૪

અવધારિ—વિચારમા લો, વિચારો પોટી [સ મોઢ]—મોટી ઘમરની, પરણવા ભેગ લિલ્લ [સ આગળ પાસે]—ઓઠ, ઓરાં, પાસે બીટા રાખડ ‘પદલ [ધણુ કરીને સ મ ઉપરથી] સુરતજીવનામાં ‘ઓરાં આવ’ એ પ્રયોગ હજી પ્રચલિત છે વળી જુઓ

‘ ઓરાં આવની સલ્લુ પ્રણુ ’ સામળા ભે . ”

—દયારામ ગરબીએ

વળી અરહુષ્ઠ ઝોળખીતાપાળખીતા, ઝટપટ વોં દિર્ઘાનથી થયેલાં
ગાળોના કપો માટે જુઓ કાઢ બરી મમજૂતી થૂંક રફડ

મેળાપક—વરવધૂને મળતો આવતો ગ્રહયોગ જોઈ—વાગ્દાનથી
જોડો, લખ નક્કી કરો કાચ [સ ધ્યાન]—ઠગણે

પાવ—પાળા પગપાળા, પાયક મહા પાર. વાસ—જિતારા, વાસો દેવાસિ
[સ દેવાલય]—દેવમ દિરમા

પૃષ્ઠ ૧૨

૭૧—૮૨ ન્યા કહી કુઆરી રહિ ?—શુ કન્યા ક્યાય નવારી રહે ? એ
તો પરણે જ રાતના વિચારો પણ ડોસો કુવારો મરે, ડોસી નહી પણ
નથી મરતી એવા છે માર્ગ—હાથની માગણી, પાણીગ્રહણ મારે દરખાસ્તે
જિ સરજુ તિ ફસિ તિહા—અદૃષ્ટમા નિર્માણ થયુ હશે તે જ થશે રાત
ઉપરઉપરથી બેદરકારી બતાવે છે તતખણ [તજજન]—તરત જ તામ—સ્યા
મનસુધિ [સ મને શુદ્ધિ]—મનને શુદ્ધ—નવત—રાખીને સુખપ્રુથ ઠોકણે
રાખી પૂરતી ગપુતરી કરીને સિદ્ધિ—પૂર્ણ નામના સફલતા કરી—હસા
વતીને નીહાળીનીહાળીને જોઈ ઠગિ [સ ક્ત્તજન]—જોળે મત્રીએ
ભાવિ યુવગાજકુમારવધૂને વગલ તરીકે જોળે બેસાડી ફવ ફીલ—શ્રીફવ
આપ્યુ [ફીલ] એક માસ અગ્રહ બોલ જ વહિ—અમારો કોવ [બોવ]
એક મહીના સુધી ચાલે [વહિ] માસદિવસ—મહીના એક સુધીના
દિવસો અવર [સ અવર]—ખીલ એવડી ગ્રહગતિ ધાલુ કિહી ?—
[વિક્રમચરિત્ર ન આવે તો પછી] મારી રી ગ્રહદરા [ગ્રહગતિ] ધાય ?
અવધિ [સ]—અરધ, શુદ્ધ આવ—વિલ બ. કાર—કાર, બોલી

પૃષ્ઠ ૧૩

૮૩ ૯૧ નહ [સ જ્ઞાન]—વિદિત ખખર ઠકરાયો [સ ઠાક +
જ્ઞાત]—રીસથી લભો થયો ગાડ થયો બેઠે ગુરસે, આડો, વમિ એ અર્થ
પણ નીકળે, રીસ બરી—રીસનો માર્યો દ્રામ—પૈસા ધર બિહા પુન્ય
લાભ ફ લેહેત—અહી જ બેઠાબેઠા હુ પણ પુણ્યનો લ્હાવો [લાભ]
લેત તાહરા કાનિ—તારા કાવચિ, તારે માટે અનેક [સ અન્યતર]—
ખીજુ, બળવ રાજપાવ ! અગ્રહે—રાજપાવ ! તમે ધર બેસો, તમને
કામની સુપ્રત કરવામા અમારો જ ગુનોહ થયો છે વિક્રમરાજ અહી પ્રધાનપદ
સહ લેવા સાથે સખત વાક્યપ્રહાર—કટાક્ષ—કરે છે

અરજિયા—નાખુશ થયો જાણે—ખિન્ન મનનો દેસાણરિ
ધરવાસ—દેશાવરની રખડપટ્ટીની વિઠળતાઓ વહોરી ધરની અદર રહે-
વાનો લાજ ગુમાવી વિચોળી બન્યો કમવિદુલો કાં લવિ ?—બેનસીબ
માણસે પોતાની બેનસીબી માટે કયા જઈ લારો કરવો [લવિ] ? સભા
સહિત સાચુ કહું—ભરસભા વચ્ચે-પચ સમક્ષ-પ્રધાને સત્ય કહું પણ
તે રાજ્યને નિશ્ચયપૂર્વક [નિટાવ] ખોદ માન્યુ [કહું કરિ] ‘નિટાવ’
રાખના અર્થ માટે જુઓ

“ પાતશાહ મૂઝિ વન ધાવી વિસમા જાનિ બોલ

જે કો માહારી આણુ ન માનઇ ચૂકઇ ઠામ નિટાવ ” ૬૨

—કાન્હડદેવઅધ અંડ બીજે

પરતક્ષ નિટાવ—રાજકુમાર : તમે સાક્ષાત્ લક્ષ્મી [પરતક્ષ
લક્ષ્મી] ને તરછોડી [પરદરી સ પરિન્હ] તેથી જરૂર [નિટાવ] તમે
રક્ષશૂન્ય [નીરસ] છો અરસિકને રસની વાત શા માટે કહેવી ? તુમ્હે
લહુયા નિ લાડિકા સ્ત્રીય ન બલો વાત—તમે જાણાસન નાના [લહુયા-
[સ લણ] ને બહાવધેના [લાડિકા] એટલે સ્ત્રીવિષયક [સ્ત્રીય વાત]
કું સમજો ? પુનિ રાત—જે તમારી છટ્ટીની રાત્રિએ વિધાતાએ સીમા-
વ્યતિ લેખ લખ્યા હોત તે પુરુષથી તમે પદમિનિને પરજીવાનો લાભ
લેત સરજી [સ મુઝ]—નિર્માણુ વર્ષ વિધિવેખ લખ્યા હેમાચર
[સ દિમાવલ]—દિમપર્વત, દિમાવચપર્વત તન [સ તન]—દેહ
ચૂરિ [સ જૂનિત]—ચૂરા કર્યા ગાજ્ય બોમાજ્ય એ અર્ધમા કરવત
કરિ કંઠાર—કંઠારનીયમા જઈ કરવત મૂકાબુ બૂખો મધ શિરવ પડિ—
જપવાસી રહી શિરવજપમા પટે અસનના વખતમા (અધ)અર્ધાણુ
યાત્રાણુઓ કાશીયાત્રાએ જઈ ભૈરવનપ (જપ) નામની સખ્ત ને આકરી
શુદ્ધિક્રિયાની કસોતીએ ચડી જવ કાઢતા જુઓ ‘શરવજપ’ રાખ
માટે શ કરમસાદ રાવલસ પાદિત અબોધખત્રીશી અચવા માડણ
અધારાના જાણાણુ વૈરાગ્યવીશી વળી જુઓ

“ પાદપ કહે પેસો પાણીમા તે કમળે ખાધા ભૈરવનપ

અર્ધજળ રહી ધૈર જપાસે આપોપૂ ખૂચાડી કાપ ”

—ઉદવ રામાયણ

ભૂખો...નારી—આવી ભૂખે ચેટ લયંકર દેહાત્માશુદ્ધિ કરી મરી
નય તે પુરુષ આવી પદ્મિનિને વરી રહે.

પૃષ્ઠ ૧૪

૬૨-૬૬ મોરકલા, મૃગધોમની, વપુ છિ મોહન વેસ-હંસા બલે મોરના
કલાપ [મોરકલા] જેવી, હરિણના જેવી આંખોવાળી અને જેવું સરીર
મોહક રૂપવાળું છે એવી છે.

નવખંડ નીરખી નારી—મેં નવે ખંડોની સ્ત્રીઓ ધારીધારીને ભેળે.
નવખંડ એ જૂની હિંદુ માન્યતાનુસાર હિન્દના નીચેના જૂઠાજૂઠા વિભાગો છે:

“ઉક્તાજીવ, બદ્ધાશ્વ, હરિવશ, કિપુરુષ, કેતુમાત, રમ્યક, ભરત,
હિરણ્યમય અને 'કુરુ.' નર્મકથાકોશ છેલ્લા 'કુરુ' ને 'ઉત્તરકુરુ'
અથવા 'ભરતવત' કહી નીચેના ઠામેરે છે:—

“રામ, દ્રામાળા, હિરે, વિધિવસ અને મહી.”

—નર્મકથાકોશ : નર્મકથાકોશ

તોલિ [સં. તુલા]—તુલાએ, સરખામણીમાં. નાવિ—ન+આવે.
તારુણી [સં. તરુણી]—ત્રીજી અવસ્થાવાળી જુવાન સુંદરીઓ. સ્ત્રીઓની છ
અવસ્થાઓ ગણાય છે:

“કન્યા સપ્ત સુવર્ણ લગી, ગૌરી કાંદસા ધાર;
સુગંધા અષ્ટાદશ લગી, મધ્યા યોવીસ સાર.
પ્રીદા તો આળીસ લગી, જહ્નુ તે પછી બલુ;
યદુ સ્ત્રી અવસ્થા એ ગણી; કોવિદ કરે વખાણ.”

—સકલશાસ્ત્રનિરુપણ

હે !.....સંસારિ !—અરેરેરે ! નસીબ ! તેં આ શું કર્યું ? સંસારમાં
તો કમ [ગતિ] કંઈ લીધો જ છે, રામારૂપ વખાણતાં.....બાહારિ—
રમ્ય સુંદરીના સૌન્દર્યની તારીફ કરતાંકરતાં માત્રે હયફ્રં બલે યાદીને
બહાર નીકળી નંચ છે, મને શુદ્ધબુદ્ધિ રહેતી નથી. છેક—પાર, છેડો.
જુ મુખિ નિર્જ્ઞા એક—જો મારા મોંમાં એક જ છાસ છે તો એવા મુખથી
એ હંસાનાં રૂપવર્ણન થાય એમ નથી જ.

હાંડ રાગ—પ્રેમ છાંડયો અર્થાત્ ગૃહ ને ગૃહિણીના રનેહનો ત્યાગ
હયો. પ્રાયાગ—ગંગામુનાના સંગમ ઉપરનું પિતૃશ્રાદ્ધનું વીર્ય પ્રયાગ,
હાલનું અદસાહાબાદ. અયોધ્યા—રામાયણની પુરાણપ્રસિદ્ધ વીરનગરી.

સરયૂતીર—જેના પર અધ્યાધ્યાનગરી છે તે પવિત્ર નદી. સપ્તમીના પ્રત્યયનો અઢી લોપ થયો છે. ત્રિચિત્ત—ગજચિં જનકદેવની રાજધાની, ચંપા—ચંપારણ્ય

પૃષ્ઠ ૧૫

૧૦૦-૧૦૭ બીસાની ઉત્તમ નારી—સૌન્દર્યવતી બીચી સ્ત્રીઓ, યાદાં વાસિ શ્રીદેવમોરારિ—જ્યાં આદિયા (ઓરિસા)માં જગન્નાથજી [શ્રીદેવમૂરારિ] વાસો વસે છે એમનું વીર્ગધામ છે મોરારિ—મૂર નામના રાક્ષસના શત્રુ [બહુમીઢિ સમાસ] બારતના ચાર ધામોમાં એક જગન્નાથપુરી મહાથ છે

“બદ્રિનાથ શ્રીજગન્નાથ રામનાથ શુભ નામ;
ચતુર દ્વારિકાધીરામજી, ઋષિમુનિના વિદ્યામ”

—સકલશાસ્ત્રનિરુપણ

દેવાતટ મિ જોયું જમી, નદિ નારી કો હ સાસમી—શુભરાતની મહાનદી નર્મદાના કાંઠાઓ મે જમીજમી જોયા પણ તે લાઠદેરામાં પણ હ સા જેવી સ્વરૂપવતી મે જોધ નહી ‘વસતવિવાસ’કારે સૌન્દર્ય ને રસિકતામાં અમર કરેલી લાઠસુદરીઓ પણ પ્રધાનમનને કંઈ વિસાતમાં નથી નર્મદાના ચાર નામો

“દેવા અને શુભર્મદા, મોકલકન્યા બધુ
સોમોદ્ભવા ચતુર લાણે મુનિજન નામ પ્રમાણુ”

—સકલશાસ્ત્રનિરુપણ

નીરત [સ. નિરતિ]—શાતિ

પૃષ્ઠ ૧૬

૧૦૮-૧૧૫ તામીતટ—તપતી, સૂર્યપુત્રીનો કાંઠો આ કાંઠામાં સમતાં જમતા પણ રાજપાનને હ સાસમી સ્ત્રીઓ દેખાતી નથી સુગતીસુદરીઓના વણન માટે આધુનિક વિની પકિતઓ સરખાવો.

“હરિહી શી ચ ચગતન નાજુક ને નમણી,
દુનની કળીસમ સુકમાર સુગતની રમણી”

—નાનાસાહેબ નાનાનાના રાજા: લાઝ ૧ અર્પણકાવ્ય

‘કંકણકેસે દેસ નિધાન...અતિપાન—ફળદ્રુપ કોકણદેસ નારીએજ,
‘સોપારી—ફેફલ [સં. પુર્ણકલ] અને નામરવેલનાં પાનનું સ્થાન [નિધાન]
છે. સરખાવે:

“ ધરિધરિ વાઘી, ફેફલ, પાન, નાલિકેર, કેલિનાં રાન;

સરસ દેસ ધરિધરિ નવાણુ, દિસધ લોક અતિ હલ સુનણુ.” ૧૬

—નરપતિ: પૃથ્વીકંઠની વાર્તા: આદેશ બીજો

સૌરાષ્ટ્રકુલમુંદરી—સોરઠ [સૌરાષ્ટ્ર]ની સુદર કુલવધૂઓ. સોરઠની
રાગણી, મુંદરીઓ અને ઘોઢીઓ વખણાવી એ જુની ને જાણીની વાત છે.
મરાઠક—મરાઠાદેશ [સં. મહાપદ્] અને બીજાપુર, જાણણીવંગની
આઢીલસાહી સાખાની રાજધાની. મહારાષ્ટ્રની અતિસુંદર કુલવધૂઓનાં સૌંદર્ય-
વર્ણન મઠિ જુઓ દયારાએ કરેલું વર્ણન. પ્રકમી [મન-કાલ ઉપરથી]—
પરિક્રમા કરી.

કુરુક્ષેત્ર પૃથિવિમાં સાર—જગતના સારરૂપ કુરુક્ષેત્ર. સરખાવે:

“ ધર્મક્ષેત્રે કુરુક્ષેત્રે સમવેતા યુયુત્સવા: । ”

—ભગવદ્ગીતા

અતિપુણ્યું પ્રવળીનું પીઠ—પૃથ્વીનો ધણે વિશાળ [પુણ્યું] પ્રદેશ
[પીઠ]. અશ્વમુખાં...હીઠ—ત્યાં (કુરુક્ષેત્રમાં) મેં અશ્વના મુખના
આકારવાળાં મનુષ્યો જોયાં.

પૃષ્ઠ ૧૭

૧૧૬-૧૨૪ એક કણું...નરનારી—પ્રધાન પોતાના પ્રવાસની બધુંકરતાઓ
અને ત્રાસનું વર્ણન કરતાં જણાવે છે કે: મેં કુરુક્ષેત્રમાં એકએક કાનવાળાં
[એકકણું], હાથીના કાન જેવા કાનવાળાં [અજકણું], ફતરાના કાન
જેવા કાનવાળાં, [સ્વાનમુખાં], નાખા દેહવાળાં [વિષ્ણુઆમણું], જે
શરીર ને જે મુખવાળાં [પ્રા. વેશ-એ શરીરધારી], મધેડાના આકારવાળાં
[ખરનિ આકારિ] અને સ્ત્રીપુરુષો એકબીજા સાથે સંધાધ અવેશાં [જડિતદેહ]
મનુષ્યો જોયાં તે દેખતાં અમે દરળારી [સજિત]—આ સેવક-નાં હાંમાં
ગળી ગયાં [ખલભણ] ને વિચાર કરી [વિર્માસીનિ] ત્યાંથી અમે
દિગ્ભવમેર પાછા હઠ્યા [વલા]. ઈણિ પિરિ...અમે—આવેઆવે પ્રકારે
મારા દેહને મેં કષ્ટ આપ્યું [દમ્યું] ને હું પરદેસોમાં બઠકયો [બમે].

ગાજાણું—ગજની. ચ્વેછદેસ [સં. મ્લેચ્છ]—આર્યો પોતાથી ઈતર પ્રજાઓને ચ્વેચ્છ—ચવનો—કહેતા. હેમાન્ત [સં. હિમાચલ]—હિમપર્વત. 'ચ' ને બદલે 'જ' થયો લાગે છે. પર્વતનાં યુગ—પહાડોનાં કુંડ—યુગ [યુગ], ગિરિમાલાઓ. સમોવટિ—સરખી, જેવી. મારુઆડિનો મોહોટો દેસ—નવકોટિ મારવાડનો મોટો મૂલક. ચલ કરી—ચલ પર ચડવાના કુખને લઇને શ્રમ કરી [ચલ કરી]. પોહોર [સં. મહર]—જામ, રાત્રિદિવસનો આઠમો ભાગ.

પૃષ્ઠ ૧૮

૧૨૫-૧૩૧ નેચણુ તેર—તેર યોજન, છપ્પન ગાકના વિસ્તારવાળો આશુગઢ. ખપ—હિપયોગ, જરૂરિયાત. મહદેસ [સં. મલ્લ્યદેશ]—વિરાટનગર. દેસમાંહિ સીમ ગુજરાતિ, નગરમાંહિ શ્રીખંભાતિ—બધા દેસોમાં ગુજરાત તો હદ છે, એની વિશેષતાનો પાર નથી તેમ જ શહેરોમાં ખંભાત જેવું શહેર નથી. સોલંકીઓના વખતથી ગુજરાતની જહોજલાલીની ને વેપારલક્ષ્મીની આપણે કરનારું ખંભાતખંદર હતું એ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ હકીકત છે.

એ સત્ય...પરિમાણુ—રાજા । હું કહું છું તે ખરું માનો કે હું આ મહાપ્રવાસથી છવીને પાછો આવી શક્યો તે જ છવ્યા સરખું છે. માથા સાટીની એ મુસાફરી હતી.પરિમાન—માપ, પ્રમાણ.

સમીપહ...અવિચલપદવાસ—કવિ ખંભાતની પાસે હરિયાને મળતા મહીસાગરનો અને સામે કાંઠે કાઠિયાવાડની દક્ષિણે ભીમેશ પ્રભાસપાટણનો—સોમનાથપાટણનો—ફલ્લેખ કરે છે. મહી અને સાગરના સંગમ અને સામેથી દેખાતા પ્રભાસદર્શનને લીધે ખંભાત એક પવિત્ર ટીથ' બની રહ્યું છે, આથી ત્યાં માત્ર તાલાથી જ મુક્તિનો શાશ્વત લાભ [અવિચલ-પ્રભુ-પદ-પણુનો વસવાટ] મળે છે. ગુજરાતી કવિ પોતાનાં વતન ગુજરાત અને બંદર ખંભાતનાં મુક્તકંઠે ને ભક્તિભાવથી અહીં વખાણુ કરે છે.

મંત્ર—મંત્રણા, વાતચીત. લખગણુ પ્રેરો લીલાવતી—લીલાવતીએ લક્ષ્મણને પ્રેરણા કરી [પ્રેરો] તો જ મને હંસના દર્શન થયાં.

પૃષ્ઠ ૧૯

૧૩૨-૧૪૧ તેજ તનવણી—તેવી [તેજ] કુમારી [તન-તનયા]ની વાત શી રીતે કહી જાય ? અથવા તે રાજકુમારીના શરીરના [તન]ના તેજની શી વાત કહું ? મારાથી કશું જઈ નથી.

શિલાબદ્ધ—પર્યવર [શિલા] થી બાધેલા પાખલિ—રતા આવાસ—
 મહેલ, રહેવાના ઠામ સાત ભૂમિ છે તે આકાર—સાતમાળનો અને
 આકારને અડે એવો છે એ બલ્લ કમાડ—મુદર દરવાજા [કમાડ સ
 કપાટ] એ લોદાની [લોદાના] પાટો [પાટિ—પટા, ચીપો] ની હતી
 બોલિ સાત—મહેલના દરવાજાના આગળના [બોલિ] સાતસો નજી
 લોહ હથ્થ સંપુટ તાળા—હાથના સંપુટના—ખોળાના—આગળના તાળા,
 જૂના ખભાવી તાળા હથ્થે ગુજરાતમા વપરાય છે બીડા—દીધા
 પોદો ફરિ—બધે પહોરે ડોકા [નોખતિ] વાજતો પામિની—પ્રેમલ
 રી શત એક—સો રમતિ—કીડા રમત નિગતિ [સ નિર્નગદ]—
 વીનાએ કવિ કા / ગમિ—મનમતા પામે રે રૂપિ રવિમંડલ રુધીય—
 હ સાવતી તેના દેહીધ્યમાન તે થી રૂમંડલ [રવિમંડલ] ના તેજને પણ
 દાખી નાખતી ખાળતી [રુધીય સ રૂપ—નટકાવણ] તેર ચડી—તેને તેર
 વર્ષ થયા હતા સ્વય વિધાતા દાસિ થડી—બ્રહ્માએ એ હ સાવતીને
 સ્વહસ્તે જ નિર્મી હતી [થી] બીની વ નિ—ને સીતુ શરીર દમેશા
 બિન્નથુ ગ્રહે એ અગ્નિવ મેમજ મુદરતાનુ ચિન્હ છે હસ્તચરતન—કપસેલા
 રતન [કલગરીન પયોધર] અધુ પ્રવાસ—નીચલા એ [ન માડ] પરવાળા
 [સ પ્રજા] જેવા રાતાએ જ હતા વેળીદંડ થમૂ મહાકાલ—એની મુશ્કેલી
 ને વટ લી વેળી મહાકાલજનના દે—જેવી હતી સિસ રાખડી વાલ—લાલ
 પગના થી જડેક એના માથાનુ થેણુ હતુ ગાલિ બિસતી જમકિ ગાલિ—
 એની જ વ—કાનઝૂમણુ—ગાલને બરાબર લાયક હતી અને તેજના અંખકારા
 માળી ટી કંકિ મુખા ન અમૂલ—એ મૂલ્ય ન થઈ શકે એવો મોતન
 હો હતો નિર્મલ નાસિમ લપાર કૂવ—સ્વચ્છ નાકે હીરાની જડ [કૂલ]
 શોભી રહી હતી ચક્ષુ આવતા પ્રથિવી ચક્રી—ન્યાન્યા હસાના નેન
 ફરતા ત્યાત્યા પૃથ્વી જલે ચક્રાયમાન થતી, ભૂકંપ થતો તેજિ કરે
 ત્રિભોવન ખલતલિ—હસાના તેજથી ત્રિભુવન—સ્વર્ગ મૃત્યુ—પાતલ—ગંગો
 ઠકતા હોતી જતા [ખલતલિ] ગાળિ ભરી—અણીદાર ને મેલ પાલેલી
 આખોની કુ રીશી તાગી, કહ ન નરદ—નરદુ ‘ હ ’ ને સળધાર્ય
 પછીનો પ્રત્યક્ષ છે મન થડિ—મન હુબ્ધ થાય, અલિત થઈ વિન્દવ થાય
 ઉદ્ગાદિ—દેવાના રાજ ઉદ્ગ વોરે ઉદ્ગા અપાર વેલવ ને જ્વનમહોન્ગાલી
 માટે જુઓ પૌરાણિક કથાકોશ પતિ—ગોદ પામી થસતી દળે કામવસ

થાય નિમેષ—આંખનો મચકારો વીજ [સં. વિદ્યુત્]—વીજળી રંગ
 માંત ખીજ—વાલ પોથીથી રંગના દાંતો દાડમના લીલા દાણા જેવા દીસતા
 સિંહવકી - સિંહના જેવી ટેડમાં પાતળી, સિંહના જેવી પાતળી કઠિવાળી
 જુઓ

“ મધ્યે ક્ષામા ચકિત્તહરિણીપ્રેક્ષણા નિમ્નનાભિ ।”

—પાતળી ટેડવાળી, ગજરાયની મૂંઝીના જેવી આંખોવાળી ને ઘડી
 નાસિવાળી—

—કાલિદાસ : મેઘદૂત

સદી કુડી—વીસ સખીઓ, બહેનપણીઓ ચતિ ચરિ જોતા કઠિવક
 —એની કુડનો વાક જોતા મનને અકુસમા રાખનારા—ચતિઓ—કામવિબંધવ
 થતા કામી પુરુષતણો શુ વાક ?—આમ હોય ત્યારે કામીજનો ચવિતચિત્ત
 થાય તેમા તેમનો રો અપરાધ, વાક [વક] ?

પૃષ્ઠ ૨૦

૧૪૨-૧૪૮ મૂદ્રાંકી [સ મુદ્રિકા]—વીડી ચરણચીત્ર પીતાખરતણો
 —પીળી રેશમી માડીનું ચીર ચોનીઈ ખાપ કીચો ધણો—ચોળીમાં આર-
 સીઓ [ખાંપ]નું બરતકામ કર્યું કણ ખનખનિ—વિવર થાય મુકસન-
 કાદિક—(૧) શુકદેવ, ગર્ભચોગી શુક કૃષ્ણદેવાયન વ્યાસના પુત્ર ધૃતાચી
 નામની અપ્સરા શુકી—મેના નું રૂપ લઈને ભૂમિ ઉપર કરતી હતી તે
 ગ્નિય રૂપ ધાગણુ કરેની એક વખત વ્યાસની દૃષ્ટિએ પડી એને જોઈ વ્યાસનું
 વીર્ય પડયુ તેમાથી થયેના પુત્રનું નામ શુક પડયુ મેના ગર્ભજ્ઞાનનું
 એને ધમડ ઉણ વ્યાસે એને બહુતાન્વ જનન પાસે મોન્દ્યો ત્યાં એનું
 ધમડ જાતરી મડુ હણ એનું લગ્ન બહિર્વંદ નામના પિતરની કન્યા પીવરી
 (વીરિણી) જોઈ થયું હણ તેનાથી એને પાંચ પુત્રો—કૃષ્ણ ગોરપ્રભ,
 રાજુ, ભૂરિસૂત અને જય—તથા એક પુત્રી કૃત્વી અથવા કીર્તિમતી—થયાં
 હતા જુઓ પૌરાણિક કથાકોશ

(૨) સનક-બ્રહ્મદેવના ચાર માનસ પુત્રો સનક, સનત્કુમાર, સનત્સુન્દત
 (સનાતન) તથા સનદન—માનો એક ચારે બાઈઓ મોટા બ્રહ્મનિષ્ઠ હતા
 જુઓ પૌરાણિક કથાકોશ

જાણિ સોનિ કુદરૂ રસ્યુ—જાણે કે કુદરૂને સોનાનો ટોળ ચગાવ્યો હતો. વીલાહ—રમતમા. પાગ—પદ પગવા મજપતિ પાગ ખસકિ નેજરી—ગજગામિની હસાને પગે ઝાઝર [નેઠાર સ ગુપ્ત] નો ઝણકાર—છમ છમ અવાજ—ચતો ત્રિપુરારિ—શિવ, ત્રિપુર રાક્ષસના શત્રુ ત્રિપુરાસુર—ત્રિપુરનગરનો ત્રિપુરરાક્ષસ એનું નગર અગ્નિ રાક્ષ અને જળથી અભેદ દુર્ગવાણુ હવે એ નગરકોટને શિવે કાતિ'કી પૂર્ણિમાને દિવસે ભરમામૂલ પૂર્ણ હવે જુઓ નર્મકથાકોશ

સસિધર સમાન—ચ દ્રુમા જેવા મુખવાળી, રસિમુખી મહનમુદોચન—પ્રમદેવના જેવી સુંદર આખેવાળી, કામાક્ષી રૂપનિધાન—સૌંદર્યનું ભાજન રથાન અધરે બિંબ—ઝાંઝ લાલ બિંબ—પાકા ધીલોડા—જેવા શતાચોળ હતા જુઓ

‘ પક્વાર્નિવાધરોષ્ટી ।—પાકા ઘોડાના જેવી લાલચોળ ઝાંઝવાળી—

—કાલિદાસ મેઘદૂત

જ ધ કદવીરતબ—કેળના થડ સમી સુદર જધાઓ હતી રથામા—યૌવનભર ગજગતિમદા—હાથીની ચાલની માર્ક ધીરચબારતાથી કમકીને ધીમા પગવા લેતી સુભગા [સ]—ભાવ્યવતી પીનનિતબ—જેના નિતબ સાથજો—ભારે [પીન] હતા જુઓ

‘ શ્રોણિમારાદલસગમના સ્તોકનમ્રા સ્તનામ્યામ્ ।

—જ ધાજારથી ધીમી ગતિની ને સ્તનભારથી નીચી નમેલી—

—કાલિદાસ મેઘદૂત

આદ્યનિતા—જગતને લેખન કરનારી આદ્યશક્તિ અબા પાવંતી જુઓ મેઘદૂતમા યક્ષ ઘોડાની પત્નીનું આપુ જ ચિત્ર મેઘ આગળ રજુ કરે છે

“ યા તત્ર સ્યાદ્યુવતિવિપયે સદિરાદેવ ધાતુ ।”

—‘ સીસબધમા જલદેવની આદ્યસૃષ્ટિજેવી તે ત્યા આગળ દરો. ’—

—મેઘદૂત

મદમૃગ સ્વરૂપિ—રૂપમાં કરતૂરીહરિણીના જેવી. મદા ગાભરી—પ્રેમના મદ-મીણા-થી સુરત, મળરાયણી. મદભર ચાલિ—ઠરસાળધ અભિમાની ચાલ-ની. હોચન તરિ-એની આંખો પોતાની સુંદરતાને લીધે મુખકમલ ઉપર નહોતે તરતી-તરવરતી-હોય એવી હતી, [તરલતોચના] શિહરિ ખાતી પગલાં ભરિ—હંસાવતી ચાલે ત્યારે જતાવળું લપછપિયું નહોતી ચાલતી; તે ડોલતીટોલની ધીમેધીમે લહેરીની ચાલે ચાલતી, તેની ચાલ મોહક હતી, તે લયકાતી ચાલે ચાલતી.

પૃષ્ઠ ૨૨

૧૪૯-૧૫૫ સીલ [સં. જીતલ]—ધીમા, ઠંડા. સારતી—સ્વાસ્થ્ય લેતીલેતી, ધીમેધીમે. સાહજ સ્મરિ ઉન્મતી—સ્વાભાવિક [સહિજ-સ્વભાવજન્ય] કામદેવના રંગથી [સ્મરિ] મદમાતી હતી [ઉન્મતી]. હાવભાવ દેખાડછ હસી—આહું રિમત કરીને એના અંદરના મનોભાવ (ઇગિત) એના શરીરના હલનચલનથી રપછ કરતી હતી. હાવભાવના રસિક પ્રદેશમાં જતરવા ઇચ્છતા જિજ્ઞાસુએ સવિરતર હકીકત માટે છોટાલાલ બટકૃત ‘રસશાસ્ત્ર’માંના અથવા સ્કલશાસ્ત્રનિરુપણમાંના નાવિકાલક્ષણનું પ્રકરણ વાંચવું. હાવની સંખ્યા સોળની છે:

“કિલકિંચિત, વિશ્રમ, લક્ષિત, હેલા, લીલા, હાવ, વિહ્વિતિ, કુટ્ટમિત, મદ, તપન, મૌઞ્ય, મોહાચિત, વિચ્છિતિ, વિચ્છોક, વિકાસ અને વિચ્છેપક.”

—નમંકથાકોશ

વળી જુઓ તેનીસ વ્યભિચારી ભાવ:

“આસ્રય, અસ્રયા, હર્ષ, અમર્ષ, વિષાદ, મર્ષ, સ્મૃતિ, ધૃતિ, મતિ, ક્ષુભિ, ગ્વાનિ, નિવેંક, શ્રમ, શંકા, નિદ્રા, વ્યાધિ, વિગ્રાધ, વિતર્ક, મીટા, આલેખ, મરણ, મોહ, મદ, ઉન્માદ, અનહિત્ય, અપસ્માર, ઉમતા, ઓત્સુક્ય, વાસ, દેન્ય, ગિંતા, અપલતા અને નદતા.”

—નમંકથાકોશ

નહિ ઇન્દ્રતણી જિરવસી—નહો હંસાવતી ઇદ્રની અપ્સરા ન હોય એવી મંદમંદ હસીને હાવભાવનાં ફાંન દાખવતી.

હર્વંશી—સ્વર્ગમાં નૃત્યગીત કરનારી રૂપમોહિની અને ચાતુર્યસંપન્ન દેવાંગનાઓમાંની એક. એમની સંખ્યા સાઠ કોટિ છે તેમાં રંગા, તિલો-તમા, મેનકા, હર્વંશી એ પ્રખ્ય છે. વાપસેને ઇળવા ઇદ્ર એમને મોકલે છે.

સમુદ્રમંથનકાળે દાસી સહવર્તમાન એ નીકળી હતી. પાણીમાંથી [સં. અર્] નીકળી માટે અપ્સરા. નરનારાયણના ઉર સમીપ સ્થિત હતા તેથી તેણી નામ ઉદ્ધે 'ઉર્વશી' આપ્યું હતું. ઉર્વશીના વિગતવાર ઇતિહાસ માટે જુઓ પૌરાણિકકથાકોશ.

બારે કાલ—બધાએ વખતે. કાલ ત્રણ છે. કવિએ 'બાર કાલ' પ્રયોગ સાચી કથો દરો તે સ્પષ્ટ સમજાવું નથી. નેત્ર વિશાલ—દંસાની આંખો કાન સુધી પ્રસરતી લાંબી ને વિસ્તૃત હતી. સંઘ—સહવાસથી તબ કામી—હોઈ—ત્યારે પુરુષને દ્વિગુણે [ગિમણે] કામવિહાર થતો. કામિની...ભંડાર—તે રમણીય સુંદરી કામદેવના રસનિધિ [ભંડાર] રૂપ હતી.

કવિતા—'કવિ'ના અર્થમાં જૂના ગુજરાતીમાં આ સબ્દનો વપરાટ ચાલુ રહ્યો લાગે છે. જુઓ

(૧) "કર સાદી કવિતાતણે મારમ મૂઝ દેખાડી."

—શંકરપ્રસાદ રાવલસંપાદિત શ્રીધરકૃત
"રાવણમહોદરી સંવાદ"

(૨) "શુદ્ધિમાનિ તાં મિ સ્તભ્યુ", ચતુર સ્કંધમાંદિ એહ;
કવિતા ! કેએ રીસ મ આણુસ્થો દેવી પ્રબંધ એહ."

—ભાણજી : મુવાખ્યાન

મીઠવિં—મીઠવે, સરખાવે. ધિક્ક ! કવિતા...કણ માત્ર ?—મધુસૂદન રાજપાલદ્વારા જણાવે છે કે સુંદરીપુત્રને સશી સાથે સરખાવે એમ જો કવિએ કહે ॥ તેઓને ધિક્કાર છે; સશી તો સ્થિર છે. એ દાવભાવનાં ફરાન ક્યાં કરાવી સકે છે ? દાવભાવથી પેતાના અવયવોને [માત્ર] ને શોભાવે તેની આગળ ચંદ્ર તે કાણ લેખામાં ?

સુસ્તસમિ—સંભોજકાલે. રંજ—રસારવાહનાં ઉપભોજપુખ કાઈ લાગિ—સરીરથી લગ્ન પામી, સતિકીડાવળતે લગ્નના સક્રોચથી દેહાન કરે [અર્થ આપિ]. ચપલ ચક્ષુ ઉત્તમિચ્છન કરી દીન વચન બાપિ સુંદરી—ને સુંદર સ્ત્રી તરફ આંખોને લપાડવીય કરી જાહનદિત બોલ બોલે છે.

રાજપાલે દંસાણું સ્વરૂપવર્ણન કરતાં નાચિકાનાં બધાંએ લક્ષ્ય -વખોત્તરકાલનાં પણ—દંસાના વિનાદ પહેલાં દર્શાવી દીધાં છે. તે ઔચિત્ય-શુદ્ધિનો વિરુદ્ધ ભવ છે. કેમકે બીજી પદ્ધતિનિર્મા આટલાં પૂરેપૂરાં વર્ણન

કવિએ આખ્યાં હોત નો પણ ચાલત માત્ર રાજધાનના અગ્રીવ તીન શોકની
ને આશ્ચર્યની દશ સ્વીકારીએ તો જ આનો બચાવ વાજળી ગણી શકાય

પૃષ્ઠ ૨૨

૧૫૧-૧૬૫ અપભ્રંશ, વીણી વિદ્યાતજ ચાન—હંસાના કાન, વેણી
[વીણી] અને ગતિ [ચાન] વિખ્યાત [વિદ્યાત] હતા, વખાણને પાત્ર
હતા સુરતસ્વેદ પ્રસીદ્ધિ બાવ—સુગતના પસીના—રતિકીડાના અમથી—
ઉત્પન્ન થયેલા પ્રસ્વેદથી તેના ગાવ લીનઈ જતા સખ્યા—અક, હદ
સખ્યા રૂપ લહુ—એના રૂપની વિવિધતાનો મારાથી પાર પમાતો નથી,
એની રૂપવિવિધતાએ તો આડો આક વાજ્યો ■ ધુરિયકી—આગળથી
છેક—પાર, છેડો અવગણો—બેદરકારી બન ક્યો જૂના શુજરાતીમાં
'ભવટ'ની ભતિ પુલ્લિંગ છે પોહોતી પ્રાપ્ત થઈ ફળી, પૂળી પુહૂતી,
ખોતી, ખોતી સ માત્ર, પ્રા પળ ઉપરથી હંપરના પ્રમથથી અને સ્વર
સક્રમથી 'પુહૂત' થઈ 'ખોત' ખોચ ખોક પૂગ વગરે થયે છે
જુઓ દિવાનબદાદૂર કેશવલાલ મુવસપાદિત 'પૂર્વકાંડબરી'
સમજૂતી પૃષ્ઠ ૩૩૨.

કાત્યૂર્પીજ્યૂ થયું કપાસ !—હવે તેડ થયુ અમ અફન ગયા !

દેહ દમિજી—શરીરને કષ્ટ આપ્યું [દમિજી સ દમ્-ઉપરથી] વરસાલિ
[સ વર્ષાકાલ]—વરસાદમાં વૃક્ષા મેહ—વરસાદ [મેહ સ મેષ] વરસ્યા
[વૃક્ષા સ વૃષ્ટ] હેમિ [સ દિમ]—હિમકાલે, હેમતકાલે, શિયાળે
હડબા મગિ—રાટથી હાડા—ગાત્ર—[હડબા]—ગમડી ગયા [ગડગડિ]
હાડવ હાર—ધુમ્મસ દરિ—જાકળના કંરેવા જવ બિન્દુઓ વરસાદનું ભાન
ભણે કરાવતા સેજ સિયાવિ મુખ—રશિક મહિષી [સ્થામા]નું મુખ
શિયાળામાં [સિયાવિ, સ શીતકાલે] સ્વાભાવિક રીતે [સેજ, સ
મહજ] યાદ આવવું, અને ઘરનો વિયોગ સાલતો. સિર ચાય—રાજધાન
અહીં એના દુખદ પ્રવાસનું વર્ણન કરતા કહે છે કે મારે મારે પ્રથમ સૂર્ય
તપતો, નીચે [તલિ] રેતી [વેલ સ વાહકા] તપીને હાલ ઉત્પન્ન
કરતી, પ્રવાસ શરીરને અગ્નિના બટકાથી ભણે બાળતો સરભન્ડાલાનિ
માંદ—વેતવેચાખના ધગધગતા હાથકાલમા ઝવ—જાળ જલિ—બળે
જાડવા—મૃગજો સીતોદક વાય [સ શીત+વદક]—હડા પાણીની

કંડી હવાવાળો વાયરો [વાય સં. વન]. આઠ દિસિ—ચાર દિશા ને ચાર ખૂણાઓ. કવિએ દસે દિશા ગણાવી હોત તેા પણ વિશેષ ઉચિત હઈ. ૬૫ [સં. રાજા]—દાવાત્રિ.

૫૪૪ રૂ

૧૬૬-૧૭૫ દોહિલિ [સં. દુર્લભ, અપ. + દુર્લભ]—દોહલ, વિકટ કપરું. ગમિ—બોલ્યા. અનામ [અ. રૂઆમ=ખુશીથી કોઈને કાંઈ આપવું તે નમન=મન રાજી કરે એવું હઈ એ ઉપરથી]—ખુશીથી આપવાની વસ્તુ, ગંગાસ, બેટ. જુઓ અમીરમીયાં ફારુકીસ પાદિત ' ગુજરાતી ફારુકીઅરખી શાહોનો કોશ ': ૫૦ ૨૬.

ભોમિ પડા મૂઝ હાય—મારા હાય હેઠા પડ્યા, હું નિરુપાય છું. રહ્યુંખપ્યું—મદામહેનતે મેળવેલું. નિમ કૂપણનિ ધરિ આયિ—જેમ કંજુસને [કૂપણ સં.] ઘેર ધન [આયિ સં. અર્થ] આવે તેમ.

કવિ મધુસૂદને રાજપાલમુખે કરાવેલું હંસાનું રૂપવર્ણન જૂના કવિઓની પદ્ધતિ ઉપર છતાં ધણું જ સરસ ને સ્વતંત્ર છે. સરખાવે આ સાથે ' ચૌર-પંચાશિકા 'ની નાયકા રાસિકલાનું વર્ણન:

(૧) “ આજ અઘારઠ મનિ માનિની ચિંતુ ચંપકસોવનવની,
ગૌરિદામસરિખી સાગ, મુખઅંજુજ વિકસિત આકાર. ૫૩
નાહાના રોમ ન આવઠ નયણિ સુલી ભરી માતાવયણિ,
સંભારઠ વિદ્યા વીસરી તિમ હું સમરું એ સુંદરી.” ૫૮

—ચીમનલાલ દલાલ : પાટણના બંડારો અને ખાસ કરીને તેમાં રહેલ અપહરણ તથા આચીન ગુજરાતી સાહિત્ય: ખિલ્લણ પંચાશિકા કાવ્યચતુષ્પદ

કામકંદલાનું વર્ણન પણ આવું જ એકધારે છતાં રસિક છે:—

(૨) “ ચંપકવર્ણ સકોમલ અજિ, મસ્તક વેણી નણિ ભુચંચ ।
અધરરંગ પરવાણાવેણિ, અયવરહંસ હરાવઠ વેણિ. ૧૮૮
નાક નિરયો દીવાની સીખા, બાંહે રતનજડિત બહરખા;
સીસફલ સોવનરાખડી, કંચણમયિ ધડ રતને જડી. ૧૮૯
અણિ એકાવલ નવસરહાર, કંકણનેજર રણજીહાર;
મુખ નણે પૂનિમનો ચંદ ! અધરનિખ દિસઈ અરવિંદ. ૧૯૦

પીન પથોધર કઠિનોત્તજ, લોચન નલે ચહિત કુરંજ !

લાલ તિવક, સિર વેળીદંડ, બમરવંજ નલે કોદંડ ! ૧૬૧

કોમલ, સગલ, તરવ આંગુલી, દંત નિર્યા દાડિમની શ્લી,
ખલકથ ચૂડા સોવનતણી છિધ ધંડા સુદામણી. ૧૬૨

કેસરસિંહ નિર્યા કટિલંક, રતનજડિત કટિએખવવંક,
નંધ જુગલ કરિ કદલીચંભ, અભિનવ રૂપક રમણી રંભ. ૧૬૩

અંગદ ચંદન કેસર યોલિ, અધરદસન રંગિત તબોલ;
અંજનસું આંટ આંખડી નલે વિકસિ કમલપાંખડી. ૧૬૪

—આનંદકોન્યમહોદયિ . મૌકિક ૭ : કુશલલાભરચિત
માધવાનલની કથા

નિરહવેધ—નિરહનો ડંખ, દુઃખ. અનંજ [સં.]—કામરેખ જુઓ
કામનાં વિવિધ નામો :

“મદનો મન્મથો મારઃ પ્રયુક્તો મીનકેતન. ।

કંદર્પો દર્પકોડનદ્ગઃ કામઃ પચશરઃ સ્મરઃ ॥

શવરાર્મનસિજઃ કુસમેપુરનન્યજઃ ।

પુષ્પધન્વા રતિપતિર્મકરધ્વજ આત્મમ્. ॥

—અમરસાર

સપરાણ [સં. સંપ્રાણ]—બવવાન જુઓ શુભરાતી રાખ ‘પગલે’
—પ્રાણે—બળથી વિરાગ્યો—હસાના અતુરાગમાં વિશેષ દુબ્ધ થયો.
ન્યાંહા. હંસાકુમારી—વિક્રમચરિત્રની પ્રેમવેદનાએ એને હંસાપીન કપોં છે
તેથી ન્યાંત્યાં એ હંસાની મુતિને જ ભેદ રહ્યો છે. પદ્માણ્—ચોટ
સવાર થઈ વાળિ—ચોટા. રાજપાલસું ત્રોટા તાગ—‘રાજપાલ સાથે ચડ-
ભડથો’ એ અર્થ નીકળી શકે ત્રોટા—તોડયો. તાગ—પાણીનો તાગ-પાર,
હંડાઈ-તાગડો રચ્યો—‘પ્રપચ એથ્યો’ એમ પણ પ્રયોગ થાય છે.

હાય ધસિ.. રીસ—પુષ્કળ રીસ ને અડગામણની આ મનોદશા છે.
દાદા—ફહાડા. વાલો—વળાવ્યો, જતા રહેવા રત્ન આપી.

૧૭૩ મી કડીમાં વિક્રમચરિત્રને કમંવાદી ચીતર્યો છે. અંતરિ—વચ-
માળામાં, દરમિયાનમાં. વિમાસણ—વિચાર [સં. વિનમ્ર ઉપરથી]

૫૭૪ ૨૪

૧૭૬-૧૮૨ પરિચય...ખાણુ—સૂર્યાસ્ત થયે [ભગિ] ને હંસાનું મુખદર્શન કરીશ તો હું અનાજ [ખાણુ સં. લાગ] ખાઈશ. પ્રત્ય— [સં. પ્રતિજ્ઞા]—ટૅક, પ્રત, નિયમ. વધી...નીર—હંસાના મુખદર્શન પછી હું પાણી પીશ. પાણીપથો—વેગીલો થોડો. સાહાણુ—લરકર. જુઓ

“દસરથ રાજનિક, સાહણુ સંખિ ન પાર.

નિહનિહ ઉચ્છવ પેખણું સંધિ કહિનઈ મુખધાર.”

—કેશવલાલ મુખસંપાદિત પંદરમા રાતકનાં પ્રાચીન ગુર્જર-

કાવ્ય : કર્મલુકૃત સીતાહરણ : વિ. સં. ૧૫૨૧

સાણુ સાહાણુ, પતિ તું મૂઝ સાથ—સંભળ થોડા ! તું જ મારાં લરકર [સાહાણુ] માલીક ને સહાયક, સાથી [સાથ] છે.

પંદહાણુ પંદહાણો—છન નાંખ્યું, પાખર્યાં, પાખર નાંખ્યું. તાજણો—થોડાની એક વિશેષ ભૂતિ. જુઓ નીચેનું અર્થવર્ણન:—

“દેરા કારમીર, કબોજ કાપૂલતણા, ખેત્ર, ખૂરસાણુ, સૂધા મુખારા, અવલ ઉતર પવન પાણીપંથા વધી, બલબલા કચ્છી તેજી તુખારા, નીલડા, પીલડા, સખલ કબોજડા, રાતડા રંજ, કવિલા, કિહાડા, કિરડીયા, કાલુઆ, ધૂંસરા, દૂસરા, હાંસિલા, વાંસલા, ભાગલડા. પવનવેળ પાખર્યા ફોજ આગલ ધર્મા, ચાલતા ભણે ચિત્રામ લેખ્યા ! એકલા અથ જાગેશ્વરાભતણે કટકમે લાખ પંથાસ સંખ્યા.”

—મોહનલાલ દેસાઈ: કવિવર સમયમુંદર

વાગો—ભાગો. બગચિ—કમરપટ્ટો (?) કરવાલ [સં. કરણિકા]

—તરવાર. જુઓ

“હયાં આયુધ કરિ રખવાળ, સન્નાહ પિહરો કર કરવાલ.”

—ભાલજી

જાડણી—ખેચી, ઓઢણું. કપિ [સં. સ્કંધ]—ખધિ. પાકાં.....ભરી

—પાકાં પાંદડાનાં તોળરો [પોહારંડો (૧)] ભરી લીધે. હયવાગ—

થોડાની ઘગમ. જુઓ

“ગેરી ! મેલો થોડલિયાની વાગરે ! કુંવરી ! વેરાટની,

મારા રથને ભવાનો દો માગરે ! કુંવરી ! વેરાટની.”

—લગ્નજાશન : અભિમન્યુનો વ્યક્તિ

ઝાટકીને—ખંખેરીને પૂછે કરિ—ચાલાક ઘોડાની મતિનું વર્ણન
ખુરતન—એડી ધસમસ—એસળધ જ્યાસનેર પોહિ કુટિ—પહો ફાટી
[સ, મહર લપરથી] વાકનીર—સુન્દર પાણીભર્યું બહુનીહિ સમાસ
મનસુદ્ધિ—મનની નિર્મલતાથી

પૃષ્ઠ ૨૫

૧૮૭-૧૮૧ અવાર—અણુઅટકયો [સ અગવં] સૂર્યપસાયિ—સૂર્ય
ના તેજના પ્રસારથી અથવા સૂર્યના અન્વળાગારૂપ કૃપાથી [સ મસાદ-
વસાવ] અતિદુઃખ—બહુ જ પાસે ત્રાણાનો ગઢ—ત્રાણાવદીની ખલાતની
કીલ્લેબધી ચાહો [સ ચતુર જુદુ-ચોટો] ચાર અપાધ—ફેર આવે
[પ્રા કપફ]—જુઓ દેમચદ્ર પ્રાકૃતવ્યાકરણ ૮ : ૪ ૧૧૬
પીરોબ [ફા પારોજી, ફોરોજી]—આસમાની લીકું તપિ—તપે
ચળે નિવાળિ [સ ત્રિજાટ]—કપાળે કટિયો ૧૮૮ થી ૨૦૦ સુધીમા
ખલાતનું સરસ વર્ણન છે

રથણાર [સ રત્નાકર]—સાગર અરણી સમુદ્ર ગડગડિ—મેાળના
અવાજે વડે ગર્જના કરે મહીયનદીનો કથ—સાગર મહીનદીનો પતિ
થપાળ્યો—ખેચ્યો, અટકાળ્યો વિતપતિ—વિરોધ દીપતો, ચળકતો (૪)
ટોડા—ટોડલા, ટોડવા ત્રિકલસા—ગઢના સિખરો

પૃષ્ઠ ૨૬

૧૯૨-૧૯૬ ભરણુ—ભરતી સનવા આભરણુ—બધાએ તીર્થોમાં
એક [આભરણુ સ આગવં] એથણુ [સ પોજન]—ચાર ગાળનું એક
ધોળન પાખણિ—ફરતા પ્રાકાર—પચાર, ટોટ ધવલુર [સ ધવલગૃહ]—
અગાશી સોવનભિ [સ સુવર્ણમય]—સોનાના બલમાન—બળિયા-
માળિયાં નાના નવરત્ન—વિવિધ પ્રકારની ને નોખી ૫ અસાબદસૂ—પાંચ
સરોમા જુઓ

“ ત ત્રી તાલ સુગાઝ વળા બલુ નખાકે ચાર
પંચમ શરણુઈ ફૂકથી વાજતના પ્રકાર ”

—સમ્ભરશાસ્ત્રનિરૂપણ

ચમ—મોરચમ, મોથી પકડીને વગાડવાનું એક વાજુ ઉદ્ધાનીકમણિ
—નવ રત્નોમાનું એક નવ રત્નો

હીરક (હીરો), માણિક્ય (માણેક), મુક્તા (મોતી), પ્રવાલ (પરવાળું), મરકત (માણું), પુષ્કરાજ (ચોખરાજ), ઇન્દ્રનીલ (નીલમ), ગોમેદ, વૈદુર્ય (લસણિયો).

—નર્મદયાકોશ

વાનિ—વાને, રજે. કૌસ્તુભમણિ—ચૌદ રત્નોમાંનું એક. જુઓ ચૌદ રત્નોનાં નામ:

“ચંદ્ર, લક્ષ્મી, સુરા (દારુ) સમમુખી થોડો, કૌસ્તુભમણિ, પારિન્નતકર્તુ ઝાટ, કામદુધા ગાય, ધન્વંતરી વૈભ, ઔરવત દાથી, પાંચજન્ય રાખ, સારંગ ધનુષ્ય, વિષ, રંભા ને અમૃત.”

—નર્મદયાકોશ

કોસીસા—કોટનાં કંઠરાવાળાં બાકાં. જુઓ

‘કોડે હથ કોસીસાં બહુાં મૂળ ગવાખ મઠ મત વારણાં.’

—કાન્હડદે પ્રખંધ : ખંડ ૩ : ૨૪૫

ચંદ્રાકં [સં.]—ચંદ્ર ને સૂર્ય. પીઠ [સં. પીઠ]—ધામ. પતાકા—
‘વળ. સંતરણ—સામગ્રી. ખણિયાં [સં. જન્]—ખોદેલાં. રૂઝિઆંબ [સં.
ફદલીઆમ]—કેળો અને આંબાનાં વૃક્ષો. જમદી [સં. યમત]—પાસે.
ભય [સં. જાતિ]—નૂઈ. અરહટ [સં. અરહટ]—રહેઠાણ, ગરમડી.
પાવટા—(૧) ટોર ન જઈ શકે એવો દાળ પડતો આરો. પાવટા—કૂવા
ઉપરના મંડાણના પાયા કેપ બે લાકડાં અથવા પથ્થર. અરહટ ને પાવટા—
કૂવા ઉપરના મંડાણ માટેના સખ્દો અથવા નદી કે દરિયાપરના ઓવારા પરના
રેંઠ ને ઓવારા. ખંભાત બંદરના ટકાનું આ વર્ણન છે.

પૃષ્ઠ ૨૭

૨૦૦-૨૦૭ રંભા—અહીં રંભા સરખી નૃત્યવેશ્યાઓ. હાટ [સં. દટિકા]
—ફુકાન. કરવી—નાળચાવાળી લોટી, ઝારી. કરવડો, કરવડી અથવા જળ-
ઝારી લઈ વિરોધઅતિયિની અર્થપૂન ને પાટોદક માટે પ્રધાનપત્ની હીલા
ભય છે. સુકલેણી [સં. સુક્લત+જન્]—મુકલવતી. મેલિયો—દારપાલ,
ચોપદાર. ખાટિ—પલંગ. ખાણ્યાસણી—ધોડાની ચંદી. પરદૂખાગતિ જુઓ
પૃ. ૨૮ ઉપરની સમજૂતી. મેહેલા—મહીલા. આટણી માંડી—પાટલો
માંડયો. પુટ્ટો—સેતો.

પૃષ્ઠ ૨૮

૨૦૮-૨૧૭ કુલ [સ. જગત]—કોળિયા રેલા [સ.]—ધડ
ધડરેવત-ગોટા. ધડદર—[સ. પતંગટુંક]—આ રથલે ધોડાર, કોઠિયુ
લાગ્નિ—વિનયને લીધે પ્રાદોષો [સ. માળૂંક પ્રા. માકુણક—પ્રદોષો]
—અતિથિ, પદોષો બળિ—મોટું પરિવાર—ફૂરસદ, પરવાર

પૃષ્ઠ ૨૯

૨૧૮-૨૨૪ હોપાવો લાજ—રાગમ હોડાવો. જમણા—પાસે
ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય. વીસ પદોર—અડી દિવસ. કક પરમાણુ—પાણુ
આસ—આખરી બેડી, મનાઈ હાથ સાદસિ—પાણિત્રદણ કરો.

પૃષ્ઠ ૩૦

૨૨૬-૨૩૪ દાખવો—જતાવો. પ્રકારિ [સ.] ચેરે રીતે હયા
કાંબો—કોઢેલો કાખો એમ્હે નકામો આ અર્થ લાગે છે અનેરી—
બીભત્તી 'રી' છઠ્ઠીનો પ્રત્યય અણખૂટિ આણસિ—આ પાઠને બહો
બીજો પાઠ 'તો' અણખૂટિ મરણ આણસિ 'એ પાઠ વધુ હવિત છે માદલ-
દોષ બિહુ બારિ—બારણે બે દોષ વાગી રહ્યાં છે, એક કનોનના
રાલના લક્ષણે ને બીજી આ વિક્રમચરિત્ર' બેમાથી કયુ કરુ ? દોષની
બન્ને બાજુ જેવુ થઈ ગયું છે

એ બીજી વાર વાત—ચૂપ રહો બીજી વાર હસાને હવે બહાર
કાઢવાની વાત પડતી મૂકો ધનિધરિ પરખ્યા તણા—રાજકુમારીને
પ્રત્યેક ધરથી આમત્રણ આવે છે, પરણવા વખતના આ પ્રેમના અભિલાષ
[લાડમોડ] છે ૨૬—છઠ્ઠી વાચક વહયો—વાક્ય વાળુ પ્રત્યુત્તર દીધો

પૃષ્ઠ ૩૧

૨૩૫-૨૪૨ રાણીહરવાલીમ—રણુવાસની ફાસીઓ [સ. રાણીગૃહ—
રાણીહર—રણુવાસ] અણુસરિ [સ. અનુ+સૃ]—પાણે આવત-આવક,
સરસામાન અપહરા [સ. ગન્ધ-અગત]—અપ્સરાઓ આકો [સ.
અર્ક]—સૂર્ય ધરા [સ.]—ધરણી મગલ લિખ—પુણ્યવતી આનંદધરી
આનંદ—ખુશખુશાલ થયું ધનિ [સ. ધન્ય]—ધન્ય, બાળ્યવત. પરિવાર
—કુટુંબવિસ્તાર બયો કેદાર—કેદારીયું બન્યું [બયો] ફતારથ [સ.
કૃતાર્થ]—ધન્યધન્ય રૂપિ—રિષિ, દોહલ ચોગિનીપીઠ—અર્થ ૨૫૯
નથી લાગે. 'ચોગિની પેઠે' કે 'ચોગિનીપીઠ' એટલે પલગ હપર (?)

પૃષ્ઠ ૩૨

૨૪૩-૨૫૨ પ્રસિધ્ધ [સં. પ્રસિદ્ધિ]—ખ્યાતિ, નામના. બૂપતિ !... બાર ?—રાત્રી મારા ઉપર એટલો બધો ઉપકારનો બોલે શા માટે અથવા મને આટલું બધું માન શા માટે ? હું તો તમારી ચરણુજ થવા યોગ્ય છું. તાતિ—ગરમ. એક ચંદન સુકડિ ઘોણ—એકને સુખડ [સુકડિ] ચંદનથી રેણુ છેલ્લે [ઘોણ] કરે. લિખટ—સૌમંદિક પદાર્થોનું લેપન. રાણીયર પૂંઠિ સુસુ સખી—રણુવાસ [રાણીયર—રાણીઓ]—રાણીઓની તહેનાતમાં સોસો સખીઓ હતી, પરિચારિકામંડલ હતું. આવસ [સં. અવેશ]—આહા. વડ વેગિ—મોટી હડપથી. પાયક—પાણી, પાયદંવ.

પૃષ્ઠ ૩૩

૨૫૩-૨૬૨ કન્તુરી આણી ખલિ વાદી—કન્તુરીને ખજમાં ઘોળીને આણી—હંસાના મુગધસ્તાન માટે. પંચચરણુદીર—પંચરંગી રેશમ વિમાસિ [સ. વિ+મૃશ ઉપરથી]—વિચાર કર્યો. ગૂઝિ ગઈ—ખાનગીમાં [ગૂઝિ—સ ગૂણ] ગઈ. તું નાહનાથી નરતું બોલતી—તું નાહાન કરતાં પણ નરતું [નરતું] બોલનારી છે, હજી તું નાહાન કહેવાય છે...છતી—છાકરામાં તું નથી જણાતી છતાં, ને કે છાકરાના સાથ છોડી શી મોટામાં ફરે છે; છતાં તું ગરદામાં ઢિ...દીસિ—તું ધરડેરામાં પણ ધરડી-વયોવૃદ્ધ-જેવી સમજદાર-જિભાય છે.

કડી ૨૫૬—હંસા લીલાને ફૂવાઇને કહે છે કે મને નાહાન ન સમજો, મારા હૃદયની વાત તો કોઈ જાણી શકે એમ નથી સાત રાત્રીઓને ધરમાં રાતે ધાવી સવારે કાઢી મૂકું એવા સ્ત્રીચરિત્રોમાં હું પણ પારંગત છું. ચરિત્ર ચડિ—ચારે-પ્રસિદ્ધ રથસે-જન્ય હું વાતને ગુપ્ત રાખી શકું તેવી છું. કેહેડ-કેડ, પછી

પૃષ્ઠ ૩૪

૨૬૩-૨૭૦ નાત્ર—વાગ્દાનના અર્થમાં 'નાત્ર' શબ્દ વપરાયો હોય છે. તુજ મુખયાત્ર—તારા મુખસ્પર્શનની ચાત્રાએ, તારું મુખ જોવા માટે. પછી પાણી—પાણીનો છોટો. પછી તેવધી લેવા માટે વપરાતો જૂતા વખતનો લિસો ચમચો. અછ [સં. અવતન]—અત્યાર સુધી. જૂતા 'અછ'માં આપણે હકાર ભેગવી 'હછ' ક્યું છે અણુખૂટ્ય મરિ—આપણા કરે, 'વગર મોતે મરે' એમ આપણે બોલીએ છીએ આધારિ—પાયાદાર રીતે, ચાક-સાઈથી. દ્વઆર [સં. દાર]—આરણ્ય.

કડી ૨૬૬ થી ૨૭૫ સુધીમાં દસાનું સુદર સ્વરૂપવર્ણન કરેલું છે. મંત્રિ—સે થી સે થીને સિદ્ધરથી ચોખાવવાનો ચાલ દંજ કોણેઈ સ્થલે ગુન્ગતમાં છે, બગાલમાં તે તે ચાલ ન છે મધ્યલક—કેડનો વાંક [સ. નય કેડ] ચિત્રાતલો—વાપનો વાપની પાતળી ષ્ટ જેવી દસાની ષ્ટ છે સુરની વાલ—મુરોબિત મેશબાપ ગખગ—માથે મલિનરિત સોનાની પૂધરી બાધવાનો રીવાજ હતો.

૫૫૬ ૩૫

૨૭૬-૨૭૭ તિવકૂલ—તલનું કૂલ તેની બળીદાર મુરોબન નાજુકાઈ માટે સુવિખ્યાત છે ને તે સાથે સ્ત્રીના સુદર નામને સરખાવવામાં આવે છે કેખિ નીજ વી /ની [સ વિગ્રહ]ની ઉપમા ચક્રચક્તા નખને અપાઈ છે ૨૭૮ [સ રમા]—૧ બા અપસરા બિદરી—૨૫કીનો દાર ગાય ઉપર બાધેલી મોતીની સર હા નસૂ માતગ—દસાના વક્ષ સ્થલને દાથી સાથે—દાથીના બગવદાર કુમરચન સાથે—સરખાવું છે કમ્પલ્સવ ચોલરગ—દસાનો દાધકપી પત્નવ—કુમળો તરુઅકુર લાવચોળ રગનો છે પોથીનો લાલ રમ [ચોલ] ચોનાફી—ચોળાની શીંગ દીગલવિનો દાર—દીરાવવિનો દાર, દીરાનો દાર અવગ બની—લટકની દેખિ વેળી નસી—સમ્ભલે દસાની નામની પૂધરી નરી સુદર વટકતી વેલ જેઈ કામ્ભા [સ જ્જન]—કકલુ, કરગવલી બગરી મોતીનીક—મોતીના ન [દીક] અર્થાત્ મોતીથી મટેલી બગરીઓ દેખિ ભમર રમકણિ—ગમ્ભલે પદ્મિનિ દસ ના દેહમુખધથી આકર્ષાયવા બગરાઓને તેની આસપાસ ગચ્છમણ્ણતા [રમકણિ] નેથા શકુતવાને દુધ્યન્તે જેઈ હતી તેમ દસાને પણ આકર્ષાયલા ભમરાઓ પગ્ગતા હતા ને તેનું અજસુધ્યા કૂવ જેલ કીમાર ચૂસવા ગચ્છમણ્ણતા હતા તેની રિધિતિમાં ચિકમચરિત્રે તેને જેઈ

કડી ૨૭૬ થી ૨૮૬ સુધીમાં કવિએ ચિકમચરિત્રના સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું છે.

પદ્યઆદ તસા દોય પાય—ચિકમચરિત્રના બે પદ્ય પદ્યોના ચિન્હો [પદ્યઆક] વાળા હતા પગે પલનાછન હતા કદપ્ [સ] મામદેવ હાઈ ગાય—દસા મનસા [હાઈ] અબામાતાનુ સ્મરણ કરતી હતી કે માતા ! તારી કૃપાથી ન મારું કાર્ય સફલ થશે મને ચિકમચરિત્ર વર મળશે.

પૃષ્ઠ ૩૬

૨૭૮-૨૮૬ કેરિનો ગાલ—કેળનો ગર્ભ ન્હાણું પડતું દીસિ આલ।—
રાત્રનું કારતુ સ્વરૂપ પડતા દેહીધ્મમાન આકાશ જેવું ન્હાણું ચમકારા મારવ
હવ્વ ગોરીનધ—ગોરીને યોગ્ય વર મળે તે માટે ગુજરાતમા ગોરીવત-
અલ્લામત-કરવાના રીવાજનો આ હલ્લેખ છે સરખાવો ગ્રેમાન દકૃત
એખાહરણુમાંની નાસિકા એખાની અનિરુદ્ધ માટેની આવી જ વરયાચના

વહનકના પરિપૂરણ સોવ—વિક્રમચરિત્રના મુખની શોભા સોભે
ક્યાએ પૂરેપૂરી ખોલેથી ■ કબકિ કનકિ બેઠું કપોવ—મહ જેવા અખત્તા
તેજથી ને તારા જેવા સ્થિર તેજથી બન્ને ગાય અળકતા હતા ત્રપતિ
[સ તૃપ્તિ]—પૂરેપૂરો સતોષ આહિ—આહ, કકુનુ આહું તિવક, ત્રિપુરૂ
વેણી—પુરુષો પણ તે કાલે ચાટજો [વેણી] રાખતા એ રીવાજનું સૂચન
અત્રાસણ [સ અતરિણ]—અહર, અવકાશમા બાવનવીર—વીરવિરોધ
મહાન થોહો ‘બાવન’ વિરોધતા અને માનાથ વપરાતો આવ્યો છે જુઆ

“મોધરેવ તેવ ને ગુવાચદન, અરમલ ને અખીર

કેસર ગુવાખના છાટણા, સતોખ્યાજ બાવનવીર, સીતાજનો સોહસો

—મહાન દ સીતાજનો સોહસો

નાસિક તેવતણી જિમ ધાર—વિક્રમચરિત્રની નાસિકા તેલની ધારની
માફક અણીઆળી છે બેઠું—એઠયુ સોનારી [સ સુવર્ણકાર]—સોનીએ
ખતિ—ચાહુ હઘીમથી નવધરુ—એક ભતના આભૂષણનો પ્રકાર લાગે
છે વિધાતા—જઘા, સઘા સવિ સરખા બેડા સઘાણુ—સરીરના પ્રત્યેક
સાધાને [સઘાણુ] એક ખીલ સાથે મનોહર કલાથી રૂઢાટયા [ભેડા] હતા

પૃષ્ઠ ૩૭

૨૮૭-૨૯૪ વિમાસી—વિચારે આદિ ભવાની—આદ્ય ભવાની,
શિવા—કુમારિકાએને યોગ્ય પતિએ આપનારી દેવી આપોપિ—આપો
આપને, અન્-યોન્થને ન્હ-તા—જેટવામા—જેટવામાં કવલ—કોબિયા
વલીવલી—વારવાર રાત્ર રહિ—રાત્ર હાથ હઘો કરી ના પાડતો જ
રહે છે સમસ્યા—કાચડો, બેદની વાત ચગીરી—ચોરી, લગ્નવિધિને એક પ્રકાર
જેમા ચદર મગમમાના ત્રીલ ચોચાં મગજ વર્તાય ■ ને સપ્તપદી કરાય
છે વિવાહ જમીધ—લગ્ન વખતનો કસાર જમીએ આધી—પારો

એ વખાણી વનિતા...નયણિ—એ સ્ત્રીનાં વખાણુ મેં સંદોષાં
[વયણિ] સાંભળ્યાં દર્તાં તેને મેં આજે મારી ન આપિ પ્રત્યક્ષ જોઈ.
કરી.....રાજ—તમારાં દસંન કરી હું દલે ઉત્તમચિની ભરું છું, તમે
દલે અર્ધાં મુખેથી અમનચમન [રાજ] કરવે.

કરવાં કાનિ.....સદિ ૧—હે પુરુષ ! શા માટે તમે દુર્ધંટ [રાદેશ]
વરતુઓ સદો ૧, તમારે દલે શા માટે દુઃખ સદેવાં ૧ ડેહા કાનિ ૧—
શા માટે ૧

શ્રુષ ૩૮

૧૬૫-૩૦૨ પ્રીયણું [સં. વરિમચિન્ન ઉપરમો]—પીરસણું. પાખી—
સિવાય. છડી રાતનું સરળું—આર્ધનાસકોના નન્મ પછી છડે હિરશે રાત્રિ-
સમયે વિધાનાતું આવાદન કરવામાં આવે છે. વિધાતા તે વખતે આવી
પાસકના બારિ બાબ્યથેખ [સરળું] વખી ભય છે.

બાંધવમુખિ.....લાજ—મારાં સ્વજનોને [બાંધવાને] સંબોધતાં
દલે [તમને વરવાની એટલે] હું સરમાડું છું. સરસી—સાથે. બખાણું—
કહેવત : એકને પીરસણું બીજની સાથે વાત કરવી અર્થાત્ પીરસણું તેની
ન સાથે વાત સંભવે—પરણું. લાવી—કસોટી કરી. 'તાં મિ' એમ
શબ્દ છતાં કરી પાકાંતર સ્વીકારીએ તો તે બખાણું પ્રમાણે હું વર્તું છું—
તમારો લાય ગ્વીકારું છું એમ અર્થ નીકળે

કરી ૧૬૮ : એક મારા સરીરને કાંઈ તમે અન્નની આપદી લીધી
[છાકું અન્ન] તો બીજા રાત્રને દુદય આપતાં માકું મન કેમ માને ૧

અણુદીકો... ..મેદ—સતી [ગૌરી] વગર દીકલ સિય [ઈશ્વર] ને
પરણી ને તેની સાથે તેણે ગૃહસ્થાશ્રમ માંડ્યો [માંડ્યો મેદ]. મિ દીકો...
છેદ ૧—મેં તો મારા પતિને જોયો, બેમાં ન્મ્યાં [માંદિ ન્મ્યાં] દલે
હું તેને કેમ દગો કરી [છેદ—દગો] છાકી સકું ? હ...મકું—તો પરણનાર
[પરણ્યા] થી હું કઈ રીત [પરિ સં. જગત—પિત્રિ—પેર] ન કકું ૧
ન પરણું ને આપધાત કરી મકું [અણુખટિ મકું]. મજ દલ્યા બહુ
લાય—મારા પ્રાણુભાગ [દલ્યા] નો જોલો તમારે માથે આપરી, તમે
જવાબદાર યરો.

એકમનાં—નિશ્ચયવાળાં, મારી સાથે એક મન કરો તેવાં ચક્રને,
એકમત.

૫૪ ૩૬

૩૦૩-૩૧૧ ટોડિ—તોરણે, ‘ટોડે વર આળ્યો’ એ ઉક્તિ હજી ગામ-ડાંમાં પ્રચલિત છે. વેણા...આપણિ—જે વખતે તોરણે બીજાને વરરાત્રી પોખાવા માટે આવી લેશે રહેશે તે જ વેણા આપણી નાસી જવાની હશે. વાલિગ [સં. વાલક]—દાસી. ગંગાજલ—વિક્રમચરિત્રનો ઘોડો ‘ગંગા-જલી’ ઘોડો છે.

કનોનિયાનિ—કનોનના રાત્રાને, હંસાને પરણવા આવનાર બીજા વરને. હંસાને મુખે દિવિ ૩૦૬થી ૩૧૪માં ઘોડાઓની ભતિનું વર્ણન આપે છે. આ સાથે સરખાવે શામળે તથા બીજા જૈન કવિઓએ આપેલાં અશ્વભતિનાં વિસ્તૃત વર્ણનો.

૫૪ ૪૦

૩૧૨-૩૧૬ એક સૂર્યમંડલિ...અનુસરિ—રાત્રીકુમાર। ગંગાજલ ઘોડા માત્ર બે જ છે : એક સૂર્યમંડલમાં ફરે છે [સૂર્યનો ઘોડો] અને બીજા તમારી પાસે છે.

કહી ૩૧૫થી ૩૧૭માં ગંગાજલના શુભેાનું વર્ણન છે. જર હિપ્પો—પેટ છાછરે. પૂંછવાણ વણ દેહ—પૂંછડે વાળ વગરના શરીર-વાળો (૧) પાયસ ઘોર—(૧) તલિ ખુદલો—તળેથી પહોળો. શિરખા કેસરી—માથેથી સિંહ સમા (૧) સાદાણુ—ઘોડાની એક ભતિ. જુઓ કહી ૩૦૭. નિરોપ—(૧)

હંસા અશ્વભતિના ઇતિહાસની ભણકાર છે તેમ અશ્વોના સ્વભાવથી પણ વાકેફગાર છે. આથી જ વિક્રમચરિત્ર તેને સંબોધીને કહે છે : ‘હંસા! સજ્જો, અમ અમલિ કડાં [જુડું, આડું] કાં બહો!.....ઘોડાભતિ દુબ્ધે બહો કહી ૧’—કહી ૩૧૮.

કાલિ [સં. સ્વપ્ન]—કામ, સ્થાને. માલિ—ભેળાં.

૫૪ ૪૧

૩૨૯-૩૩૦ ઇડાં મોર તણાં કોણુ ચીતરિ ? સૂડા પાંખ કોણુ નીલી કરિ ?—લીલાવલી આ કહેવતો વાપરી જણાવે છે : જ્યે મોરનાં ઇડાંને તેના વિવિધ રંગીનપણા માટે ચીતરવા પડતાં જ નથી, સૂડાની પાંખને લીલી [નીલી] જનાવવી પડતી જ નથી તેમ હંસા પણ સ્વયંચેરિત

સંસ્કારોના પ્રકાસથી જ બહુએ જાણે છે. હંસા તણિ.....
 બુદ્ધિવાસ—હંસાને સિદ્ધાન્ત [અભ્યાસ] તો ક્યાંથી હોય
 પણ એના હૃદયમાં બુદ્ધિનો વાસો છે—એ હૃદયબુદ્ધિએ સંસ્કારી છે.
 સૂર [સં. સૂર્ય]—રવિ અસૂર—મોહન, અધાર, અસૂર, સૂર્યાસ્તિ યથે
 અભ્યાસ ન હોય તે વખતને લગત ટોડિ—તોરણે જુઓ કડી ૧૨૬:

“તિહાં ટોડાતોરણે ઠીસિ ભલાં, તે જાપરિ ગવઠિ કલસ બલા.”

સહી—જરૂરજરૂર. પિંડ—દેહાત્મા. કડી ૩૨૩-૨૪ માં હંસા વિક્રમચરિત્રને
 નિશ્ચયપૂર્વક વરવાની પ્રતિજ્ઞા લે છે ને રહામી વિક્રમચરિત્રને પણ તેના
 પુરુષપણને નામે નિશ્ચયાત્મક રહેવાના સમ દે છે—કડી ૩૨૫ ઉત્તરાધ્ય:
 રાત્રિ—વિક્રમચરિત્રને બાંધે ધરો—સરણે હો વાવાવા—વળાવવા, જાતી
 વખત મૂકી આવવા પરવાર—દૂરસદ મામ—મમત્વ, આગ્રહ ખંભાતપણી
 ને પ્રયાગના રાત્રિ મંત્રવંશુત્ર બીમકરાયના રાત્રિ પ્રતિ મમત્વ—મમત-છે.
 નિવેસ [સ નિવેશ]—પ્રગથિ.

શ્રુષ્ઠ ૪૨

૩૩૧-૩૪૧ નેહ [સ સ્નેહ ઉપરથી]—પ્રેમ. કટકબંધ—લશ્કરની
 ઢુકડિયોમાં જાત [સ વાન]—વરવાવા, વરરાત્રિ ને તેનું સાજન-
 મંડલ વાગે ધરો—લગામથી પકડો સાહી રહો—પકડી રહો. વિમાસણ
 —વિચારમાં એ ઘોડો. જોડો—મારે એ ઘોડો ખાંડે કંઈ ફાંમ આપવા
 પડ્યા નથી, બચ્ચિ—પોરણે વળી જુઓ કડી ૧૭૮ માનો સબ્બ ‘બગચિ’
 ખાંડખેડાં—તરવારઢાવ પદલાણિ—છત્ર પાગડિ—પગ મૂકવાનાં સાધન
 ઉપર વાહિગ—નોકર કે ઘસી

શ્રુષ્ઠ ૪૩

૩૪૨-૩૪૬ જગલિ—રાત્રી માણસ, જોત તરવમ—ઘોડો હંસાના
 ગ્રામ યયા પછી કડી ૩૪૩ થી ૩૬૩ સુધીમાં વિક્રમચરિત્રનો વિવાપ વણ-
 વવામાં આવ્યો. વિવાપગીતમાં વિક્રમચરિત્રના હૃદયને વિરહથી લાગેલા
 વીર આઘાતનું વણન, કર્મવાદનું વણન ને આગળ કર્મે કરી દુખી થયેલા
 અનેક મહાપુરુષો ને સ્ત્રીઓના દુખનાં દર્શાવ આપવામાં આવ્યાં છે. દુખ
 હણેસ—દુઃખનો નાશ કરીશ હાથે નીચર્યા—મારે પોતાને જ હાથે વિદાય

કર્પા. દવિ રોગ તે બહારિ—દવે હું રહું છું તે ફાગળ છે, દંસા મનવાના પ્રધારા ન છે.

કડી ૩૪૬: દેશ ! હું બીજું કોઈ ન બણે તેમ બંતે ન દુષ્ણ સહન કરી લે, 'ચોરની આ કોઠીમાં મેં પાલીને રહે' તેના એવું ન મારે તે કયું છે. બોલન સરખી બૂજ—બોલન કરવાને લાગેલી કડકડી બૂજ.

કડી ૩૪૮: દેશ ! તારા દુષ્ણનો બોલે ઉપાડાય તેમ હું દવે કાજુ [સખલ] થા, આસાકપી સાગર [આસાસાગર] તરીને દવે તો પેલી પાણ જવાનું છે.

આખાલિ—આમગથી રામિ રાખિજં—રામે (આસા) રાખી બાંધી પાલિ—દુષ્ણનો એવું બાંધ્યા, આ કાઠના કરિયોમાં કમંવાદની કાઠી બસર છે, સરખાવો:

“ પૂર્વ કમં કિયાં પ્રીગ્ધ, (દાહ) નિદાલું જાનિ,
અલેવાકેનં રથાનક ાંડિજં, રામ પ્રુદ્ધતા રાનિ. ૧૭

“ કમિં પાટ પદન્તર્યા, કમિં દુઆ વનવાસ;
કમંવિદ્વજા માનગી તે કિમ પ્રુદ્ધચ્છ આમ ? ૪૫

આશિમ કોઈ મ ચિત્તુ; મનચિત્તમ્ ન દોઈ,
પીપા કમં ન છતી, લદમાનુ ! દુએ મ રોગ. ૪૬

રોગનતાં નચિ શુદ્ધ, રાપર ! નં પદ્ધ તં મદીઈ,
કદિનક દોસ મ દેરુ, રવામી ! કમં અપાનું કદીઈ. ૧૦૭

—કમંજમંચીજી સીતાકરણ

૧૫૪ ૪૪

૩૫૦-૩૫૮ કડી ૩૫૦: આ કમંના ન દેવે કરી જણા પ્રિયારીય સજોઈમાં આવી પડવા છે, નેમની દાર [પ્રાખવ] સંવાસીસંજીયે આપણું પેલું પાણ જવાનું છે.

કમિં ર નિ લીપા વનવાસ—સરખાવો

“ સર્વમો દિ પ્રાપ્તવં દિ ગર્વતુ દુભી દા. ૧

સિદ્ધિદાયકોદય રમઃ પ્રાપ્તો ગમે ॥ ”

—સીતાકરણના અદ્ય સર્વજ્ઞ સ્વેતમંધી

કર્મિ' કમયંતી છાંડિ આસ—નળરાજથી વિચોગી દમયંતીએ નીરાસ થઈને નળ મટિ ફરી સ્વયંવર આદર્યો. બૂલ મછા તરિ—કર્મના પાપે માછડાં [મછા સં. મત્તય] [બૂલ] હાથથી લેતે છે. હરિશ્ચંદ્ર—સૂર્ય-વંશીય સત્યામહી સત્યવાદી રાજા, નિળધનરાજનો પૌત્ર ને સત્યવત અથવા ત્રિશંકુનો મોટો પુત્ર. શિખિરાજપુત્રી તારામતી એની પદરાણી ને તેનાથી તેને રોહિત નામક પુત્ર થયો હતો. વસિષ્ઠના આ મોટા શુભકર્મને વિશ્વામિત્રે તાવવામાં કમી રાખી નથી. એ સદેહે સ્વર્ગ ગયેલો મનાય છે. નારદની શ્રેયણથી હરિશ્ચંદ્રે સ્વર્ગમાં પોતાનાં સુકૃત્યોનાં વખાણ કર્યા તેથી તેને ત્યાંથી કાઢી મૂકવામાં આવ્યો. તે સુકૃત્યોથી છેક નીચે ન પડતાં અંતરિક્ષમાં આવેલા અધવનગરમાં અટકી ગયા હતા. વિશેષ હકીકત માટે જુઓ પૌરાણિકકથાકોશ.

ચિત્ર ક્યાં વિલાસ—કથા ચિત્ર ૧ શિવપાર્વતીરાધિત ચિત્રકેતુ વિદ્યાધર કદાચ હોય. પાંડવ—ચંદ્રવંશીય પાંડુરાજના પાંચ પુત્રો યુધિષ્ઠિર, ભીમ, અર્જુન, નકુલ ને સહદેવ. રાજ્ય ગૂમાવી એમને કર્મે કરી વનવાસી થવું પડ્યું હતું. પાંડવો અરુણ—પગ વગરનો સૂર્યનો સારથિ; એ કસ્યપઋષિથી વિનતાને થેટે અવતર્યો હતો, અરુડનો મોટો ભાઈ. વિનતાએ એણે છઠું પરિપક્વ થયાના સમય પહેલાં ઊતાવળથી ફેડવાથી એ પાંગળો નબ્બો હતો. 'અનૂરુ' 'વિપાદ' આ એનાં ખીલ' નામે છે. વિશેષ હકીકત માટે જુઓ પૌરાણિકકથાકોશ.

રાવણ—વિશ્વનાથપિ ને પુષ્પોત્કલાનાં ત્રણ પુત્રોમાંથી વડો. એના અર્વના ને નાશના સંવિસ્તર ઇતિહાસ માટે જુઓ પૌરાણિકકથાકોશ.

કર્મિ' સાયર ખારૂં થાય—દરિયાની ખારાસ પણ કર્મને લીધે છે. વિજ્ઞાનના વિષયને પણ પ્રાચીનોએ 'કર્મ'માં નાંખ્યો છે. બલિ—પ્રહલાદના પુત્ર વિરોચનો પુત્ર. એણે છદ્મ થવા નર્મદાતીરે નળાણ ચઢા પૂરા કર્યા. સોમાની પૂર્ણહૃતિ વખતે વિષ્ણુએ એને છેતરી પાતાળમાં આંખ્યો હતો. કર્મિ' સહસ્ર યોગિ પામ્યો ઇન્દ્ર—દેવાના રાજા ઇન્દ્રે ગૌતમ ઋષિની પત્ની અહલ્યા સાથે છેતરીને સમાગમ કર્યો તેથી તેને હનર ભળાકાર ચિર્ણ નીકળે એવો શાપ આપી નપુંસક બનાવી દેવામાં આવ્યો હતો. પછીથી કરાપ આપી તે ચિહ્નોને બદલે આંખો આપવાથી એ 'સહસ્રાક્ષ' નામ પામ્યો હતો.

ખાંપણ—લાંછન. ચંદ્ર—સમુદ્રમંથનમાંથી નીકળેલા ચૌદ રત્નોમાંનો એક. સંકર વહિ કપાલ—સંકરને ખોપરી [કપાલ] નો હાર પહેરવાનો કમરને લીધે મળ્યા. વીરોની ખોપરીઓની ઠંઢાળા એ સંકરનું આભૂષણ છે. સીતા લાગું આવ—રાવણને ત્યાં રહેવા માટે રામના પ્રભાવનો એ એને દુષિત [આવવાથી] ગણી હતી એ એના કમરોપથી.

ધુધિધિર જૂહારી ચૂં—ધર્મરાજ કૌરવો સાથે જૂઝાર રમી કમરેખાએ જૂઝારી [જૂહારી-સં. ધૂતકાર] થયા હતા.

કંસાસુર—શ્રીકૃષ્ણનો મામો કંસરાજ, મથુરાનો રાજા. કૃષ્ણ એને વધ કર્યો હતો [મારીને].

કમિં જલ્લા બાંજિ નિ થડિ—જલ્લાદેવતા કમમાં સૃષ્ટિની ભાંજોડ કરવાની છે, મારણું ને સરજણું એ એમનાં ચાલુ કામ છે. કમિં ઇદ્રાસન મડગડધ—ઇદ્રાસનને પણ કમને લીધે વારાફેરા છે, એ પણ ડોલી ભેટે છે. કમિં સૂચું નહિ વિસરામ—કમંજલે સૂચને પણ શાંતિ [વિસરામ] નથી કારણકે તેને એક દુનિયા ઓઠી બીજામાં ભ્રમણું ને તપણું પડે છે. કમિં દ્રુમ ન છાંડિ કામ—ધ્રુવને પણ કમે અચળ ચોટાડી રાખ્યા છે. ધ્રુવ એ સ્વાયંભૂ મનુના પૌત્ર ઉત્તાનપાદરાજા ને રાણીમુનીતિને ધર્મ-પરાયણ પુત્ર. ધ્રુવમંડળમાં એની અવિચલ પદવી મનાય છે. કામધેનુ—કામદેવતા ગાય, વસિષ્ઠ પાસેથી એને ચારવાથી સહસ્રાનું ન મરાયો હતો. સહસ્રાનું ન—કાતંવીય. સોમવંશીય યદુકુલના કૃતવીરરાજાનો પુત્ર. હંભર હાથવાળો એ હોવાથી 'સહસ્રાનું ન' કહેવાયો હતો. તારા—હરિશ્ચંદ્રની રાણી જુઓ કદી કપર. રોહીતસ—રોહિત—હરિશ્ચંદ્રનો તારાથી થયેલો પુત્ર ને માતપિતા સાથે કારણીનગરીમાં હરાજ થયેલો. સગાલ—આપણા જૂના સાહિત્યમાં 'શેલેયાઆખ્યાન'માં પ્રસિદ્ધ થયેલ સગાલ [સં. મુક્તલ] —સાહ રોક. કુષી—કોઠના રાજવાળો, સગાળસાહેબને ચંડાવતીની તેમના જીવતા પુત્રનું માંસ માગી કસોટી કરનાર. હંધૂ—કાળજી. પાંચાડી—પાંચાલના દ્રુપદરાજાની યજ્ઞમાંથી નીકળેલી પુત્રી કૃષ્ણા ને પાંચ પડિવાની સહપત્ની. જૂંટિ ધરી-ગડદાપાટથી મારી. દુઃસાસન—કૌરવોમાંથી બીજો, જેણે દ્રૌપદીને રણવાસમાંથી રત્નવળા છતાં ધસડી આણી ભરસામાં ભરી કરી તેનાં છેક [છેડ] વચ્ચેએ કાટ્યાં હત્યાં [પટકુલ કાટ્યાં છેડ]

પૃષ્ઠ ૪૫

૩૫૬-૩૬૬ કમિ' પરીક્ષિતભૂપાલ—શ્રેષ્ઠ રાજા હોવા છતાં, કમ' વડે કરીને અભિમન્યુ ને ઉત્તરાનો પુત્ર પરીક્ષિત સમીક્રમ્ભિને મરેલો સપ' પહેરાવવાથી તે ઋષિના પુત્ર સૃંગીને હાથે સાત દિવસમાં મરણ પામવાનો શાપ પામ્યો હતો.

કમિ' જાડમાં પાદિ કાલ—કાલ ગુફામાં [જાડમાં] સંતાઈ રહે છે, એ પણ એના કમ'નું ફલ છે.

ધનવંતર—ધનવન્તરી નામનો વેદ્ય એને સાથે [કાલિ] ડસીને મરણ પમાડ્યો હતો. પરાણુ—પ્રાણુ, જીવ. સનિ—નવ ગ્રહમાંનો એક સનિધર, ખીનું નામ વૈવસ્વત, વિવસ્વાન, આદિત્ય ને હાયાના એ પુત્રોમાંનો ખીન. એ સનિમંડલનો અધિપતિ છે.

કકમાંગઢ—પ્રાચીન ભગવદ્ભક્ત રાજા. અહિંસ્યા સહા ધર્મ—ગૌતમ-ઋષિની પત્ની અહિંસ્યા પશ્ચર [સહા] બની ગઈ હતી. ઇન્દ્રે ઋષિની ઇ મેરઢાજરીમાં એને ઉતરી શીયલબદ્ધ કરી હતી તેથી યજ્ઞના યવાનો એને એના પતિ તરફથી શાપ મળ્યો હતો. સમાવતારમાં રામને હાથે એનો પુનઃક્રદાર થાય છે ને તે પૂર્વપદ પામે છે.

કાલે દેવા કુંઆરી રહી—સતી દેવા એનું માહાત્મ્ય અનુસૂયા સાથે ભગવાઈ રહ્યું છે તે. રાહુ—નવ ગ્રહમાંનો એક. દેવદાનવો અમૃતાદિ ચીઢ રાનો વહેંચતા હતા તેમાં એક અસુરે અમૃત પીધું એ વાત જાણતાંવેંત જ દેવાએ એને કાપી નાખ્યો. આ અસુરનું માથું તે રાહુ ને ધડ તે કેટ.

ભીષા—ભીષા, ન્યૂન. વિભાઈ—વિરહ. માહેસ મહાસુર—મહેરા નામના મોટા દેવ. પ્રેહવા [સં. પનંદિ]—મોકલ્યા, જનમાખ્યા.

કડી ૩૬૩: વિલ્લેગની વેદનાને કરવતથી વહેરાવાની વેદના સાથે સર-ખાવવામાં આવી છે. આ કડી નૂના ગુજરાતી સાહિત્યમાં માધવકામ-કંદલા રાસ વગેરેમાં પણ પ્રાચીન હુદા જેવી જિતારવામાં આવી છે.

કિલ્લિ વધણિ—કેવાં વચને ? લક્ષમણ પ્રધાનને હું કેવા રાખ્ડોમાં પ્રાત કરીશ ? જિવખીઈ—જલજાર. વિણસાણુ—વિનાસક, નાશકારક. દ્રામ—દંડા.

ધ્રુવ ૪૧

૩૧૭-૩૩૫ કરવત તણી ચાત્રાઈ—પ્રયાગરાજ તરફ. હરિહરવિધાતા—
વિષ્ણુ, શિવ અને બ્રહ્મદેવ ધરસૂત્ર—ગૃહસ્થાશ્રમ. અવગણી—નકારી,
તરછોડી. આણી વાહિન હંસા માટિ—હંસા બદલે દાસી [વાહિન]
લાવવામાં આવી. જપમાને—અપમાને. અણપરણા—વગર પરણેલા, વરપ્રવેશ
—પરિણીત કન્યા સાથે પોતાના નગરમાં વર. પ્રથમ પેસે એ વિધિ.
છેલ્લા છોડીય—ગોત્રજાતેવ સમક્ષ ગોત્ર વરકન્યાના છેડા છેડે તે વિધિ.
પુંદુખવા તણી સભધ—પરણેલાં કંપતિને શુદ્ધપ્રવેશ કરવા પહેલાં પહેાંખવા-
નો રીવાજ હોય છે તેની તૈયારી. સીધું—સિદ્ધ થયું, નહીં થયું. પેલિ
ભાવ.. તરયું—જેવી પેલા બવની ખારી કરણી હતી તેવી સિદ્ધિ આ બંને
મને મળી.

૩૩૪ કડીવાળી ગાયાઃ પ્રાચીન ગુજરાતી દૃઢાઓમાં જલ્હીવી છે
અર્થઃ ગુણના કદરદાન વિરલ હોય છે, બરીયો પ્રત્યેનો પ્રેમ વિરલાઓમાં
હોય છે; પારકાનું કાર્ય કરનારા પરાપકારીઓ જવલ્લે જ કોઈ હોય છે,
પારકાના દુઃખથી દુઃખી થનારા પણ કોઈક જ હોય છે.

વિક્રમચરિત્ર પછી વિલાપ કરવાનો ક્ષામકરાજનો વારો આવે છે. એ
પણ કમનો જ દોષ કાઢે છે. એનું 'વિલાપગીત' કડી ૩૩૫થી ૩૮૦
શુધીમાં કવિ વણે છે.

અધોર—ધોર પાપકર્મ. પાલિ દેહિયાં ઉઘો છાડી—છાડને તેને
પાણી પાવાની પાળની નીચેથી કાપી નાખ્યો.

ધ્રુવ ૪૭

૩૭૧-૩૮૧ બ્રાહ્મણવાટ—બ્રાહ્મણોની છવાઈ. આપણું—આપણું
સુદુરાતણું નાખ્યું જાન—લોધેવા [સુદુરા] ધનનું જાન ન આપ્યું. હિ
મિ ગોચર...સાલિ—શું એ દોરને ચરવાના સારજનિક થરા [ગોચર]ને
ખેડી [બાંછ] ડાંચર રોપી [સાલિ વાળી] ? રણ—રણપ્રેતમાં. સ્વામી
—રાજા. પિયારી—પારંગી પ્રાણિ—પરાણે; બહાત્રારથી. દરી—પૂંચેલી
લીધી

ગોત્રગોદિશે—ગોત્રમાં જન્મિયાર (૧) ગોદિશે [સં. મુદત્તર ઉપરથી
(૧)]. ગોત્રી—વંશજો. જાસ—મરાસ, જમીન. આ ઉપરથી :
'મરાસીઓ' શબ્દ થયો છે.

કિ.....પાટ ?—શું મેં વગર પરજ્યા આશાવંત દંપતિને પાટલેથી લાડાડી મૂક્યાં ? હાહા સધવા એક જ બુદ્ધ—સધળા શાણાઓની બુદ્ધિ એક જ હોય, હું પણ શાણો બની કરવતયાત્રાએ નહ. પરદારિ હંસા-પારખી સ્ત્રી હંસા. વિસાસિ વીસ્તારિ—વિશ્વાસભર આગળ વધતો નય.

૫૪૪ ૪૮

૩૮૨-૩૮૮+૧ રસીઆયત—'રસી' 'આનંદ' અને 'આયત' 'વાણી', પ્રયજ્ઞસાલ. નિસિ [સં. નિશા]—રાત્રિએ નાહ [સં. માથ]—પતિ. સનાય—ભાગ્યવંતી, ધન્યધન્ય. બાલીભેદ—વાગ્મિનોદના પ્રકાર. પાલ્લી-સિર...સ્વેદ—કોઠ પાળાને તેા ગભરામણને લીધે માથે પસીનાના એળ [સ્વેદ] છૂટવા લાગ્યા. નીસત [સં. નિશા+તથ્ સ્વપરથી]—રાત્રિને લીધે. નીસત...ભરિ—રાત્રિને લીધે કદાચ મારા પતિદેવને જાંબની લહેરો આવતી હશે એમ હંસા માને છે. હરિયાલી—મુંદર, મુરોબિત. હરિયાલડી—'ડી' ક્રોમળતાવાચક પ્રત્યય છે. સનિગુણ [સં. સર્વગુણ]—સર્વગુણસંપન્ન. નિભાલા—જાંબમાં ઘેરાયલા (?)

કડી ૩૮૧ થી ૩૯૭ સુધીમાં હંસાવતી પાલિયાને પતિ સમઝી વિવિધ પ્રકારની સમસ્યાઓ પૂછી તેના પ્રત્યુત્તરો માગે છે.

કડી ૩૮૧: ૪૨—(૧) હાથ (૨) હાથા. ફલ—(૧) ફાંત (૨) ફાંતો. વિણુ છવિ છવ છવરિ—નિહંવ છર્તા બીબા સુવાને (જૂને) બથાવે. ઉત્તર: કાંસી. ૩૮૭ થી કડીનો ઉત્તર: શ્રીશ્વ કડી ૩૮૮ નો ઉત્તર: કાસ. ૩૮૮+૧ કડીનો ઉત્તર: રેંદ.

૫૪૪ ૪૯

૩૮૯-૩૯૬ કડી ૩૮૯ નો જવાબ: થોડી ઉપરનું માલકું કડી ૩૮૯ +૧ ચવણ [સં. ચરણ]—પગ જવાબ 'જોખ' સંભવે છે. કડી ૩૯૦ સોયણ [સં. લોચન]—અંજિા. જવાબ 'પાવડી' સંભવે છે. ૩૯૧ કડીનો ઉત્તર 'મીંદલ'—મદનફલ સંભવે છે. ૩૯૨ થી ૩૯૪ કડીના ઉત્તરો સમજાતા નથી. ૩૯૫ નો ઉત્તર 'રેંદ' લાગે છે. ૩૯૬ કડકડે—કડકે. ઉત્તર 'ખરછી' લાગે છે.

૫૪૪ ૫૦

૩૯૭-૪૦૬ કડી ૩૯૭ નો ઉત્તર 'લીર' લાગે છે. વલર્તા વચન—જવાબો. કડી ૪૦૨ માં હંસા પારે છે કે એના પતિ વિક્રમચરિત્રના મનમાં

નવી ન સાવનાઓ [અદાલત સં. આદેશ] ઉત્પન્ન થઈ લાગે છે તેથી તે
 નણીબૂઝીને મૂક રહ્યા છે. મનમાં...માયામોહ—વિક્રમચરિત્રના મનમાં
 ખોટી માયાની મોહદયા ઉત્પન્ન થઈ છે. અસી...જીજ્ઞાસુ—જીજ્ઞાસુના
 ભાવિ માલીકને મારા જેવી તો હાથપત્તો લીધો મળે એમ છે. કિ મૂક્યો
 માલવનો દેસ...વેસ—કાં તો પોતાના પ્રિય વતન માલવદેશના વિચારથી
 આમ મૂઢતા આવી હોય ત્યાં મારા દેશ [વેસ] એને નાપસંદ પડ્યા
 હોય. કોટ—કોઠ. ભૂત સરીખું...નિદાલ—સવારના અજવાળામાં પાછું વળી
 જતાં હંસાએ માનેલો વિક્રમચરિત્ર યમરાજ [કાલ] સરખો લાગ્યો, તેને
 દેવે પ્રાસકો [શલ] પડ્યો ને તે આસાજન [નિદાલ] થઈ ગયો. આ
 સાથે સરખાવો મૂર્ખપતિ વિનયચંદ્રની સવાર પડતાં ઓળખ યતાં રાજપુત્રી
 સોભાવ્યમંજરીની આવી ન વિમાસણ. જુઓ વિનયચંદ્રકૃત સંસ્કૃત
 મહિનાથ મહાકાવ્ય (૨. સં. ૧૨૮૫ આશરે) સર્ગ દ્વિતીય,
 તેમ જ શામળકૃત વિદ્યાવિલાસિની.

વરાસિ—ખલ્લો. હણિ હાજી...રહત—મનને મારી દેવાને જો
 [હણિ] ને દેવને પોકારીને આકંઠ કરવા લાગી. [નિરધાર—ચોક્કસ,
 નિશ્ચયાત્મક, પાકે પાયે.

૫૭૭ ૫૧

૪૦૭-૪૧૫ અહીંથી ત્રીજો ચોક ને દુઃખની મારી હંસા મારી વિલાપ
 કરે છે.

જિમ્મસિ જિર—છાતીફાટ રડવાથી તેની છાતી નેશભેર જીછાળે ચડી,
 હાંફવા લાગી [જિમ્મસિ સં. ચ્દ+ષ્ટ]. જિવટિ—જિભરે, રેવાય. દમિ—પીડે.
 તાલાવેલિ—સેમેલ, તણસાટ. જલચરી [સં.]—માછલી. વર વંસઈ.....
 અનુસરી ?—વિક્રમચરિત્રના કુલમાં હું સા માટે જિતરી [અવતરી], ત્યાં
 માટે હું વિક્રમચરિત્ર પાછળ પડી ? મહિયરસુખ [સં. માતૃગૃહસુખ]—
 માતાના ઘરનું સુખ. જર્જાપાત...માતા ?—ત્યાં માટે મને જન્મ આપતા
 પહેલાં મારી માતાનો ગર્ભ ન પડી ગયો ? જિવપાત—હત્યા. જલુતા...જપ-
 પાત—મારો જન્મ થયો તો ત્યાં માટે મારી હત્યા [જિવપાત] કરવામાં ન
 આવી ? સિર...વાહાણ—માયાપરનો સીતળ ચંદ્ર બહુ [સકિ સં. માર્ગ]
 પ્રચંદ સૂર્ય બની પીડિતો ન હોય તેમ લાગે છે, વરસમુદ્રમાં ડાલમડાળ
 મેતા વહાણના જેવી મારી દયા શી પડી છે. તડ [સં. તડ]—તીર, કાંઠો.

વિસામી મલી—વિસાસ રાખી સપડાઈ [મલી] નાહ [સં નાથ]—
પતિ દેહી [સ દેહ]—ધરીર અમાધ—બિહુ તીમ અપાર—પાર પાપ
૫૪૭ ૫૨

૪૧૬-૪૨૭ મતડઘાપન-ધર્મકર્મનતાદિની સમાસિની વિધિ, મતડ
બિનવણ અધવચિ મૂક્યા—અપૂર્ણ—અધુરા—રાખ્યા અલ્પમત-ગોરીમત,
ગોરમાત્ર મત. આ મત કરતી બાળાઓ લલુ ખાતી નથી તે પરથી નામ
પડ્યું છે વિદોહા—દૂર પાડી વિદોગી કર્યા, છતી માતાએ તેમની મા
પાસેથી ખેંચી દળવળતાં કર્યા આવ [સ મલિક]—આળ, તદોમત, આરોપ
પારથી થાપણિ દરી—સુપ્રત કરેલી પરાધ વસ્તુ ઓળવી, હકમ કરી દૂડી
સાખિ પિયારી ભરી ૧—શું મેં પારકાને માટે ખોટી સાહેલી [સાખિ-સાખ]
આપી ૧ મદ્યોવન થતી ચૂકી—છળ ને જુવાનીના ભેરથી અલિત થઈ,
ચારિત્ર્યભંગ બની ઘૂતકર્મ—[સ] જૂવો, જૂમાર અદનિસિ [સ.
જાનિસ]—રાત્રિદિનસ, રોજ ધણી તાતિ મિ કીધી યતિ—નતિસન્યાસીને
મેં દેશન કરી બિહાજ્યા તાતિ—સતાપ પાપને—પખેર, પખી રસભરી
વેલિ માછ—ખીલતી વેલીને બેઠેલી, ભાંગી કિ રૂબાર બપોડી કેલિ—
કેળાની લૂમેથી નખી રહેલી કેળને નિર્મૂળ કરી હેલી નાખી. કિ મૂલ,
તરુ ૧—કે શું મેં મૂલ બેઠેલા આસાવત જાડને કાપ્યું ૧ કિ દેહ ૧—કે શું
મેં પૈસાદાર હોવા છતાં (છતમા) માત્ર મારા દેહનું જ પોષણ કરી
માત્ર સ્વાર્થવૃત્તિ જ પોષી ૧ નરનારીમાં ઉદ—ધણીધણીઆણીમાં અતર-સેદ
—[ઉદ સ ઉદ] ૧૬૫—ટોણ, ૧૬૫રીઓનો સમૂહ બાજ કરતાં
સમ—મિથુનસમયે [સમ] દૂર પાડ્યાં દીપતેલ—દીવાનું તેલ તે
માથે ન પડાય ગોર રમિ ન પૂજ—અલ્પાં પૂર્ણ હોસથી પૂરા ન કરી
ગોરીનો રોષ વહોર્યો સિવનાં લિંગ જાપાખ્યા—મહાદેવના બાણને સ્થાન
બ્રહ્મ કર્યા સિવચરણાદક—સિવસ્થાનનું પાણી તે રુદિ અનુસાર માથે ન
મૂકાય. ગોચર સાલિ—દોરને ચરવાના પત્તર બોયના ચરાને ખેડી
[સાંજ] ધાન્ય [સાલિ] વાવણ એ મહાપાપ ગણાય છે આખી પરા
બલાલિ લીધી ૧—આપેલું પૃથ્વીદાન પાછું લીધું ૧ બપમાન—અપમાનિત
ગાય વેચતાં સાદુ કર્યું ૧—આપને વેચી દાગ કર્યા ૧ એનું તો દાન જ થાય
વીરયવાટ સાંજ—તીર્થોના રસ્તા ભાંગ્યા—તીર્થે જનારને મૂવા પાડવા માટે
જાપાખ્યા—નદીના આવારા ભાંગી નાખ્યા પરહપૂં—ત્યાગ્યું

૫૫૩ ૫૩

૪૨૮-૪૩૮ કિ મિ...પાય ૧ કે શું મેં બ્રાહ્મણોને નમાવ્યા ? વાણી—
પાણી કાઢી. હવિ...બધારિ !—હવે હું રહું તે બધાર છે, નકામું છે.
લવણ વાગ્યા—પહેર (૧) ફાટ્યા (૧) વિદાણો રાતિ—રાત્રિ વીતી ગઈ.
પિરિ...બગરું—કેઈ યેરવી કરી આ વળગેલા લપને વિદાય કરું ને પ્રયાસ
કરી પોતાનું રક્ષણ કરું. હંસાવતી લક્ષણબત્રીસ...ત્રીસ—ઉપરઉપરથી
ફાલ રાખી બત્રીસલક્ષણી હંસાએ યુક્તિ રચી. પુરુષનાં બત્રીસ લક્ષણ
નીચે મુજબ છે એમાં સ્ત્રીનાં બમેરનાં યા ઘટાવવાં :

। સિંહનું એક (પરાક્રમ), બમણો એક (સ્વાયં ઉપર ન લક્ષ),
કુકડાનાં ચાર (વહેણું બહુ, નુખમાં ધૂમનું, પરિવારનું પોષણ કરવું, સ્ત્રી
ઉપર બહાવ રાખવું), મોરનાં છ (જેવી પદવીએ રહેવું, સાચું કહેવું,
વિવેકી મધુર ભાષણ કરવું, સુંદર સ્વરૂપે હોવું, યુક્તિભલા ભણવી, ગવંદીન
રહેવું), ફતરાનાં છ (ચોરેધણે સતોષી રહેવું, જીવ શેઠી રાખવી, સૂક્ષ્મ
બુદ્ધિથી સહેજ સમજી નહું, સ્વામી ઉપર ભક્તિ રાખવી, શીયં દાખવવું);
ગધેડાનાં ત્રણ (ભાર વહેવો, કંઈને લેખવો નહીં, સતોષી રહેવું),
કાગડાનાં પાંચ (કોઈનો વિશ્વાસ સહજ કરવો નહીં, છાની રતિ રમવી—
મર્યાદા રાખવી, અભિમાન ન રાખવું, સમો સાધુ થવું, અંચળતા રાખવી,
પુરુષનાં પોતાનાં છ (નુખમાં પરાક્રમ, પડનીમાં ધીરજ, ચડતીમાં ક્રમા,
આતુર્ય, વાચાળપણ, ચરાની ભૂખ) નુઓ વર્મકથાકેશ.

મન મૂકી મજ સાચિ મહુ—દીલકપટ રાખ્યા વમર મારી જોડે લલો,
એકાકાર થાઓ કહિલ—પાળો છતી—ખુલ્લી, બપાડી અતિ વહો—
જીતાવળો ગયો. નિમ પરાનારી બપરિ નર—એમ પરાકીયા પાછળ કામી
પુરુષ હોય

કડી ૪૩૪ થી ૪૩૮ સુધીમાં પાળાની કબૂલાત વર્ણવવામાં આવી છે.

૫૫૬ ૫૪

૪૩૯-૪૪૬ ગદિગદિ—ગણગણે. તાપ—તીવ્ર ચોક. સરસિ.. વિલાપ—
સીધા સુરથી વિલાપ કરે

કડી ૪૪૦ થી ૪૭૦ સુધીમાં હંસાનું વિલાપગીત કવિએ વર્ણવ્યું છે.
કનક...કાનિ !—કહેવતો કાગડાને સોને મદયો અર્થાત્ કાગડો દહીયક
જાણ ગયો અને માલુક મીની (ગિલાડી)ને કાને પહેરાવ્યું

પરદારિ—કેઈ પરદારા-અ-વ સી-એ. દંસા તડં કરે જી કે નહીં
મારા વિક્રમચરિત્રને કેઈ પરદારાએ સપડાવે, નહીં તો આણું બને નહીં.
આપ—મારી ભત્રે. મારા પીયુ તો પરદારાના સપાટામાં મયા, દને અ
પરપુરુષના સપાટામાંથી હું મને પોતાને કેમ [કેદી પિરિ] મુકા કરું ?

નિર્મલ કુલમાં...જિપરાટિ—મારા પિતા ખંભાતપતિના પવિત્ર ગુણમાં
મારો જન્મ થયો પણ મારા પાપે [કષ્ટ] અને ઊલટા માર્ગે ચલાવ્યો
[જિપરાટિ લીધી]. દેદ પડિ દુઃખ...મામ!—મારું મરણ થતાં જ મારા
દુઃખ શમશે [ગીસમિ]. મારે દે ધરતીમાલ્ય ! મને રરતો આપ—દેઈ જે
વિરાજ—આ સાથે સરખાવો દુઃખી સીતાના અથવા માલતીના આવાજ
શ્રદ્ધાદે. જુએ ભવભૂતિરચિત 'ઉત્તરરામચરિત' અને 'માલતી-
માધવ' નાટકો.

અસિદ્ધ [સં. અમ્બર]—માંડે, અંદર. સીતરમાં અમ્બિના બડકા
બળે છે ને તેની આજ [કલ] ઉપર ફેલાઈ રહી છે. ડણ્ટિ—ભરે.
વિષાદિયાં—તરડાડ્યાં, ત્યાંયાં. મદિયર [સં. મનુજ]—પિયર. માલદી
—લહેરમાં ધૂમતી. મનરથ—મોડળા મનથી, પૂરા પ્રેમથી. નિગમતાં—
માળતાં. સોભાન [સં. સૌમાન]—અગુણ દેવ. પનોતો—પ્રેમી. શાહ—
શાહ, પિતા. લાડમાં ને કાનમમાં બાપને 'શાહ' (શાહજોનું દુકા પ્રયોગ)
કહેવાનો રીવાજ છે. આ રત્ન.. ભય ? દંસા જેવી રત્નરૂપ દીકરીને પર-
ણાવતાં પરણાવીશું પણ એનો વિલેખ નહીં સાંખી રાડીએ. વૃપતિ—સત્તાપ.
સ્વામ—સ્વામી, દંસાની માતા બેના પતિને સંબોધે છે.

પૃષ્ઠ ૫૫

૪૫૦—૪૬૦ ફાંચરી...દેસ—હું રાજકુમારીને તે પર પરણાવીશ.
અધ્યો [સં. અર્ધ]—અર્ધો. વરાગો—એક (૧) સરખાવો: (૧) વરમ
(સોજો) (૨) વરમ (મર્મસ્થાન). ગુજરાતિ—'ગુજરાત'નો પ્રયોગ નારી
ભવિમાં છે. લલીલલી—લળીલલી, નમીનમી. લડાવતાં [સં. લાલ]—લાડ
કરતાં. વિપયાવિપ...માંડ—વિષયરૂપ જેર બહુ કપરું [અતિ દુર્લભ] છે
એ એ અમરથુ [માંડ] પણ નહીં લીધું નહીં [નહીં પીણ]. વેધ—
નાદ. વાલિયાં—લેવર્યા. શાકિની—પિયામી, દુર્ગાના ગણમાંની એક. નેદ—
[સં. નેદ]—પ્રેમ, લગ્નની. નાદસં [સં. નાથ]—પતિથી. ત્રુટિ—ભંગ,
વિચ્છેદ, વિચોગ. ગોડટી [સં. ગોષ્ઠી]—મનગમતી વાત, મોઢી. સલ્લુ—

સરસ. લણ (મીઠું, સખરસ) વગર અન્નની સરસતા નથી સંભવતી એ ઉપરથી અર્થ થયો હોય એમ લાગે છે. કામિ...નામિ—કામાવેશને લીધે જ શીલરાણીને નામે [શીલિનિ નામિ] પાર્વતીએ [ગૌરીએ] મહાદેવને [ઈશ્વરને] લોળવ્યા [ચૂકવ્યા]. કામિ...ગૌતમધામ—ગૌતમઋષિના રહે-કાણુમાં કામવૃત્તિએ જ ઇદ્રે ભગ્નત યજ્ઞ પ્રવેશ્યો હતો ને તેણે ગૌતમપત્ની અહસ્યાનો શીલભંગ કર્યો હતો. ખાંપણ—ખોડ. આપણે ‘ ખોડખાંપણ ’ વાપરીએ છીએ. દેહડી માંહિ.....નામ ૧—આપણા શરીરમાં જ દોષોનું નિવાસસ્થાન તે પછી ખીલ કાનાં નામ દુષ્ટો ૧ સામઠા—એકસાથે, બધાં. આગે...લાજ ૧—કામદેવ ! પૂર્વે મહાદેવે ત્રીલ નેત્રદ્વારા તને અશ્લીભૂત કર્યો હતો છતાં સાને તારા સપાટમાં લેતા હજી તને શરમ નથી આવતી ! તારી નફરતાઈની તો હજી છે. જુઓ

“ ક્રોધ પ્રમો સંહરસંહરેતિ યાવદ્ગિરા લે મસ્તાં ચરન્તિ ।

તાવત્ સ વન્દિર્હરનેત્રજન્મા મસ્માવશેષ મદનં ચકાર ॥ ”

—“ હે પ્રભુ ! આપનો ક્રોધ કभी કરો, કभी કરો, એમ દેવતાઓની વાણી આકાશમાં ફેલાઈ એટલામાં તો હરના ત્રીલ નેત્રમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા અગ્નિએ કામને બાળી ભસ્મ કરી દીધા.—”

—કાલિદાસ : કુમારસંમવ

કામ...આજ—હે કામદેવ ! મહાદેવે તારા નિવાસસ્થાન [કામનો] નો જ નાશ કર્યો હોત [વિહારત] તો હું આજે તારા સપાટમાં ન આવત, ફસાઈ પડત [મૂંચત].

જૂથ ૫૧

૪૬૧-૪૭૦ સીધું—સિદ્ધ થયું, સફળ થયું. પુહોક ન આપો દાવિ ભળી—પહોંક ખાવાનો ન મળ્યો ને જિલ્લી જનાજના કણસતાપી હથેળી બાળી દીધી. ખેલુતવર્ગમાં આ કહેવત બહુ વપરાય છે.

રાત્રંબહ...લાજ—મારા પિતા અંબકસેનની આજક ઉપર પણ મેં પાણી ફેરવ્યું. ટિલકું—ટીકો, લાંછળ. ચાણિ કુલિ લાગી રે લાખ—મારા પવિત્ર કુળમાં મેં ખરેખર લાખું [લાખ સં. જલજ]—લાખ-લગાડયું. માંચી—નાનો આટલો, પરણવાની વિધિના બાળકને ઉશ્ચી દંસા પછું

કરી બાલવી લાગે છે અથવા વિક્રમચરિત્રની ખાઈ માંથી]ને ઉદેશ્ય
કહે છે. સાખ—ખાસલું. આમડાંબોમાં સાખ—દાર—એ કુલના અર્થમાં
વપરાય છે. આદ્યો—વાતુદાનથી સ્વીકાર્યો. પારસીઓ ‘અદરાવું’ પ્રયોગ
કરે છે. યમ સાયર વાધિ વેલિ—જેમ દરિયામાં ભરતી [વેલિ—વેલ] ભરતે
ચડે. સદી—શાકસ, નિઃસંક. કેલ—પાપ, દોષ. ‘કળસુ, ‘ખરડાવું તે’ એ
ઉપરથી હરો (૧) ચિહ્ન પણ સુધી રે પદ્મની...તોય—મંથાના પવિત્ર
જળની માફક ચારે બાજુથી—સર્વ રીતે પદ્મિની પવિત્ર [સુધી સં. ગુદા]
દોષ છે. લાંબન લાગું રે લાંબિનિ—લક્ષ્મી [લાંબિ] જેવી પવિત્ર સદી
જેવી હું તેને એળ ચીંટી. લગું—લવારો કઠં. રાખું ભતિ—માઠં પોતાનું
રક્ષણ કઠં. દિવસ...ખંભાતિ—દેવે દિવસ લગ્યો છે, મને કાઈ ખંભાતની
રાજકુમારી લરીકે બોળખી જશે તો મારા વળી બોમ મળશે.

સુખિયાં !...ચોક. હંસા છેવટે જ્ઞાન લઈ વળે છે. સરખારો

‘ દુઃસ્વેપ્યનુદ્વિગ્નમનાઃ સુસ્વેપુ વિગતસ્પૃહઃ । ’

—દુઃખોમાં ઉદ્ધવેન વચરના મનનો અને સુખોમાં રજુદા વચરનો—

—શ્રીમદ્મગધદ્ગીતા : અ૦ ૨ : ૫૬

હેવું હેવું કરી—હાથને હળવું કરી, ચોકચુકત કરી. ખાસલું સમ-
વલખે, ધડે. ખાસલું રાખ્યું રે અંમ—દેહને ચાંત કર્યો. વૂઠે—ખુશ થાય
[સં. ગુદા]. સંકરમંમ—શિવ અને અંમા. હાંડયો—ઉડયો, મૂકયો.

૫૫૫ ૫૭

૫૭૨-૪૮૧ ટંકા—સિકા, મહોર. ભાત—ભાથું. કલાય [સં. કુમાવ]
—અનિષ્ઠાએ. અપાસલું—અપ્રસિદ્ધ, છાનામાના. ‘આસન’ શબ્દ ઉત્તર
ગુજરાતમાં હજી પ્રચલિત છે. ‘સ’ ને બદલે જમથી ‘હ’ કરી એ શબ્દમાં
નીચેની પંક્તિઓમાં ગ્રામ્યતા લાવવામાં આવી છે:

‘ગારી ચાદન થાય છે, ગ્યારે ગાર ગલાય;

ખાંધી મારે મહીપતિ, છેક ફળેલી થાય.’

—કવીશ્વર દલપતરામ: હોપવાચનમાળાનાં ૬૦૫૧

ગાદેરી—સજ્જડ. પાગડિ—પેંઝડે. અવિભવિ વિક્રમચરિત્ર ભરતાર—
ફરેક ભવે મને વિક્રમચરિત્ર પતિ મળે : આ હંસાની સ્મૃતિ છે.

પર્યાણ [સં. પર્ણ]—પ્રસ્થાન. ઊગમતો—ઊગતો. રાનવગડ—
જંગલોનાં. ઈંડાકાર—ધીચોધીચ ઈંડાકારણ સાથે જંગલની સરખામણી
કરેલી લાગે છે. જૂનકાર—જરાડ. દડવડિ—ધળડક ધળડક દોડે. પડપાઇ...
અડવડિ—ગંગાજલના પવનોના પ્રતિચ્છબ્દથી અર્થ જાણી શકાય છે. નાકારેલું
—નાકમાંથી હાલેલ કાઢેલો તે. ત્રાઠો—ખીચો. સૂર [સં. સૂર્ય]—સૂરજ.
પથનામ—વિષ્ણુ, જેની નાલિમાં કમળ છે તે.

પૃષ્ઠ ૫૮

૪૮૨-૪૮૨ લીલવિલાસ—વિવિધ ભવની કીડાનો 'વિનોદ. વિસમ્યા
—શોક્યા. અગરાજ—પંખીઓમાં રાજ જેવો મહડ. કેહિ—કહ. ભણી—થી,
તરફથી. હાલનો 'ભણી' પ્રયોગ 'ની તરફ' ના અર્થમાં થાય છે.
આણ—સત્તા. અભિધાન [સં.] નામ. હવતપાત—ઊવવપાવવ. અતિત્રર
—અંતઃપુર, રણવાસ. હર્ષનિધાન—આનંદનું કામ. સોધાવી—બોધાવે.
૨૬—અડસ, આમહ. હોડ—સરલ ભેટયો—મર્યો. માસદાહાડા તણી—
એક માસની. વાટ—રસ્તે. ભાજું—ભજાસ થયું. નાટ—નકી, 'નેટ' પ્રયોગ
પણ થાય છે. રાજહેહ—રાજક્રોહ, રાજને ક્રોધ કરવો તે. તેતલિ—તે
અરસામાં.

પૃષ્ઠ ૫૯

૪૮૩-૫૦૩ પાખલિ—ફરતાં. પોલિપ્રકાર—વિવિધ ભવની પોળો.
મઠ—આશ્રમો. ગોળજ—(૧) ગોઝાર—ધરનો અધારો વાસી ભાગ. મુદ્દલક
[અ. મૂલક]—મુલક, દેશ. પરા—આમડાં, ખેડાં. તાલિમખાનાં [અ.
તમલીમખાના]—અખાડાઓ, સાલાઓ. મોહોર [શ. મુદ્]—સોનેયો,
સોનાનો ચલણી સીકો. મસાળી—વેપારીઓ. ભામણ—ભટ્ટા. જંદી-
જનો—માલ્યારણો. પરચો—પરિશ્વર-પરચો (૧) અર્ધર [સં.]—ગુફા. નવ
[સં.]—પવંત. પુરપાટણ પ્રાસાદ—નવરો ને પદ્મનો (રાહેરો) ના મહેલો.
યતિતપી—સંન્યાસી અને તપસીઓ-તપસ્વીઓ. આમધાર—મર્યાદા, દંડ
સુધી, ન્યાં સુધી પોધાય ત્યાં સુધી. ગુફા [સં. ગુહ]—કોતર. પવંતની
શિખા—પવંતનાં સૂત્ર, શિખર. પોસાલ—સાળા. દસ દિકપાલ—દસ દિવા-
ઓના રક્ષક દિકપાલો, દસ દિશાઓ. દસ દિકપાલ—દસ દિશાઓના
અધિષ્ઠતાઓ : હન્દ (વજ્ર આયુધ ને પૂર્વ દિશા), અગ્નિ (યજ્ઞ આયુધ

ને અગ્નિ કોણ), યમ (હંડ આધુષ ને હસિણ દિશા), નૈઋતિ (ખડ્મ, નૈઋત), વરુણ (પાશ, પશ્ચિમ), વાયુ (અંકુશ, વાયવ્ય), કુબેર (મદા, ઉત્તર), શિવ (ત્રિશુલ, ઈશાન કોણ), જ્ઞા (પદ્મ, ઉદ્ધવ) અને અનંત (ચક્ર, પાતાળ). કોઈ કુબેરને બદલે સોમ કહે છે. જુઓ નર્મકથાકોશ. સિવસાધા [સં. શિવજ્ઞાતા]—શિવમંદિરો. સમસાન [સં. રમસાન]—મસાણું. મૃતદાદમૂર્તિ. ૪૩—મૂળિયાં. ૪૪—વડવાણ્યો. ૪૬—પત્તો. કોમર્યાં—સુખ્ય થયાં. અવાસિ—મહેલે.

પૃષ્ઠ ૧૦

૫૦૪-૫૧૫ સીમામળ—બોધના વચન. તથા—જેમ હતી તેમ, વિસ્તારથી. નવ—દ્વાપરના અંતમાં થયેલો, સૂર્યવંશી રાજા નિષધદેવના વીરસેનનો પુત્ર. એનો બાઈ પુષ્કર. નવરાજા સ્વરૂપે સુંદર, શાશ્વત્તા, મનુવેદનિપુણ ને પુણ્યધીર હતો. વિદ્યમંદેશના જીમકરાજની પુત્રી દમયંતી જોડે પરણી પોતાના બાઈ પુષ્કર સાથે છૂટ રમી સર્વ ગુમાવી બેઠો હતો. નવદમયંતીના દુઃખની સીમા રહી નહોતી. વધુ મટિ જુઓ નર્મકથાકોશ.

ગાંધારી—ગંધારદેશના સોમસા નામના રાજાની પુત્રી—રાકુનિની બહેન—ધૃતરાષ્ટ્રની રાણી. એ એના પતિના અધત્વને લીધે હંમેશાં અગ્નિ પાદા બાંધી રાખતી. સી કોરવોની એ માતા હતી. કોરવોના સંહાર પછી પોતાના પતિ સાથે એણે હરદ્વારમાં દેહ છાડ્યો હતો.

ચૂર્ણા જ્વતા—જ્વતા કચરધાણ કયાં. અત્ય [સં. અતિ]—અતિ, ઘણું જ.

અવણુ—એક બ્રાહ્મણપુત્ર. પોતાનાં અંધ માતાપિતાને કાવડમાં લઈને ખાંધે જાયજી એણે તીર્થયાત્રા કરાવી હતી. દસરથે બૃલમાં એની હત્યા કરી હતી ને તેથી તે આ મરતા અવણુને સાથે શાપિત થયો હતો.

બ્રહ્મસાપ—બ્રાહ્મણનો શાપ-અવણુનો. સમૂલ—મૂળવાણું, મૂળથી એ અર્થમાં કવિએ આ લખ્યોય કથો જલ્યા છે. વાડવ [સં.]—બ્રાહ્મણ. સિવા [સં. શિવા]—પાર્વતી, આલેખવાની. અભિનવા [સં.]—નવીન. નવરાત્રિ—આશિતમાસના શુક્લ પક્ષના પ્રથમ નવ દિવસો. એ દિવસોમાં રાક્ષસ-પંથીઓ ઠાઠમાઠથી શક્તિપૂર્ણ કરે છે. આશ્વિન ઉપરાંત માધ ને ચૈત્રમાં

પણ નવરાત્રિ મણાય છે. ધાન [સં. ધ્યાન]-મનન. સ્ત્રીલિંગમાં રાખે
નવરાત્રો લાગે છે. ચરિત્ર-વિશેષ.

અત્રનારી અનુસૂયા-અત્રિઋષિની પત્ની અનુસૂયા. અત્રિ સાત
ઋષિઓમાંના એક. ચંદ્ર, દત્તાત્રેય ને દુર્વાસા : આ ત્રણ પુત્રો એમણે
આઘરાક્તિની પૂજા કરીને મેળવ્યા હતા.

મધુકેટમ...તેહ-તે આઘરાક્તિ જાણના [વિધાતાની], ઉપર પણ
પુરા [દુહી] થઈ હતી. મધુ ને કેટલ જાને હૈયો શેષસાથીના મનના
મેલમાંથી ઉત્પન્ન થઈ, જ્યાં ને નાસિકમલમાંથી ઉત્પન્ન થયા હતા તેમને
માર્ગો કરતા. જ્યાંએ યોગનિદ્રાની સ્તુતિ કરી શેષસાથીને જગાડયા ને
એણે હૈયો સાથે ધ્રુવ કરી પાતાની ભંજમાં લઈ માર્યા હતા.

મહિષાસુર-શ્રીરંગમહાનનો હૈયરાત્ન. એણે સો વર્ષ સુધી ઈન્દ્રા-
દિક દેવો સાથે ધ્રુવ કરી જ્યારે ઈન્દ્રનું રાજ્ય લઈ લીધું ત્યારે સર્વ દેવતા-
ઓએ પાતપાતાનાં તેજની એક સુંદર દેવી-આઘરાક્તિ-ઉત્પન્ન કરી.
તેને દશ હાથ ને અઢેકા હાથમાં જુદાંજુદાં રાજ્ય હતાં. એ મહાલક્ષ્મીએ
માહિષાસુર ભેડે ધ્રુવ કર્યું ને અતે એક પગ તેના માથા પર મૂકી ટરવાર-
થી તેનું ડોક કાપી નાંખ્યું. જ્યારે માથા વિનાના એ પાડાની ગરબનમાંથી
મહુધ્યનું શરીર નીકળ્યું ને એ સામે પ્રહાર કરવા ગયો એટલામાં
દેવીના સિંહે પાતાનું જમણું ડાકું બર્યું ને દેવીએ તેની છાતીમાં બાણો
મારી પાડ્યાં. જુઓ નર્મકથાકોશ.

સુંબનિસુંબ-સુંબનિસુંબ-કિતિના પુત્ર ને દેવના રાત્ન. એમને દુર્ગાએ
સંહાર્યા હતા.

સૂર્યરાયનિ દુહી જાહીય-આઘરાક્તિ સૂર્ય રાત્ન ઉપર તુટ થઈ સૂર્ય-
એક પ્રાચીનકાલનો રાત્ન. એના સચિસ્તર ઇતિહાસ માટે જુઓ પુર્વાસરશતી :
અધ્યાય ૧. ૧લી જુઓ બાલચુક્રત ચંડીઆખ્યાન.

અસંભવ-નહીં માનવા જેવી. વેલાબલ જંબાવતી-જરતીની પર-
પરાવાળી ખંભાતનગરી. ખંભાતના સચિસ્તર ઇતિહાસ માટે જુઓ
સ્વર્ગસ્થ તનસુખરામ ત્રિપાઠીલિખિત લેખ : અંબાત : વસંત :
૧૫ ૧૨ : અંક ૧૨. પૃ. ૫૬૦ થી ૭૦૦.

જમકાર [સં. ફંજાર]—જલ્લજલ્લાટ. સાયરખેટ—ખંભાતના બંદર પાસેનો કાંઈ બેટ (૧). પેખર્ણા—તમાસા. કન્યારયાનકિ આવી દાસી—કન્યાને બદલે દાસી આવી જિવત—આડા.

પૃષ્ઠ ૬૨

૫૨૬-૫૪૦ મોડ—તોર, અભિમાન. તરુચરનો ઊડ—મોટું જણ એમાંથી ચવાતું હોય તેવો ઊડ. સમ્મિ સમ્મિ...પટિ—ભીમક રાત્રીનું સારીર જેમ પૂર્ણ-માધી માંડી રાત્રિરાત્રિએ બંદ્ર થટવા માટે તેમ પડીપડીએ સૂકાર્ણ[આવટિ]નથ. ઠાપુર—ઠાકોરો, સત્રિયો. નિવેદી—રજૂ કરી. વિરળ વાત તે વેહેલી નથ—વિકલ્પ [વિકર્ષ] વાત હોય તેનો ફેલાવો નથહી થઈ નથ. ધમ અથુએ... સમસાનિ—જેમ મુડદાને અમિદાહ કરનારાઓ [ઠાપુ] રમસાને આવે તેમ અપરવ્યા વર વગરની જાન પોતાને નગર જવા અથુજ વખતે નીકળી. નિમ...મુખદર્શન આપિ લોક—જેમ શોકપ્રસંગે લોકો કાણે આવે તેમ લોકો ફરબારમાં મોં જતાવવા [મુખદર્શન] આજ્યા. મુખા તણે...ઉક—અરણ્યથી મરી નથ તેા તેનો એક રસ્તો હોય પણ આતો નાસી ગયેલા મનુષ્ય માટેના દુઃખનો ક્યાં ઉઠો [ઉક] આવે ? પ્રાદિત [સં. પ્રોજિત]—ચુક, બ્રાહ્મણ. અશોકમત—આચિન સુદ તેરસે આરંભવાતું મત એથી શોક મરી જાનંદ થાય છે. પ્રતિપાલ—રાજા. વિદગમસાર્થ—ગરબે.

પૃષ્ઠ ૬૪

૫૫૧+૧-૫૫૬ ધર્મપુત્ર—ખોળે બેસાડેલો પુત્ર, કરી લીધેલો પુત્ર. સીચિ [સં. સિં]—સકલ થાય. રીસ—રોષ. જીભલો—જીતાવળથી ગયા. વધામણી—પુરાખબર માટે બેટ.

પૃષ્ઠ ૬૫

૫૬૦-૫૬૭ રયા ભણી ?—સા માટે ? હંકારો—આજ્ઞા, ફકમ. પાલિકપુત્ર—ધર્મપુત્ર. રાસિ—દોરડે. સાવ—સાચે. ગમાર—રેશિ, ભોટ. અર્ધભ...ભાર ?—ગમેડાની પીઠે સુખડ હોય તોયે તેને તેની ક્યાંથી ગંધ કે કદર આવે ?

પૃષ્ઠ ૬૬

૫૬૮-૫૭૫ વાક [સં.]—સુંદર. વ્યવજન—વણજ, વહેપાર. દોસી-હાટિ—કાપડીઆની દુકાને. મિલિતા [સં. મલ્લાર]—ગુમાસ્તો.

કડી ૫૭૧ થી ૫૭૪ સુધીમાં સ્ત્રીઓના જૂદીજૂદી નતના સાદવા-
ઓની નત છે. મયકોદી—તિરસ્કારથી વાકું કરી. બૂર—ગાત, બેવકુફ.
પરાં પરહરો—દૂર મૂકી દો. વરાં—વાર, વખત. ’

પૃષ્ઠ ૬૭

૫૭૬-૫૮૩ કસી—કસ વારવાણું. ખલિ—કાંઈ. વસાઈ—વસાવી,
ખરીદી. કડી ૫૭૭ થી ૫૮૦ સુધીમાં જૂદીજૂદી મીઠાઈઓનાં નામ છે.
લોંદી—હવેલી નોકરી. ટોવ—મરકરી. , , ,

પૃષ્ઠ ૬૮

૫૮૪-૫૯૩ આ પૃષ્ઠ પરની કડીઓમાં હંસા હાથમાંથી છટી ગઈ તે
ખાંટે પાળાતું કનકગીત છે. સ્વામીદુષ્ણે—માવીકની—રાતની—નોકરી કર-
વાની પીડાથી જથેરડો—જથોજથો. અસી પિયારી ..ધરવાસ—પારકી
[પિયારી] સ્ત્રીનું હંગામું કરે તેને ચૂહસ્થાત્રમનો [ધરવાસ] લાભ ક્યાંથી
મળે ? હેહું હાળી—છાવી કૂટે [હણિ સં. જન્ ઉપરથી]. પોદી [સં.
મોઢી]—લાખી ગાદી આછટિ—અચાલે, ઠાઠાર—ઠાર, જગા નિમ નિધણી-
થાઈ નાં—ધણી વગરની અરક્ષિત સ્ત્રી. ચોડીપોલિ—પહેરેગીરીના ઠગવાળ-
માં. બિસણું—બેકક. પરદાર—‘ પરદાર ’—પારકે બારે. રાધોડો—રાતનો
આથ. ધરનાર—ચૂહણી. વાહીની—છતરીને. જીનય—જકપથી નય (૧)
આકલો [મં. આજુ]—કુખી. આલોટ [સં. માંત્રુદ]—આખોટો.
પાંજરામાંથી ..વાંઝળીકેન્ પેટ—પાંજરામાં રહીને વંધ્યા સ્ત્રી [વાંઝણી]
ના અપુત્રતાના મહાદુઃખથી ચડચડ બળતો. પ્રાગ—પ્રયાગ. માધવ—
વેણીમાધવ.

પૃષ્ઠ ૬૯

૫૯૪-૬૦૩ કિરતાર [સં. કર્તુ ઉપરથી]—પ્રભુ. કુંઅર—અર્ધો
રાજકુમારના વેશમાં હંસાકુમારી. જિવાલી લીધાં—પડારી લીધાં. ગાકું
જિલાળતું—પાછળથી જિંચું કરી મહોની વસ્તુ નીચે જથવાની દેવી, જિળી
લઈ લીધાં આણું—મનાઈ.

પૃષ્ઠ ૭૦

૬૦૪-૬૧૨ કુકું—જૂઠું. રાજદારે જૂઠું ન બોલાય એ નીતિ. ગુજ-
રાતિ રાય—વિરોધજનુ તરીકે ‘ ગુજરાતિ ’ પ્રયોગ નોંધવા જેવો છે. નાત્ર—

વાજાનના અર્થમાં. રંભાપાત્ર—રંભાઅપ્સરા. ‘પાત્ર’ એ સમ્બંધારા આ
‘પાત્ર’ સમ્બંધ હજી ગુજરાતીમાં પ્રચલિત છે. ટલિ દુઃખ તે અગ્રીતાજ—તે
સી (હંસા) ના નીરાસાત્રર્થા સંબંધથી મને થયેલું દુઃખ ચોખું થાય.
જુગતિરયુ—યુક્તિ કરી [સં. યુક્તિ]. કુનેહબાછથી. જગતિ—નિદાય કરે.
સંગમિ—પ્રયાગે, મંથાપમુનાના મિલનસ્થાને.

પૃષ્ઠ ૭૧

૧૧૩-૧૨૩ દામ—દામ, ટંકા સિકા. પ્રસન્નગતિ—ખુશખુશાલ થાવે.
ઠીધો તેહનિ પંચપસાય—પુરુષના પાંચ પ્રકારનાં વસ્ત્રોની ભેટ [પસાય
સં. પ્રસદ] કરી. જીજ્ઞાસ રાવ વેસ નારીનો કર્યો—રાત્રએ (અર્ધાં હંસાએ)
ઝીનો વેસ ધારણ કર્યો. બાંદિ ધર્યો—સરણું આપ્યું. કલુ વાર—જરાપણ
દીલ. વહ [સં. જલ]—પુત્ર. વિસમી [સં. વિવમ]—કપરી, ગુશીબત-
લરી. ગુરુ—પુરોહિત ‘ગુરુ’ નો ‘ગાર’ ‘ઝરાડા’ બની સમ્બંધ વિરોધ
અપસ્રષ્ટ બન્યો છે. આચાર—જાનનિધિ.

પૃષ્ઠ ૭૨

૧૨૩+૧-૧૨૪—ધવલ—ધોળ, લખનાં ઝીતો. ધવલ મહિ...નાટીઈ
—લખગીતોની પવિત્ર ગાથામાં નાહ્યાં. અથ સપત્રાં દેવામહિ તરુ—અર્ધાં
પાપો [અથ સં.] માર્યા પલ [દેવા સં.] માં તરો. જધકં—જિજ્ઞાસ
કર્યો, તાર્યા. સાત—સાથ, સહિત બ્રાહ્મપ્રજ્ઞાતિ—બ્રાહ્મચુદ્રતે. મેર [સં.
મેહ]—મેરુપર્વત. એ સોનાનો કહેવાતો. રૂપીઅ—રૂપવાન (૧). નાહાનડી
—‘નાની કન્યા’ એ અર્થ સંભવે છે. નાહુસિલ—નાવલીચી, પતિ. હારકું
—‘હાર્યો’ એ અર્થ જણાય છે. કન્યાએ નિતી લીધો. ખલાવુ—ખલાવો,
બંધવેસતો પહેરાવો. હારકું—હાર. હંસાદેહ—હંસાદેવી. આય—આયુ.
ગંગા, યમુના, સારદા મિલિયાં એક પ્રવાહ...રાય—પ્રયાગ આગળ ત્રિવેણી-
સંગમ-ગંગામુના ને સરસ્વતી [સારદા] નદીનો—થાય છે ત્યાં હંસા
વિક્રમચરિત્રને પરણી.

પૃષ્ઠ ૭૩

પ્રમાણ [સં. પ્રમાણ]—માપ, લંબાઈ. ચીતારા [સં. ચિત્રકાર]—
ચિત્રકલાપ્રણેતા. સમ્યક [સં. સમ્યક્]—સારી રીતે. જંગ [જંગ, જંગ,
સં. વાગ]—યજ્ઞ. રંગ દીપ્ત—રંગ્યાં. લખ્યાં લેરડા નિ લેરડી—ખંડા ને

હપખંડો ઓપી રહ્યા. તોરણ યાદી હીરિ જડી—તોરણોમાં યાજ્ઞો-
(ગોળ ખાપો(૧))માં હીરા જડયા હતા. નિવાન—નવાન્યા, શોભાવ્યા.
વાયક કરિ—ધીમા વાયરાઓને લીધે [સં. વાયુ+ક]. સોખન [સં.
સોખન]—સોહામણા. માંડણી—ખાંધણી. ચંદ્રસ ચાંદરણીભાતિ...રાતિ—
ચંદ્રવાઓ હપર ચાંદરણીઓની ભાત પાડી હતી તે અંધારી રાત્રિના
આકારા જેવા શોભતા હતા. જલેજ—ખાલીયાઓ. ‘જલેજના જલેયા રે
ખાઈ!’ જુઓ “નર્મદસંચહીત નાગરસ્ત્રીઓમાં ગવાતાં ગીત.”
વળી જુઓ.

“લાડણી સદેશા મોકલે રે, રાઈવર ! પહેલા સિધારો, જલેજ હીરના રે.”
હું કેમ આવું એકલો રે ? ઘેર ખાપાજી દુભાય રે, જલેજ હીરના રે.”

—ગુજરાતી લગ્નગીતો

છાંડણી—સિંચનો, છંટકાવ. ચંદન, અમર, કૃષ્ણામર વગેરે ચંદનની
વિવિધ ભતિઓ છે.

પૃષ્ઠ ૭૪

૬૩૫-૬૪૬ તવણ—તળામાં, નરવાં. તંત્રીતાલ—એક ભતનાં ટોલ.
વેણા—વીણા, ખીન. વંસ—વાંસળી, મહુઅર. પડલ—એક ભતનું ટોલ.
કંસાલ—કાંસીભેડાં. નકેરી, ચંચ, મહનસેર, ભૂંચત, પખાન : આ મેંજિ તથા
હાથે વગાડવાનાં જ જૂદાંજૂદાં વાળં ને નિસાનો છે. સોરજ—સોહીરજ
—આનંદસેર. ‘એ આનંદ, સો હિ રંજ’ એમ બને ? નાચ—નૃત્ય. ઘર—
એક ભતનું ટોલ. ગહિમાટ—થેંધાટ, ધૂમ. છંદ—માત્રાબંધ કાવ્યો. ભેરી—
ટોલવિરોધ. જુઓ ‘તતઃ કંઈચાચ ભેર્યજ વળવાનક ગોમુખાઃ’ (ગીતા). મદિનલો—
ગાંજ્યો. સરખાવો આ સાથે “પૃથ્વીચંદ્રચરિત્ર : દ્વિતીયોલ્કાશ”
માંનું વાલોતું વણું. Xઅવરી [સં. અવર]—ખીન. મદસાંતિક
—મદસાંતિનો હોમ. લગ્ન પહેલાં આ હોમ કરી મહોને ચાંત પાડી
રીજવમાં આવે છે. લલિયાતોરણ—વિવિધ ભતનાં તોરણો. સુધીસાધવો
[સં. સુદ+સાધી]—પવિત્ર ને સાધુચરિત, સતી. વરનમણ્—લગ્નવિધિ
અગાઉ કન્યામંડપેથી સામેયુંચલેયું કરી વરનભનો સત્કાર જેમાં કરવામાં
આવે છે તે વિધિ. પાડવી—મેઠલી. તાવું—અરમ. કરેદરી...કરી—ખલમાં
વાટીને કરેદરીથી પાણીને મહેંકણું કરવામાં આવ્યું. માટ—કન્યા માંસરામાં
પધરાવવામાં આવે છે તે પહેલાં પડલ મટિ ૩૫૬ [પાટ] આડું પર-

વાર્તા આવે છે તે. નાદાણા—દાવણ, [સં. સ્નાન-વપરથી]. લાલિ—(૧) આલિ—આડ, પિયળ, આડો ચાંદ્યો. ખૂંપ—વરને માથે પગ સુધી લટકતા કૂવદારો. નેડીને કરેલો કૂવદાર. દાંસ—દાંસડી, અળખંધ. વળી સીમો-ના ગળાના આખૂપણને ‘દાંસડી’ કહે છે તેવી દાંસડી પુરવે. પણ પહેલાં પહેરતા. લાસ—અગાડ [સં. તદ]. બહિરખા—પહેાંચી. ભોયંગ-મણિ [સં. મુજંગમણિ]—નાગના મણિ. સરખાવે

“ માંડવિ મિલઈ સુદાસણી, સખી ! જિહ્વા નવરંગ ધાટ કિ;
નઈ સહી ય વધામણી, હયવલ્લહ હર્ષ ન માઈ કિ ॥ ૬ સહી.
હાર, નિગોદર, બહિરખા, સખી, નેજર રણજીતકાર કિ,
ત્રાટ કરે કરિ કનકમય, સખી, મોલીડે પૂરે ચોક કિ.”

—કાલિદાસમખંધ

પૃષ્ઠ ૭૫

૧૪૭-૧૫૮ નામ, નિગોદર, નખધરૂં (આ ન કાવ્યમાં બીજે ‘નખધરૂં’ શબ્દ પણ છે)—સુવર્ણનાં વિવિધ આખૂપણો. મેખલા [સં.]—કદારો. કમરખંધ—પટો. નણિ...ચંદ—નણે રાત્રિએ [રચણિ સં. રત્ન] ચંદ્રમા જીવે હોય એમ. પાખરી—સળગ કરી. જલમતી—પાણી-દાર. વીખા તેછ—આકળા સ્વભાવના યોડાઓ. અસવારી—આપણે ‘સવારી’ પ્રયોગ હાલ કરીએ છિયે. પૂસડ—ચોંધાટ. અડિ—ચોડે થકે, (વર) બધલે. સાદાણુ—ચોડા. લણુ કરિ લણુરી નાર—વરધાત્રામાં વરની અલાભલા દૂર રાખવા—લણુ-મીઠામી બરેલી એક વાદળીને કપડાથી ઢાંકી ખખડાવવામાં આવે ॥ તે લણુ જિતારની કહેવાય છે. વરની બહેન આ કાચ કરે છે ને તેને લણુરી કહે છે. જુઓ

“ મીઠું તે મોઢું માળવે, બહેન ! હું લણુ જિતાર ફે.
લણુ જિતરું ટુંજ લાડકા ! નામે આવારણું લેરા રે.”

—નર્મદ : નાબરસ્ત્રીઓમાં ગવાતાં ગીત

સામેલા—વરના સાથીઓ જુઓ : “ એની સામેલાની નેડ, માથે તે નવરંગ મોળિયાં.”—નાબરસ્ત્રીઓમાં ગવાતાં ગીત. ધોલારી—મંગલ ધોળ માનારી. હવાઈ—દારખાનાની એક ભત. વાંસની સળીને છેડે દાંડ હોય છે તેને સળગાવી હવામાં જિડાવવામાં આવે છે. નફાત—એક ભતલું

‘દારુખાતું’. સમ—થમ ઉપરથી લાગે છે. તરુઆરિ—તરવારે. સેરડિ—રસ્તામાં. તેવતેવડી—નાનીનાની સ્ત્રીઓ. જિવારણા—વારણા, મીઠડાં, કડવાં. પોહોખણુદારી—પોખનારી સ્ત્રી. સાંતરી—તેવાર. ચૂનડી—ચુંદડી. સીસકૂલ—સ્ત્રીઓની સેંથી ઉપર રાખવામાં આવતું ધરણું. જમણી [સં. યમત] —પાસે. રાખડી—સીના માથાનું એક ભતનું ધરણું.

૫૫૬ ૭૬

૧૫૬-૧૭૦ ઝાલિ ખીલડી નિ ફૂલડી—ઝાલાનામના ધરણાને નાની ખીલડી [ખીલડી] ને નાનું ફૂલ [ફૂલડી] હતાં. નાકપૂલી—નથણી. દાર નિગોદર—ધરણાના પ્રકાર. બાનૂબધ—કાણી પરનું સ્ત્રીઆભૂષણ, કેપૂર, અંગળ, નાનજ, ઝાંઝર, ઝમર, કાન કડી, બદિરખા, મોરડી, કાંકણચૂડી, મુદ્રડી : સ્ત્રીઓનાં આ વિવિધ આભરણો છે. સરખાવો સ્ત્રીઆભરણો સાથે નીચેનાં :

“ દાર, અર્ધદાર, ત્રિસર, પ્રલંબ, કડીસૂત્ર, કાંચી, કલાપ, રસના, ફિરીટ, મુકટ, પદ, રોપર, ચૂડામણિ, મુદ્રિકા, તળક, દસામુદ્રિકા, કેપૂર, કટક, કંકણ, શ્રેવેચક, અંગુલીચક, અંગુરચલ, હેમબલ, મણિભલ, રત્નભલ, ગોપુચક, ઉરચિત્રક, ચિત્રક, તિલક, કુંડલ, અખમેચક, કણપીઠ, હમ્તસકલી, નૂપુર પ્રમુખ આભરણુ નાણિવા ”

—પૂરથીઅંદરચિત્ર : તૃતીયાસ્તાસ

પોખનારી રાણીના આભરણના વણન (કડી ૧૫૮ થી ૧૬૧ સુધીમાં) પછી કડી ૧૬૨ થી કડી ૧૭૦ સુધીમાં તેણે મરતકે ધારણુ કરેલા મોડનું વણન આ સાથે સરખાવો “ લંકા રે ધડ ચકાં સુનાં રે મંગાવો, વેગમે મોડ ધડાવો ”—એ પ્રસિદ્ધ ધણુનક મોડનું ગીત. મોડ [સં. મુદ્દ-મહડ-મોડ]—સ્ત્રીઓ મંગલકાલે જે મુકટ ધારણુ કરે તે કાસીસિ અલકિ કંકણી—મોડના કાંતરા ઉપર કંકણી—ધૂધરી-કુમટીઓ ચળકતી હતી પ્રવાહા તણી વેલી—પરવાળાની વેલ, દાર. વડાઈ—મોઘઈ. ચોકલી—ચોકડીઓ, ચારસો. મોટીડિ અળકિ અળકલી—નાનાનાના મોટીની અંદર [મોટીડિ] નાનાનાના અળકડીવા [અળકલી] અળકારા કરતા હતા. દેરડી—નાની દહેરી. ચોસક ભમરી હીરે જડી—ચોસક ભમરિયો મોડ કહેવાય છે. તેની પ્રત્યેક ભમરી હીરે મટી હતી. ચૂની—ચુનીઓ, હીરાકણીઓ,

બડો. લસિ—ચળકે. ચોકડિ—ચોકડામાં, ચારના સમૂહમાં. સય—પ્રપા
યનકામ. કાસીસાં [સં. કલેશીષંક]—વાદરના મેના આકારના કોટના
કાંગરા, અહીં મોટના કાંગરા. પટભમરી—ભમરી અંદરની નાની ભમરીઓ.
સોહોલિ [સ. મુશોપત્ર]—સોહામણા, સોહલા, ચક્રચક્તા. સુનિ—સોને.
તલદર—તળિયું [સં. તલ-ઉપરથી]. સિરળધ—સિરથેય. હીરાગત્ર—
રેશમી. ચાલર [સં. ચમર]—ચોરી, ચમર. જુઓ

“આરતી કરું રે મારા અનંતજીને, ચમરે ટાળું ટાળ;

કર જોડીને રૂખમેયો કહે મારા ભવતણાં બંધન ખોલ: અનંતને આરતી.
—નર્મદસંપાદિત નાગરજ્ઞીઓમાં ગવાતાં ગીત: અનંતજીઆરતી

૫૫૬ ૭૭

૧૭૧-૧૮૩ જૂસર—ધૂંસકું, બળદને ખાંધે મૂકાતી ઘેંસરી. મૂસલ
[સં. મૂશલ]—સબિહું, મૂસળું. રવાઈ—રવેયો, વાંસ, મંથનકંડ. ત્રાક—
રેશિયાની તરાક. સરિલિ—સળીઓ, સાંઠો આ બધાં વરને પેખવાનો
સામાન છે ને સંસારમાં ભિતરનાર મૂલરધામનીની જવાબદારીનાં લાક્ષણિક
ને યથાયં સૂચનો છે. સરખાવો:

“મહાવર વાટડિયે આબ્યા, વાટને વાસીઈ વળાબ્યા.
મહાવર રોરીએ રે આબ્યા, રોરીએ રોવંન ઢળાબ્યા.
મહાવર તોરણે રે આબ્યા, સાળાએ સલોડા ભણાબ્યા.
હાંટિ ॥ કન્યાનો રે વાઈ, પેખવાની કરોતી સભઈ.
સળિયો, સાંપડ ને રે ત્રાક, હરખીને તાણ્યા છે રે નાક.
જૂસર મૂસળ ને રવાઈ, સાસુએ પેખ્યા છે રે જમાઈ.
ગળે ધાટ ધાણીને રે તાણ્યા, મંડપમાહેરડામાં આણ્યા.
જીયાવરના પખાલોની પાય, જીયાવર પધારો માહેરામાંય.”

—કૃષ્ણાબાઈ: ઈશ્વરપાર્વતીવિવાહ

ઇડીપાંડી—લાંજવેલી રાખોડીની ગોળીઓ વરના ઉપર ભિતારીને
આજૂબાજૂએ ફેંક્યામાં આવે છે તે. પેખતી વખતે, આ વિધિ નજર ન
લાગે માટે કરવામાં આવે છે. જુઓ

“ઇડલાપાંડલી નાખી ભિતારીરે,

ફેંકવી ॥ સીચ ઉપર જળકાળી રે.”

—કાળીદાસ: ઈશ્વરવિવાહ.

સાંપડ [સં. સંપટ]—એ કાડીઆમાં પૂલપો વગેરે નાખી વરને પોખ્યા પછી તે ઉપર પગ મૂકી ભાંગી નાખવાનું કહેવામાં આવે છે, એ વિધિ. ધાટ—‘ગવામાંહિ ધરિયું ધાટપાનેતર.’ આ પણ પોખવાની વિધિ પછીનો લૌકિક આચાર છે. સમાણી—સરખી [સં. સમાન ઉપરથી]. રૂપિ આગલી—રૂપમાં અગ્રેસર, [સં. અગ્ર ઉપરથી]; બહુ રૂપવતી. વાસ્થા તેલ [વસિત તેલ]—મુવાસિત તેલો. ખાલ—ખરડો, લેપન. અપોલ—નકાવણું. સાતિ—સાતે, સાત સખીઓએ પટકોલ—પટકુલ [સં.] ચાલ—રાતાં. પોતા—સાડીનાં પોત પટોલાં—પાટ્યુમાં બનતાં સ્ત્રીવસ્ત્રો. ખીરોલક [સં. કિરોલક]—એક ભતનો સફેદ સાડી. મરાક—એક ભતનું રેશમી કાપડ. જુઓ અમદાવાદી મરાક માટે

“અતલસ અને મૂલદાર મરાક માલ બેસ મંગાવલે,
વળી ધરદિયે વરસાદ પહેલાં આપ વહેલા આવલે.”

—હલપતરામ: હોપવાચનમાલાની કવિતાઓ

સાળીલા—સાલ્લા, સાડલા. ભદરચીર—એક ભતનું વિવિધરંગી ચાકડીના વણાટનું કાપડ. જુઓ

“સાંગામાંથીએ બેસી પુત્ર ના ધવડાવ્યા, યાને ન ભીંછ ભદરકાચળી રે.”
—રસાદેનાં ગીત

દેસાજીર—દેશાવરનાં. અંબર—સાડી, કાપડું. ચરણા—જુઓ ‘ચરણા ચીર’ શબ્દ ચાલી—‘કાપડા’ પછી યુગ્મરાત્રી સ્ત્રી તેના વસ્ત્રવિધિના વિકાસક્રમમાં ‘ચોળી’ તરફ દબે છે. ચાંપાનો વાન—ચંપકફૂલની સુગંધ. વીણુ—વેણી. વિતપતિ—[સં. વ્યુત્પત્ત]—લંબાઈ. ગોફણી—વેણીના છેડે ગૂંથવાનું એક કુધરીવાળું ધરેણું. દગવલતી દલકિ—નીચી ઢળી રહી છે.

પૃષ્ઠ ૭૮

૬૮૪-૬૮૬ વસીઅરિ—કાજેશ નામ [સં. વિજય]. દરો—તોરો, કલગી. ગોઠતી—ચોલતી. જાલિ—જાલ નામનું કાનનું ધરેણું. લાલિ—લાલ, માણેક. વંક [સં. વક્]—વાંકી સપરાણ [સ+પ્રાણ]—છવંત બલવાન. પોયણુ—કમલ. લલકુ—લલકો, લળકો, પ્રકાસ. વિરામર—(૧) તાર—તારો. લવિ—જો. જૂમણું—કાનનું ધરેણું. નાગન—દંપિયા જેવું સોનાનું ગજાનું ધરેણું. ગોરતી એક ભતનું ધરેણું. ગલસરુ—એક ભતનું ગજાનું ધરેણું. ખીરોલ [ફા પીરોજ, ફીરોજ]—એક ભતનું રત્ન ક્રમતી—કલ, ડાળખી.

નય [સં. જાતિ]—નયનું કૃષ્ણ. વેલિમિ—(૧). કરળી [સં. કાર્ણીકાર]—
કરળનું કૃષ્ણ. ચંભર—ચંભરવ, ચળચળાટ. સોટ [સં. કુર્ણવ]—સુવાસ.
પૃષ્ઠ ૭૬

૧૬૭-૭૭૭ રંગરોશ—આનંદ. યજ્ઞર્થધર્મ—યજ્ઞ, એક દેવધોનિ, કુમેર-
ના અનુચર. ર્થધર્મ—રવર્ગના આયકો. અષ્ટ દેવધોનિ:

‘કિતર, ચારણ યજ્ઞ, ને વિદ્યાધર, ર્થધર્મ;
શિષ્ય, ધોમી, મુનિ અષ્ટ ઇતિ દેવ સમીપ સર્વ.’

—સકલશાસ્ત્રનિકપણુ

દમ—રાણી (૧) મહનકલ—મીંદવ. વિચિત્ર—રંગરંગી. વરમાલ—
કન્યાને કંઠે પહેરવાનો નાડાછડીનો હાર. અંતરપટ—પડદો. પડિયાળી—
પાણી ભરી પડી—‘પટિકા’—જેટલો કાલ આપવાનું સાધન. અર્ધબિંબ...
ચાપ—સૂર્ય અડધો આયમી નય. હાથિદાથ મિલાય—હસ્તમેલાપ,
હાથેવાળો થાય.

પૃષ્ઠ ૮૦

૭૦૮-૭૧૬ વરદાસ—વરપડ. સંવરદાય—નાચનારીઓ. ચારણ—ભાટ,
ચારણ, મુજરાતની એક આયકલતિ. ચટવઈ—ચટવી—સાટ, ચંદ્રીકુમાર—દેવી-
કુમાર, ચારણો પોતાને દેવીકુમાર માને છે. ન્યાસ—કથાકારો. નટના—નૃત્ય-
કારો. બંદી—બંદીજન, ભાટ, માગણ. આચાર—વિધિ. ઉપહાર—ભેટ, ફણિણી
વિધમાસન—ઉંચાનીચા આસને બેઠેલા. પ્રાની [સં.]—પૂર્વદિશા. મહા-
ભાગ—નસીબવંતા. વેપકર્ણ—(૧) માટ—માટલાં. કલસલા—નાના દોઢા,
કલસિયા. ખામણી—ચોરીનાં માટલાં મૂકવાના ક્યારો. તલજવધૂત—સમધ-
વદ્ધનિ—લાલદોમ માટે દોમવાનાં દ્રવ્યો. સમધ [સં. સમિધ]—સમડી-
નાં લાકડાં. પાવક ન્યોતિ—દેવતાનો બહકો. આદ્યત કીધું સરજ ભરી—
સરવે—લાકડાની આચમનીએ—આદ્યતિ આપી. મંગલકેરા—વરકન્યા
ચાર ફેરી અગ્નિપ્રદક્ષિણા કરે છે તે. લાલદોમ—હાંસરની જેમાં આદ્યતિ
આપવામાં આવે તે દોમ. સસ કીધનો.....જન્મ—સસપરી(?) આટણી—
પાટલો પ્રીસિ—પીરસો. ગાસ—કાળિયા. કવજ—કાળિયા. ઉદ્ધરિ—જાંચા
કરે. આધૂં [સં. અગ્નિ]—પાસે. બસાર્ણુ—લછાત્યો, જાંચા કર્યા.

પૃષ્ઠ ૮૧

૭૨૦-૭૩૨ વામાંગિ—ડાલો પડખે. જુઓ ‘મેષદૂત’ માંના સપ્ત-
પ્રયોગ: ‘વામપાદમિલાત્રી. ‘કાસમેર.....જૂતલી—કારમીરની કુટડી કન્યા

જેવી સુંદર. ભાવી.....ભૂતલિ—કાશ્મીર કન્યા જેવી સુંદર હંસા પણ પૃથ્વીમાં
 શોધી દેખારો નહીં સિવચરણે—કાશીવિશ્વેશ્વર મહાદેવને પદે મસ્તક-
 પૂજા—માયું વધેરવાનો ભયંકર પૂજાવિધિ રતિફલ—કેદારતીર્થમાં આવેલો
 એ નામનો કુંડ. હાડ ગાલું—હાડકાં ઓગળવાં, હિમપર્વતવાસનો સ્વીકાર
 કરવાથી અતિસય ડંડીથી હાડકાં ગળી ભય છે. પાંડવો અતે હિમાલયમાં
 ગળ્યા હતા. સોવભેદ—પોટસોપચારની પૂજા. દુઝાડિ—બાળે લીછી—લીરી,
 હદ. જિભ રતિ સાથિ—જેમ કામદેવ ને રતિનું જોડું બહુ જ [અતિવાર]
 શોભઈ, પ્રેમનાં દેવદેવીના સુગલ સર્ગા બન્ને સુંદર હીસતાં હતાં.

પૃષ્ઠ ૮૨

૭૩૩-૭૪૨ કુવની રીતિ—કુલાચાર, લૌકિક રીતરીવાજ. છેલ્લા
 ઊાડી—છેલ્લામાંજુના કપડાની ગાંઠ છોડવામાં નવદંપતીની સૂઝ ને સહન-
 શીલતાની કસોટી થાય છે. જુઓ

‘ તારા બાપનો બાપ તેહાવ છબિલા દોરડો નવ છટે ’

—પ્રેમાનંદ : ઓખાહરણ

સારિ રમ્યા—રમત રમ્યાં, બેજાબેજાની. ગોત્રજ માય—કુલદેવી,
 ગોત્રીઓની ઇશ્વદેવતા. રવી—આનંદ સંપટગાંઠિ—વરકન્યાને જોડનાકું ઉપ-
 વસ્ત્ર આંચલિ બોડિ—અચળો બોડે, ઘોઘો કરે. પાસા—રમતના દાવ
 નાંખવાના પાસા. કનકમી—સોનાના બનાવેલા. પ્રમદા [સં.]—મદમાતી
 રત્નીઓ સાહાય—નહોતરનાં અતિથિઓ. આથ—સંપત [સં. અર્થ ઉપરથી]
 અદારિ વણું—અરાઠ ભતિ પરકથો—નહીં કર્યો [સં. વન+થા]

પૃષ્ઠ ૮૩

૭૪૩-૭૫૪ પિહિરાબો—પહેરામણી કરાવી. વચ [સં. વચન]
 ઉતરપિંડી દ્રોહ—જેવફાદારી. પાખડ—દોંગ વીહાતો—વહી ગયેલો (૧)
 અણ ભોગ—આઠ પ્રકારનાં ગૈયુન [ભોગ] : ‘

“ સર્વ ત્યાગ સંકલ્પ રતિ તનમય ગુપ્ત વિચાર,

કીર્તન રમરણ સુ નીરખવું : ગૈયુન અણ પ્રકાર ”

—સકલશાસ્ત્રનિરુપણ

વિશ્વસણ—વિનાશ માદારિકાય—કાઈ મારી આજ્ઞાને અધીન
 [વસિ] રહેવું નથી બાધ્યાં સાહાણુ...ચાલ—બાધિયા ઘોડાઓ સર્થ

નય છે, દાણો કરે છે, [દાણ] અને આમ બહુ વખત ચાલશે તો તેઓ પોતાની ચાલ પણ ચૂકી જશે. સેના ખાખરો—લશ્કર સજ્જ કરે. ઉત્તમાદ [સં. વગ્માદ]—પ્રમાદ, આળસ. તાદ—બહેકાટ, ચરખી. મંત્ર—મસલત, સેદ. કટકઈ—ચડાઈ, આક્રમણ [સં. કટક—લશ્કર—ઉપરથી]. મટી—દબાવી પાડી. નિવૃત્ત—સાંતિ. ધીરવઈ—સખુરીથી [સં. ધૈર્ય ઉપરથી].

૫૪૪ ૮૪

૭૫૫-૭૬૦ દાણિ—દાણ, રીસ. મોહોવટિ—આમળ, મોખરે. જરહિ—(૧) મહામંડલી—મોટા મંડલેશ્વરો, ખંડિયા રાજાઓ દદામા—પરધમ, ભંગી દોલ. દકાર—હોકારથી પાણી ચડાવે. ધાર—મૂળ. દેલસ—દેશ. સંધ—યાત્રાજીઓનું ટાળું.

૫૪૪ ૮૫

૭૬૧-૭૬૬ કટક ગદિ કર્યું—મઠ આગળ લશ્કર મોકળું. સાઈ—બેટું તે, આશિંગત. સરસો—સકલ. રાજવટનો બાર—રાજ્યવહીવટના હોદ્દાની જોખમદારી.

૫૪૪ ૮૬

૭૬૭ વાસ—મૂળ રહેઠાણ. માનૂં માન—વડ ભગવી. રાજરીત—મોટા રાજાને ઇન્તેજા વિવેકથી અથવા મોટા રાજાની આપણી રીતથી.

૫૪૪ ૮૭

૭૮૦-૭૮૧ ગોરવ—લગ્ન વીત્યા પછીનો આનંદોત્સવ. આળુ—તેડું, આમંત્રણ. જૂહારી—નખી. રાજવસુ—રાજનો ખર્ચનો. વાતરવાણિ—(૧) બારિ...દીવાળી ! જાણે દીપોત્સવોનો હાસવ ન હોય તેવો આનંદ પ્રવર્ત્યો.

૫૪૪ ૮૮

૭૮૨-૭૮૮ માન—માન સાથે (તૃતીયા વિભક્તિ) સર્વિ...લહી—પ્રત્યેક દેવ સુધારી લેજો. કસી—કસોટીએ ચડાવી. પૂરવામાંદિ [સં.] પૂર્વાનુસર. પટલ રાણુ—રાણાપટેલ. જાણુ—જાણકાર, રસિક. સમખ [સં. સંવેધ]—પૂર્વાપરની ઓડા.

૫૪૪ ૮૯

૭૯૯-૮૨૬ તાસ—તેને [સં. કૃપમ્ ઉપરથી]. દીસ—દીસે, દેખાય. રૂપક—કડિયો. મજ્જન [સં.]—રેનાત. આન [સં. જ્ઞાન]—જ્ઞાન. સાવારય [સં. માર્ગધ]—ભાવ અને અર્થ, રાખદરહસ્ય. ધરાતલી—પૃથ્વી માંદિ. પુંકર—હાલના અનુભવના પુંકરજીવનું તીર્થ. લીલવિલાસ [સં. નીલાવિલાસ]—લીલા બિલનાર.

પરિશિષ્ટ ૩

અષ્ટ સંસ્કૃત શ્લોકોનું ગુજરાતી ભાષાન્તર

શ્રુષ્ઠ ૨

અવંતી નામે એક એક નગરી હતી. વિક્રમાદિત્ય ત્યાંના રાજા હતો. તેના પ્રધાનમાત્ર વીર હતા અને તેમાં બીજો રાજપાલ હતો. ૭
તે માલવદેશની ભાગ્યશાળી અવંતીનગરી છત્રીશ કોરા પહોળી અને બે કોરા લાંબી હતી. ૮

ત્યાં મહાન્યોતિલિંગધારી મહાકાલેશ્વરમહાદેવ હતા; તે ન્યોતિલિંગનદ પ્રસાવ વડે અવંતી સૌભાગ્યવતી નગરી હતી. ૯

ત્યાં મહાદેવી ભદ્રિકા સ્મિતરસિદ્ધિમાતા હતી. એ માતાના પ્રસાવ વડે અવંતીનગરી સુંદર હોયતી હતી. ૧૦

શ્રુષ્ઠ ૧૪

આહીર, મગદા, ચંપા, કૌસંબા, કૌશિની, કાન્યકુબ્જ, પ્રયાગ, મધ્યદેશમાંના મેખલ, મહાન કાલંખીય, કનોજ, હસ્તિનાપુર; આ દેશોમાં હંસાનેવી સુંદરી દેખાતી નથી. ૯૮-૯૯

શ્રુષ્ઠ ૧૫

ગોહ, હસ્તિનાધ, પંચરાટ, કામરૂ, વારાણસી, પ્રયાગ અને મગધમાં રૂપલાવણ્યમયી સુંદર માનિનીઓ છે; (આમ) પૂર્વ દેશ મેં જોયા પણ હંસાનેવી સુંદરી નથી. ૧૦૨-૧૦૩

અંગ, વંગ, કલિંગ, કુબ્જુક, કૌસલ, ડાહલ, ડાણુક, ભલધર, વરાદક તથા સર્વ રીતે સુંદર યગપ્રસ્થ જોયું; છતાં એ દેશોમાં, ખરેખર, હંસાસખી સુંદરીઓ જણાતી નથી. ૧૦૫-૧૦૬

શ્રુષ્ઠ ૧૬

દૂરનો મહેન્દ્ર, વનવાસ, સિન્ધુલ, તાપીપ્રદેશ, ભયંકર અગાહાહ, નિહંટ, માલવ, શ્રીપર્વત, વિશ્વંધ, મુદ્ગલ, ગુહ: આ દેશો મેં જોયા પણ ત્યાં હંસાદૃશ્ય સુંદરી નથી. ૧૦૯-૧૧૦

નારાક, સીરાષ્ટ્ર, માલક પ્રકાસ, મહારાષ્ટ્ર, પૈંકણ, કૌંકણ, ખેટ, બાચક, માયાર, કાનડા, બીજાપુર વગેરે દેશોમાં હું ગયા ને બહુબહુ પ્રકારની નારીઓ જોઈ, પણ તેમાં હંસા નેવી સુંદર કોઈ નથી જોઈ. ૧૧૩-૧૧૪

પૃષ્ઠ ૧૭

જંઝાદાર, કુરુપ્રેત, શ્રીકંઠ, હસ્તિનાપુર (મેં જોયો), ઈશાન દોહુમાં
અષ્ટમુખાં, એકપર્ગા, ચાનમુખાં, હાથીકર્ણાં, ખરમુખાં, કદરુપા મુખનાં,
એકદેહનરિત નરનારી : એવાંએવાં બહુ રાક્ષસો ન હોય એવાં મનુષ્યો
મેં જોયાં ! ૧૧૮-૧૧૯

નેપાલ, કેર, કાશ્મીર, ગીજની, ખોરાસાન, મધુરા, એવંછ દેશ,
ચૈતલ ને કેદારમંડલમાં સમસ્ત ગિરિમાલા, ગોરખપુર, લખણપુર, મિથિલા-
દિક દેશોમાં હંસા જેવી કોઈ સુંદર સ્ત્રી મેં ન જોઈ. ૧૨૨-૧૨૩

પૃષ્ઠ ૨૦

રયામા (અથવા સ્વામ અંજવાણી), નવયૌવના, ચંદ્રમુખી, કામીઓ-
નાં મનનું હરણ કરવાવાળી, કંઠમાં મોલીના હારવાળી, મુનિમંળ, શુદ્ધ
વંશમાં જન્મવાળી, હાથે સુંદર કંઠલુ ને વાંટીવાળી, કેયૂર પહેરેલી,
દિવ્ય વસ્ત્રો ધારણ કરેલી, ખિંબ જેવા આઠવાળી, ધન પથિપરથી નીચી
વળેલી, પગે કણકણુર્તા હાંચવાળી એવી (જે સ્ત્રી) તે જ સ્ત્રી છે. ૧૪૫

સ્થામા, સુંદરમુખી, હાથીની ચાલે ધીમેધીમે ચાલતી, સુંદર આંખો-
વાળી તે સ્ત્રી છે—તે સ્ત્રી છે; તે સૌભાગ્યવાળી, નાનુક મુખવાળી, (ભારે)
જંઘાવાળી સ્ત્રી ચપલ ગતિએ ચાલે છે. ૧૪૭ (ચરણુટિપણ)

પૃષ્ઠ ૨૧

લોખમાં પ્રવૃત્ત હોવા છતાં તે સ્ત્રી સામું જોતાં નરને તેના મુખ
ઝાટ (વધુ) ધ્રુવળા યાય છે; આવી કામીજનના જીવનરૂપ તે સ્ત્રી હનરો
પુણ્યવાળા ને શુભનાળા નરને પણ મળવી હુલંબ છે. ૧૫૨

જે સર્વદક્ષ કવિઓ સ્ત્રીમુખને ચંદ્રની સાથે સરખાવે છે તેમને ધિક્કાર
છે ! (કારણ કે) લાવણ્ય, સંસ્કૃત, કથાક્ષ, કોપ ને રૂપાથી જે મંદમંદ હાર્ય
તેના મુખ ઉપર નીહાળાય છે તે ચંદ્રખિંબમાં કયાં (નીહાળાય) છે ? ૧૫૬

પૃષ્ઠ ૨૨

X X કંઈક જાંચાજાંચાં સ્તનવાળી ને મધુર અવાજ-
વાળીના મોઢા રસનું પાન કોઈ વિરલા જ પુણ્યસાળી પુરુષો કરે છે. ૧૫૭

પૃષ્ઠ ૪૬

જે કન્યાએ શુદ્ધ કુલમાં હત્યન્ન થઈ, પિતાને માર્યાં. ફરીથી તેની તે
પત્ની (?) બની, તેણે પિતામહનો સંગ કરીને પિતાને જન્મ આપ્યો,

એવી જે હંમેશાં બીધેલી રહે છે અને તે જ પ્રમાણે આખું :
જીવન બીધેલાં રહે છે ને. પૃથ્વીતલમાં સર્વથી જેનું સેવન થાય છે
નાયિકા તે કોણ ? ૩૬૨

‘ મુખે પુષ્પ છે, પણ તેમાં સુગંધ નથી, કેડમાં આંખો છે
હોયન નથી (આંધળી છે), નીલકંઠ છે પણ શિવ નથી, કામી છે
સ્ત્રી નથી તેમ પુરુષ નથી. ૩૬૩

કાળા મુખવાળી છે પણ બિવાડી નથી, ભે હમવાળી છે
સાપણુ નથી; પાંચ પતિવાળી છે પણ પાંચાલી નથી: આને જે
તે પંડિત. ૩૬૪

પરિશિષ્ટ ઘ

[નાંધ : શ્રી કાંબંસ ગુજરાતી સમ્રાજાની ‘ખ’ પ્રતમાંનું હ
વિલાપગીત બીજી પ્રતોમાં નહીં હોવાથી અહીં આપવામાં આવ્યું છે.
પ્રત જૂની છે ને ત્યાર પછી ભત્રાચલી વિસ્તારેલી પ્રતોમાં નથી તેમ જ
ગુણવાળું હોવાથી ને ટિપ્પણમાં રહી જવાથી અહીં ખાસ આ
આવે છે. સંપાદક]

હંસાનું વિલાપગીત

રાગ : દેશાખ

કમંવિહુણાં કીધાં હો સ્વામી ! કમંવિહુણાં સરનં કાંધે ?
અશ્વોનિ આસા હૃતી અનેરડી, કમિં આસતીરાસ થયાં !
જયમજયમ સરોરિ સરીર લાગિ, ત્યમત્યમ કાંગ ખૂંચિ !
કાંઠા ખૂંચિ પંટોલિમાં પ્રવેસા, વેણીવાલ સવિ ગૂંચિ !
વાલી કોર નમ પાછું જૂઈ, તામ મુસકડિ રોઈ !
પાણીતણી અગિ ઝરી છટી, આંસુડિ મુખ ધોઈ !
જેહેનિ તાત તંબસેનરાન, વિક્રમાદિત્ય સાસરવેડિ !
છટી રાતતણા અશર ન ખૂટિ, પદ્મની લાગી પાલીઆ કેડિ !
—‘ખ’ પ્રત . પૃષ્ઠ ૮૬ : હડિયો ૨૪૮ થી .